

Списание за библиотечни и информационни науки,
книгознание и литературна история

БИБЛИОТЕКА

ТЕМАТИЧЕН БРОЙ
„ЕВРОПЕЙСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА
КИРИЛО-МЕТОДИЕВОТО ДЕЛО“

Съставител доц. д-р Елена Узунова

ГОДИНА XXII (LXI)

3'2015

ГЛАВЕН РЕДАКТОР **АСЕН** ГЕОРГИЕВ

РЕДАКТОР **ПЕТЪР** ВЕЛИЧКОВ

КОРЕКТОР **НАДЯ** КАЛЪЧЕВА

ПРЕДПЕЧАТ **ГЕОРГИ** ИВАНОВ

СНИМКИ **ИВАН** ДОБРОМИРОВ

КОРИЦА **ХРИСТО** КЪРДЖИЛОВ

ПЕЧАТНИ КОЛИ 12. ФОРМАТ 70×100/16. ТИРАЖ 270

НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“. 1037 СОФИЯ,

БУЛ. „ВАСИЛ ЛЕВСКИ“ 88

ТЕЛЕФОНИ НА РЕДАКЦИЯТА: 9183 220, абонамент и продажби 9183 152

E-mail: a.georgiev@nationallibrary.bg; peturveli4kov@abv.bg

ПЕЧАТНИЦА НА НБКМ. СОФИЯ 2015

РЪКОПИСИ НЕ СЕ ВРЪЩАТ. ISSN 0861-847X

На корицата: Зографското евангелие, X в. РНБ Глаг. 1

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. д.ист.н. Иван Илчев
проф. д.ф.н. Боряна Христова
проф. д.ф.н. Анка Гергова
проф. д-р Кирил Топалов
проф. д.изк. Симеон Недков
проф. д.ф.н. Красимира Даскалова
проф. д-р Ирена Петева
проф. д-р Стоянка Кендерова
доц. д-р Александра Дипчикова

РЕДКОЛЕГИЯ

гл. редактор Асен Георгиев
редактор Петър Величков
членове:
проф. д-р Алберт Бенбасат
проф. д.ф.н. Оля Харизанова
проф. д.с.н. Цветан Давидков
проф. д.ик.н. Желю Владимиров
проф. д.ф.н. Николай Аретов
доц. д-р Людмила Андреева
доц. д-р Владя Борисова
доц. д-р Антоанета Тотоманова
доц. д-р Цветанка Панчева
доц. д-р Елисавета Мусакова
д-р Анета Дончева
д-р Калина Иванова
Росица Чернокожева

СЪДЪРЖАНИЕ

ЕВРОПЕЙСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВОТО ДЕЛО

НАЦИОНАЛНА КРЪГЛА МАСА „ЕВРОПЕЙСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВОТО ДЕЛО“	5
СВЕТЛИНА НИКОЛОВА ВЕЛИКОМОРАВСКАТА МИСИЯ – КРАЙ ИЛИ НАЧАЛО НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВОТО ДЕЛО.....	6
АНА СТОЙКОВА КУЛТЪТ КЪМ СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ. ИДЕОЛОГИЧЕСКИ ПАРАМЕТРИ И ЛИТЕРАТУРНИ РЕФЛЕКСИ	22
АННА-МАРИЯ ТОТОМАНОВА СЪВЪРШЕНАТА АЗБУКА.....	36
АНГЕЛИНА МИНЧЕВА ЗА НЯКОИ АСПЕКТИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА СВ. МЕТОДИЙ В КОНТЕКСТА НА ЗАПАДНОТО МОНАШЕСТВО	42
ЕЛКА БАКАЛОВА КУЛТ-ТЕКСТ-ОБРАЗ. ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА СВ. КИРИЛ И СВ. МЕТОДИЙ В ИЗКУСТВОТО НА ПРАВОСЛАВНИЯ СВЯТ	60
МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА НОМОКАНОНЪТ НА СВ. АРХИЕПИСКОП МЕТОДИЙ И ПОСЛЕДНИЯТ ЕТАП НА ВЕЛИКОМОРАВСКАТА МИСИЯ.....	96
ВАСИЛКА ТЪПКОВА-ЗАИМОВА СВ. ДИМИТЪР СОЛУНСКИ В РАМКИТЕ НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКАТА ТРАДИЦИЯ	110
МАРИЯ СПАСОВА ПРОБЛЕМИ НА ПРОУЧВАНЕТО НА СЛАВЯНСКИЯ ТЪРЖЕСТВЕНИК. ВЪРХУ ПРИМЕРИ ОТ ПРЕВОДНИ И ОРИГИНАЛНИ ТЕКСТОВЕ В МДА 48	115
СПИСЪК НА АВТОРИТЕ.....	133

ЮБИЛЕЙ

ДОНКА ПРАВДОМИРОВА ДА НЕ ЗАБРАВЯМЕ ПРИНОСИТЕ НА ПО-СТАРИТЕ ПОКОЛЕНИЯ БИБЛИОГРАФИ. ПЕТЯ ДЮГМЕДЖИЕВА НА 90 ГОДИНИ. ВЕЛИНА ВАСИЛЕВА НА 80 ГОДИНИ	134
---	-----

БИБЛИОГРАФСКИ СПРАВКИ	137
ПЕТЪР ДИНЕКОВ	
ДНЕВНИЦИ 1933–1992	141
IN MEMORIAM. НА 10 МАЙ 2015 Г. ЗАГУБИХМЕ НАШАТА КОЛЕГА И ПРИЯТЕЛ ГАЛЯ ДИРИМАНОВА	192

Всеки автор получава по 1 брой от списание „Библиотека“, в който е поместен негов текст. Хонорари се изплащат само на поръчани материали.

Приемен ден за автори – сряда от 14 до 15 часа.

Списание „Библиотека“ се издава от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Действителен собственик – Министерство на културата на Република България.

НАЦИОНАЛНА КРЪГЛА МАСА „ЕВРОПЕЙСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА КИРИЛО- МЕТОДИЕВОТО ДЕЛО“

Националната кръгла маса ЕВРОПЕЙСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВОТО ДЕЛО, под патронажа на президента на Р България г-н Росен Плевнелиев, се проведе на 6 април 2013 г. в Заседателната зала на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Сред участниците в събитието бяха някои от най-утвърдените български изследователи на кирило-методиевската проблематика, сътрудници на институтите за български език, литература и история, Катедрата по кирилометодиевистика от Софийския университет и Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Ив. Дуйчев“ към СУ, сътрудници на Кирило-Методиевския научен център към БАН, представители на специалността от Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ и Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“.

Заседанията на кръглата маса бяха открити с приветствено слово на вицепрезидента на Р България, г-жа Маргарита Попова, която поздрави участниците в събитието и представи някои от аспектите на делото на светите братя Кирил и Методий и тяхното значение за културната история на православното славянство. Докладчиците развиха тези от разнообразната проблематика, свързана с възникването, историята и трансформацията на Кирило-Методиевия култ през Средновековието и Възраждането, дейността на св. Методий в контекста на западното монашество, специализирани научни теми във връзка със създаването на първославянската азбука глаголица, текстологични проблеми на богослужебните книги, съставени от светите братя, Номоканонът на св. Методий като част от Великоморавската мисия, на похвалните слова на Климент Охридски, създадени за въздигането на култа към паметта на св. Константин-Кирил Философ и св. Методий, както и споделяне на опита и практиката при издаване на оригиналните извори за Кирило-Методиевата проблематика. Заседанията на кръглата маса имаха и един важен съвременен акцент, свързан с развитието на новите технологии за разкриване на българското книжовно наследство чрез създаване на електронни бази данни и дигитализация на славянската ръкописна книга. Екип от учени, представители на Института за литература и Софийския университет, представиха резултатите по свой проект, свързан с дигитализирането на славянски ръкописи от някои основни ръкописни колекции.

ВЕЛИКОМОРАВСКАТА МИСИЯ – КРАЙ ИЛИ НАЧАЛО НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВОТО ДЕЛО¹

СВЕТЛИНА НИКОЛОВА

THE MORAVIAN MISSION – AN END OR BEGINNING OF THE CYRILLO-METHODIAN ACTIVITIES

Svetlina Nikolova

SUMMARY

On the occasion of the official celebration of the Mission of Cyril and Methodius in Great Moravia in 2013, this article traces the process of including the date in the calendar of UNESCO to mark the notable anniversaries of the cultural history of the world and to make an attempt to answer two questions: 1. Why do we celebrate the Moravian mission in 2013 in particular and what do we actually celebrated: the beginning of the essentially unsuccessful Moravian mission or the anniversary of the final completion of the new writing system that emerged in Europe – the Slavonic alphabet?; 2. How should we understand this date – as the end or the beginning of the life-work of Cyril and Methodius, whose European dimensions we are discussing? The answer to these questions is provided after analysis of two problems: 1. Why is the Slavic alphabet created, whereby both parties involved in this process see it differently? 2. When is the creation of the Slavic alphabet completed and how is this event related to the Moravian mission in chronological plan?

2013 -а е годината на една забележителна 1150-годишнина. Тя беше включена в 98-те годишнини, честването на които беше подкрепено с решение на най-висшия орган на ЮНЕСКО – неговата Генерална конференция, 36-а по ред, проведена от 25 октомври до 10 ноември 2011 г. в Париж, взето по доклад на Комисията за общи въпроси, подкрепа на програми и външни отношения (General questions, programme support and external relations) на 15-о пленарно заседание, състояло се на 9 ноември.² В публикуваните материали за тази сесия има отделен документ, който се отнася за честванията на годишнини (раздел VI. General Resolutions, № 80 Celebration

¹ Тази статия е подготвена по проекта „Кирило-Методиевското културно наследство и неговите български и европейски измерения“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (ДО 02–150/16.12.2008 г.).

² Вж. UNESCO. Records of the General Conference. 36th sessions, Paris, 25 October–10 November 2011. Vol. 1, Resolutions. 2012. 188 с.

of anniversaries)³. В него се чете: „1. The General Conference, Having examined document 36 C/15, 1. 2. Decided that UNESCO will be associated in 2012–2013 with the celebration of the anniversaries in the Annex to this resolution. 3. Further decides that any contribution by the Organization to these celebrations shall be financed under the Participation Programme, in accordance with the rules governing that Programme“⁴. А в посочения тук анекс (Annex. Celebration of the anniversaries with which UNESCO will be associated in 2012–2013), под № 80 е записано: „1,150 anniversary of the arrival of the missionaries Cyril and Methodius in Great Moravia (863) Czech Republic and Slovakia, with the support of Serbia“⁵. В целия списък единствено този текст е придружен с бележка под линия, която гласи: „This anniversary, originally proposed by the Czech Republic and Slovakia with the support of Serbia, received support from Bulgaria, Croatia, the Former Yugoslav Republic of Macedonia and Poland following the 186th session of the Executive Board“⁶.

От това решение ясно се вижда, че за да бъде взето то, в ЮНЕСКО е преминал известен път на обсъждане и одобрение. Последната стъпка преди него е изрично посочена: 186-ото заседание на Изпълнителния съвет. И ето какво е отбелязано в документите от това заседание, състояло се от 3 до 19 май 2011 г. в Париж⁷: „The Executive Boars: 1. Having examined documents 186/ EX/32 and Add. and 186EX/INF.7. 2. Noting that the proposals sent by Member States to the Director General listed below comply with the statutory criteria. 3. Requests the Director-General and the Secretariat to promote these anniversaries more actively, and to provide broader opportunities, especially to developing countries, to present proposals. 4. Encourages the Member States of all regions to submit proposals, with a view to ensuring an improved geographical distribution and gender balance. 5. Recommends to the General Conference: a) that UNESCO should be associated in 2012-2013 with following celebrations“⁸. Следва списък на 57 предложения⁹, сред които на 13 място е посочено: „1,150 anniversary of the arrival of the missionaries Cyril and Methodius in Great Moravia (863) Czech Republic and Slovakia, with the support of Serbia“¹⁰.

Ако се върнем към първичния документ, на който се позовава този втори документ, ще достигнем до първоначалното предложение, което е направено от Постоянната делегация на Чешката република и от Словашката комисия за ЮНЕСКО, с подкрепата на Сърбия, и е представено на заседанието на Изпълнителния съвет на ЮНЕСКО, проведено на 8 април 2011 г. в Париж¹¹. То е представено под № 12 и гласи:

³ Пак там, с. 80–82.

⁴ Пак там, с. 80.

⁵ Пак там, с. 81.

⁶ Пак там.

⁷ Вж. UNESCO. Executive Board. Hundred and eighty-sixth session (Paris, 3–19 May 2011). 186 EX/Decisions. Paris, 19 June 2011, Decisions adopted by the Executive board at its 186th session. 2011. 79 с.

⁸ Пак там, с. 68.

⁹ Пак там, с. 68–71.

¹⁰ Пак там, с. 69.

¹¹ Вж. UNESCO. Executive Board. Hundred and eighty-sixth session. 186 EX/INF.7. Paris, 8 April 2011. Item 32 of the provisional agenda. This document provides detailed information

„The Permanent Delegation of the Czech Republic and the Slovak Commission for UNESCO, with the support of Serbia, have requested that UNESCO be associated with the 1,150th anniversary of arrival of the missionaries Cyril and Methodius in Great Moravia (863) in 2013.

Cyril and Methodius arrived in Great Moravia in 863. In addition to bringing Christianity and thus bringing countries located in the territory of Great Moravia into the mainstream of European civilization of that time, they created the Glagolitic alphabet and spread the use of Old Church Slavonic as a liturgical and literary language. Thus they laid the foundations of Slavonic literature and erudition.

The anniversary of the arrival of Cyril and Methodius in Great Moravia celebrates literature, education and culture, since it marked the creation of the first Slavonic Alphabet and the beginning of Slavonic literature. Translations of liturgical texts into Old Church Slavonic facilitated the direct participation of these nations in the establishment and development of European civilization at that period (CLT)¹².

Това предложение, зад което стои Комисията по култура на ЮНЕСКО, изминава пътя до окончателното си приемане за 7 месеца и довежда до широкото честване на тази 1150-годишнина, главно в Европа, като преминава преди всичко като честване общо на Великоморавската мисия на Кирил и Методий.

В такива случаи както учените, а още повече широката общественост навсякъде насочват усилията си главно върху „празничния“, ако мога да се изразя така, аспект на събитието. По същия начин премина в това отношение и отбелязването на 1150-годишнината от пристигането на Кирил и Методий във Велика Моравия, което беше преформулирано повсеместно, с много малки изключения, като възхвала на Великоморавската мисия като цяло.

Но освен традиционните дитирамби, които в подобни случаи винаги се обосновават, независимо от резултатите от историческия факт, който се чества, може би в случая не е лошо да се запитаме защо точно през 2013 г. чествахме Великоморавската мисия и какво всъщност чествахме: началото на по същество неуспешната Великоморавска мисия или годишнината от окончателното оформяне на новата писмена система, появила се в Европа – славянската азбука. Как да разбираме тази дата – като край или като начало на Кирило-Методиевото дело, за европейските измерения за което говорим? Нужно е да се отговори на тези въпроси, защото европейското значение на делото на светите братя Кирил и Методий се определя именно от създаването на славянската азбука и последствията от това събитие. Цялата, макар и важна, предходна дейност на солунските братя няма никакво общоевропейско значение и влияние върху развитието на европейската писмена култура. Тя се развива и има свое място и значение само в рамките на Византийската империя. Също така не може да се отминава фактът, че ако Кирило-Методиевото дело беше останало само в рамките на Великоморавската мисия след смъртта на Методий, то нямаше да има никакво значение за бъдещото развитие на писмената култура на Европа.

on proposals by Member States for the celebration of anniversaries in 2012 – 2013 with which UNESCO could be associated, as submitted for decision in documents 186 EX/32. 2011. 15 с.

¹² Пак там, с. 3.

За да достигнем до отговори на тези въпроси, трябва да отговорим на два други взаимосвързани въпроси:

1. Защо се създава славянската азбука, при което двете страни, участващи в този процес, го възприемат по различен начин?

2. Кога завършва създаването на славянската писменост и как е свързано това събитие в хронологически план с Великоморавската мисия?

Ще се опитам да дам кратък отговор на тези въпроси, като ги поставя в контекста на развитието на европейската писмена култура и фактическите данни, запазени в изворите.

Общозвестно е, че създаването на славянската азбука в средата на IX в. като звуково писмо, основано върху говоримия народен език на българските славяни от Солунско, поставя началото на нов етап в развитието на българската култура. Обаче това е също нов етап в културното развитие на всички останали славянски племена, които по това време са пръснати върху огромни територии от Средна и Югоизточна Европа и именно през този период постепенно започват да се обединяват в различни държавни структури. До това време те развиват своята словесна култура изключително в рамките на модел, различен по своите параметри от използвания в Европа – устния. Чрез новото, и то, фонологично, писмо, отразяващо по най-съвършен начин особеностите на славянската звукова система, тогава все още слабо диференцирана в различните географски региони, в много кратки срокове всички славяни възприемат европейския модел – модела на предимно писмената словесна култура. Това е огромна промяна, която определя хода на развитието на всички славянски народи в много направления чак до наши дни и създава нова конфигурация на културната ситуация не само в Европа, но и в целия познат на тогавашните хора свят.

Разбира се, извършването на тази промяна с глобално значение, както и изобщо провеждането на всяка коренна промяна, не може да стане безболезнено и за двете страни, които неизбежно участват в нея – страната, която извършва промяната, и страната, която трябва да се примири с нея и да я приеме. В случая със създаването на славянската азбука известните днес за науката факти показват, че страната, която извършва промяната, се справя като че ли по-лесно и безболезнено с проблема, докато страната, която трябва да я приеме, дълго не може да се примири с появата на новия културен феномен на славянската писменост, прави всичко възможно приобщаването на славяните към писмената култура, което тя безусловно подкрепя, да стане в рамките на установените вече традиции и частично успява да спре развитието на славянската писменост.

За да разберем защо двете страни, участващи в този процес, го възприемат по различен начин, трябва да си отговорим на първо място на въпроса, защо се създава славянската азбука.

Средновековният житиеписец на Кирил представя още преди 882 г. най-подробно създаването на славянската азбука в неговото „Пространно житие“ така: „Докато философът се радваше в Бога, появи се друга задача и друг труд – не по-малък от предишните. Моравският княз Ростислав по Божие внушение направи съвет със своите князе и с моравците и изпрати пратеници при княз Михаил с тия

думи: „Нашият народ се отметна от езичеството и държи християнския закон, но нямаме такъв учител, който да ни обяснява на наш език истинската християнска вяра, та и други страни, като видят това, да направят като нас. Затова, господарю, изпрати ни такъв епископ и учител, защото от вас всякога изхожда добър закон от всички страни“.

Царят свика съвет, повика Константина Философа и като го накара да изслуша тази молба, рече му: „Зная, философе, че си уморен; но потребно е ти да отидеш там, защото никой друг не може да свърши тази работа като тебе“. Философът отговори: „Макар да съм уморен и болен тялом, аз с радост ще отида там, стига само да имат писменост на своя език“. А царят му рече: „И дядо ми, и баща ми и мнозина други са търсили такова нещо, но не са намерили; как мога аз да ги намеря?“. Философът рече: „Кой може тогава да пише думите си на вода и да си спечели име на еретик?“. А царят, заедно с вуйчо си Варда, му отговориха: „Ако ти поискаш, това може да ти го даде Бог, който дава на всички ония, *които се молят без съмнение* (по Мат. 21:22) и отваря на ония, *които чукат*“ (по Мат. 7:7; Лук. 11:9).

Философът си отиде и според стария си обичай се отдаде на молитва заедно с другите си сътрудници. И Бог, който слуша молитвите на своите раби, скоро му яви това, и той веднага състави азбуката и започна да пише евангелските думи: *В начало беше Словото, и Словото беше у Бога, и Бог беше Словото* (Йоан 1:1)¹³. От този пасаж може да се направи извод, че азбуката е създадена по Божие внушение по повод молбата на моравския княз Ростислав и след непосредственото нареждане на византийския император от Константин Философ в присъствието на неговите сътрудници, преди отпътуването му за Велика Моравия, с цел християнството да се разпространява на разбираем език, а също – че преди това не е съществувала славянска писменост.

Как отговаря на тези въпроси съвременната наука? Установено е, че пренасянето на славянската азбука от Византия във Велика Моравия става действително по повод на молбата на княз Ростислав и по нареждането на император Михаил III (842–867). В същото време обаче е ясно, че е невъзможно в такъв кратък срок да се извърши толкова сложна работа като съставянето на азбука и превеждането на трудните богослужбени текстове, както и че е невъзможно една цялостна писмена система да се създаде само по нечие внушение, молба или заповед. Освен това нито необикновените способности на двамата солунски братя, нито дори филологическият гений на Константин са достатъчни, за да се обяснят бързината, с която е изпълнена поставената задача, а също и причините, поради които те не само се съгласяват, но и успяват да я изпълнят с успех. Единственото убедително обяснение е, че за предоставените им няколко месеца през 862–863 г. те само са систематизирали и завършили окончателно своята дългогодишна работа в това направление, опряна на продължителното им и пряко общуване с българските славяни от Византийската империя, сред които не е изключено да са използвали под някаква форма и в някакъв първоначален вид славянска азбука и славянски

¹³ Климента Охридски. Събрани съчинения. Т. 3, Пространни жития на Кирил и Методий. подг. за печ. Боню Ст. Ангелов, Христо Кодов. София: БАН, 1973, с. 104, 135–136.

език.¹⁴ Тази дейност едва ли се е извършвала без знанието и съгласието на византийските църковни и светски власти, които в определена степен са били заинтересовани от въвеждането на славянска писменост за по-лесното християнизирание и съответно превръщане на ползващите се през първата половина на IX в. с доста широка автономия и независимост славянски племена във верни поданици на Византийската империя. В същото време славянската писменост е криела опасността да се превърне във важен фактор за запазване самобитността на византийските славяни, поради което управляващите среди не са предоставяли благоприятни условия за нейното създаване и разпространение и може да се смята, че напредъкът в работата на Константин и Методий се дължи преди всичко на личната активност на двамата братя. Тази лична активност несъмнено е резултат от тяхната силна заинтересованост в решаването на един важен за епохата културен проблем на могъщата стара Византия – интегрирането на многочисленото славянско население, пръснато както в нейните европейски, така и в малоазийските ѝ територии, и издигането му до равнището на нейната християнска култура. А тази заинтересованост има дълбоки корени и съпътства Константин и Методий от ранното им детство до смъртта им. Тук можем да посочим, че е възможно те да произхождат от елинизирано славянско семейство или поне майката да е била славянка.¹⁵ Несъмнено е общуването им с българските славяни в Солун и перфектното познаване на техния говор: Климент Охридски, един от най-близките им ученици, свидетелства в най-авторитетния извор за живота на св. Методий – неговото Пространно житие, гл. 5 – „Вие сте солунчани, а всички солунчани говорят чисто славянски“¹⁶. Изворите сочат, че Методий е бил около десет години управител на славянско княжество¹⁷. Повечето учени локализируют неговото мес-

¹⁴ По този въпрос има значителна научна литература, както и по отделни частични въпроси, засегнати в тази статия. Тук, както и по-нататък, ще посоча конкретно само някои по-съществени според мен публикации, като се старая да използвам предимно излезли от печат в последно време, където има и подробна библиография. Възможността за възникване на славянската писменост преди Моравската мисия се обосновава подробно напр. в: **Тахиаос**, Антоний-Емил. Создание и деятельность литературного круга Константина-Кирилла до Моравской миссии. – В: *Константин Кирил Философ*. доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. София: БАН, 1971, с. 285–293; **Същият**. Святыя братя Кирилл и Мефодий, просветители славян. Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, Московская Духовная Академия, 2005, с. 82–84, 103–106; **Същият**. Cyril and Methodius. The Thessalonian Enlighteners of the Slavs. Thessaloniki: Municipality of Thessaloniki, Centre for the Study of the Cultural Heritage of Cyril and Methodius, 2013, с. 69–77. Тази възможност се отрича от Вл. Вавржинец (**Vavřínek**, Vladimír. Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem. Praha: Vyšehrad, 2013, с. 83).

¹⁵ Обобщение на мненията по този въпрос с богата библиография вж. в: **Тыпкова-Займова**, Василка, Чешмеджиев, Димо. Произход на Кирил и Методий. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. София, 2003, Т. 3, с. 343–349.

¹⁶ **Климент Охридски**. Събрани съчинения. Т. 3..., с. 199.

¹⁷ Според гл. 3 на Пространното Методиево житие славянският първоучител е прекарал в славянското княжество „много години“ (**Пак там**, с. 174, 187, 198, 205). Според Похвалното слово за Кирил и Методий – „малко време“ (**Климент Охридски**. Събрани съчинения. т. 1. обраб. Б. Ст. Ангелов. К. М. Куев, Хр. Кодов. София: БАН, 1970, с. 457, 469. Според

тонахождение в областта Стримон, на север от Солун, по долното течение на р. Брегалница, но някои изследователи са на мнение, че то се е намирало в областта Витиния в Мала Азия (днес в Турция)¹⁸. От тях знаем също, че в Стримонската тема на Византия още от VII в. е живеело славянското племе от българската група „струмци“¹⁹, както и факта, че двама византийски императори (Констант II, 641–668 г. и Юстиниан II, 685–695, 705–711 г.) са преселили след 658 и 688–689 г. значителни славянски маси от европейските предели на империята (от Солунско и южните части на областите Тракия и Македония) в Мала Азия²⁰. След заминаването си за Велика Моравия те влагат колосални усилия за разпространяването на славянската писменост сред западните славяни и за нейното институционално признаване от държавните и църковните власти. Благодарение на тази съпричастност към съдбата на славяните двамата братя отлично познават техния живот и улавят техните нужди. Като прибавим към това и възможностите им да работят за удовлетворяването на тези потребности в културната област както благодарение на изключително високото образование на Константин, така и на достъпа, който братята имат до онези византийски обществени кръгове, които вземат държавни решения, ясно е защо се заемат със създаването на славянската азбука.

Веднага трябва да се добави, че уловената от Константин и Методий потребност на византийските славяни от собствена писмена система през средата на IX в. по това време е потребност и на някои славяни извън пределите на Византия. На първо място това са жителите на българската държава. Заселени трайно върху бившите територии на Византия, където християнството е държавна религия още от IV в., в държава, легитимирана в международен план преди близо три столетия, която непрекъснато отстоява правото си на съществуване и равнопоставеност, нейните поданици се нуждаят от стабилна общодостъпна писмена култура. Тя е необходима както заради нуждите на държавните институции, така и заради духовното развитие на хората, без съмнение частично християнизирани още преди приемането на тази религия за официална в страната. Неслучайно в България се

Проложното житие на Методий – 10 години (Николова, Светлина. За възникването на Проложното Методиево житие. – В: *Литературознание и фолклористика*, в чест на 70-годишнината на академик Петър Динеков. София: БАН, 1983, с. 91).

¹⁸ Вж. напр. **Dvornik**, Fr. *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*. Prague, 1933, с. 2–19; **Тахиаос**, Антоний-Емил. *Создание и деятельность...*, с. 286–288; **Същият**. *Святые братья Кирилл и Мефодий...*, с. 36–37, 105; **Същият**. *Cyril and Methodius...*, с. 25–27.

¹⁹ Вж. напр. **Златарски**, Васил. *История на българската държава през средните векове*. Т. 1, *Първо българско царство*. ч. 1, *епоха на хуно-българското надмощие*. София: Наука и изкуство, 1970, с. 315, 436, 506, 509, 512; **Ангелов**, Димитър. *Образуване на българската народност*. София: Наука и изкуство, 1971, с. 160, 174, 317; **История на България**. Т. 2, *Първа българска държава*. София: БАН, 1981, с. 45, 90; **Тахиаос**, Антоний-Емил. *Святые братья Кирилл и Мефодий...*, с. 27; **Същият**. *Cyril and Methodius...*, с. 19.

²⁰ Вж. напр. **Златарски**, Васил. *История на българската държава през средните векове*. Т. 1..., с. 51, 191–192, 219; **История Византии**, в трех томах. т. 1, Москва: Наука, 1967. с. 362–353; **История на България**. Т. 2..., с. 42, 86, 108, 110, 199, 465–466; **Тахиаос**, Антоний-Емил. *Святые братья Кирилл и Мефодий...*, с. 54–57, 105; **Същият**. *Cyril and Methodius...*, с. 42–43.

правят различни опити за използване на писмени знаци, за които притежаваме категоричното свидетелство на знаменития старобългарски писател от края на IX в. Черноризец Храбър²¹ и от които са намерени много запазени паметници от VIII и IX в. Не е случаен и фактът, че именно българската държава и църква спасяват и развиват славянската писменост след унищожаването ѝ във Велика Моравия. Създадена във Византия и основана на диалект от югоизточен тип, говорен и в пределите на България, тя отлично отговаря на обществените и държавните потребности на времето след приемането на християнството, една религия, много по-сложна и всеобхватна от езичеството, която е невъзможно да се овладее само по устен път. Славянската писменост е необходимост и за Велика Моравия. Тази необходимост е пряко декларирана в молбата на княз Ростислав. Но зад тази молба науката вижда стремежа на младата славянска държава, възникнала през първата половина на IX в., да отстоява с всички сили своята независимост от силното Източнофранкско кралство и да се откъсне от зависимостта си от баварската църковна организация, провеждаща християнизиранието на моравските славяни от първите десетилетия на IX в. на латински език.²² Не трябва да се забравя и обективната нужда в това време Византия и византийската църква да отстояват и разширяват влиянието си – политическо и църковно, сред новите славянски народи в Европа.

Така на въпроса, защо се появява славянската писменост, може да се отговори накратко: създаването на специална азбука за славяните през средата на IX в. е израз преди всичко на нараснали обществени потребности сред най-напредналите в общественото си развитие славянски племена и народи като израз на приобщаването им към християнската култура при запазване на тяхната независимост и специфични особености.

В тази ситуация голяма роля играят също състоянието на взаимоотношенията в Европа, както и съществуването на личности, притежаващи мотивация и способности да реализират първоначалния тласък за коренната промяна на типа развитие на словесната култура на славяните.

Този отговор на въпроса защо се появява славянската писменост обяснява добре сравнително лесната промяна на културния модел в България след 885 г. (като се изключат опитите на княз Владимир-Расате за цялостно запазване на статуквото чрез връщане към езичеството през 889–893 г.), както и успехите в нейното разпространяване във Велика Моравия през близо четвърт век след въвеждането

²¹ Куев, Куйо М. Черноризец Храбър. София: БАН, 1967, с. 188.

²² За разпространението на християнството във Велика Моравия преди пристигането на Кирил и Методий се съобщава още в най-ранните славянски писмени паметници, които са посветени изцяло на техния живот и дело: Пространното житие на св. Кирил, гл. 14 и Пространното житие на св. Методий, гл. 5. (Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3..., с. 80, 104, 136, 154, 175, 199, 206). В последно време вж. и: Steinhübel, Ján. Nitranske kniežstvo. počatky stredovekého Slovenska. Bratislava: Veda, 2004, с. 79–81; Флоря, Борис. Н. Сказания о начале славянской письменности. Санкт-Петербург: Алетея, 2004, с. 45–47, 241–242, 285; Kučera, Matúš. Postavy veľ'komoravskej histórie. Bratislava: Perfect, 2005, с. 95–101; Kučera, Matúš. Slovenské dejiny. 1, od príhodu Slovanov do roku 1526. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2011, с. 90–98. Tachiaos, Anthony-Emil N. Cyril and Methodius..., с. 64–66, 68–69; Vavřínek, Vladimír. Cyril a Metodij mezi Konstantinopolí..., с. 89–110.

й. В него се корени и причината за мъчителното възприемане на славянската писменост от страната, която трябва да приеме желаната и извършена от славяните промяна. Затова до днес не са съхранени абсолютно никакви следи от употреба на славянската азбука в пределите на Византия преди пренасянето ѝ от Кирило-Методиевите ученици в България. Затова и франкското духовенство се бори яростно срещу славянската писменост и славянизирването на църковните институции във Велика Моравия. Успешно провеждащо няколко десетилетия преди пристигането на Константин и Методий християнизирването на славяните на общоприетия в Европа латински език, баварското духовенство практически вече провежда процеса на преминаването към писмения модел на духовна култура и за него е от изключителна важност да запази водещата си роля в този процес. То има на своя страна интересите на Източнофранкското кралство, губещо в този момент своето влияние в Централна Европа. Практически по същия начин, различен от отношението на самите славяни към създадената специално за техните нужди писменост, се отнася към нововъведението и Римската църква. Със своите колебливи позиции, предопределяни от интересите ѝ във всеки отделен момент, тя дава възможност на непосредствените участници в процеса да решават проблема почти сами от позицията на силата.

Разбира се, в този процес огромна роля играят забележителни личности като моравско-панонските князе Ростислав (846–870), Светополк (870–894) и Коцел (861–874), франкски епископи като Адалвин (на Залцбург, 859–873), Херманрих (на Пасау, 866–874), Анон (на Фрайзинг, 854–875)), крал Лудвиг Немски, източнофранкски император (855–876), римските първосвещеници Адриан II (867–872), Йоан VIII (872–882) и Стефан V (885–891), българските владетели княз Борис-Михаил (852–889) и цар Симеон (893–927). Интересно е обаче, че сред тях няма нито един изявен франкски книжовен деец. Разбира се, в тази битка основната роля е на Методий и неговите сподвижници. С неговата смърт на 6 април 885 г. и изгонването на учениците му в края на годината всъщност те загубват битката и настъпва краят на Кирило-Методиевото дело във Велика Моравия.

Следователно няма основания да се тълкува 2013 г. като забележителна дата в европейската културна история по повод на Великоморавската мисия на Кирил и Методий като цяло. Тя може да се свързва единствено с „1150-годишнината от пристигането на мисионерите Кирил и Методий във Велика Моравия (863)“, както много точно е записано в решението на ЮНЕСКО и наистина заслужава внимание, защото освен имената на Кирил и Методий не са известни никакви имена на мисионерите, работили във Велика Моравия преди тях през първата половина на IX в.

Но 2013 г. наистина има общоевропейско значение и заслужава да се отбележи, защото именно това е годината, когато Кирил и Методий завършват окончателно оформения вид на славянската азбука и първите славянски преводи, фиксирани с тази азбука – този акт, който по същество представлява началото на Кирило-Методиевата дейност с огромно значение, който оказва влияние върху европейското културно развитие до наши дни.

Защо това е така? След като посочих причините за появата на славянската писменост, отговор на този втори въпрос може да ни даде анализът на съхранените

до днес факти за времето на окончателното оформяне на славянската азбука като писмена система.

Кога всъщност е завършена славянската азбука в такъв вид, че да може да бъде пълноценно използвана?

Безспорен факт е, че славянската азбука е възникнала в средата на IX в. Веднага трябва да се посочи обаче, че това е уникален случай, в който изворите са запазили точни преки данни за времето на създаването на една писмена система. Черноризец Храбър в своето съчинение съобщава, че на въпроса, кога Константин е създал буквите, грамотните славяни отговаряли: „По времето на Михаил, гръцкия цар, и на българския княз Борис, и моравския княз Растица, и блатенския княз Коцел в годината от сътворението на света 6363“²³. Едва ли има някаква възможност да се съмняваме в което и да било сведение от посочените тук. Когато обаче решим да приведем данните към съвременното летоброене на християнския свят, веднага се появява възможност за нееднозначно тълкуване на едно от сведенията – посочената от старобългарския писател година, а оттук – и възможност за установяване на различна година за появата на славянската азбука. По този въпрос в науката се водят спорове вече две столетия. Възможността за тяхното съществуване се определя от факта, че днес всички християнски народи започват своето летоброене не от сътворението на света, а от Рождество Христово, а преизчисляването може да стане по различни начини, тъй като през Средновековието, още от II–III в., започва по различни начини да се определя времето, изминало от сътворението на света до раждането на Христос.²⁴ През първата половина на VII в. във Византия вече влизат в употреба две основни хронологически системи. Първата, наречена византийска, се появява през първата половина на VII в. в самата Византия и е по-широко разпространена. Според нея от сътворението на света до Рождество Христово са изминали 5508 години. Втората, наречена александрийска, възниква още през II–III в. в Палестина и е използвана главно от Александрийската църква, а от VI до XI в. – и във Византия. Според нея от сътворението на света до Рождество Христово са изминали 5500 години. Не е трудно да се забележи, че разликата между двете хронологически системи е 8 години, точно толкова, колкото се появяват при преизчислението на посочената от Черноризец Храбър дата. Изчислена по византийското летоброене тя е 855, а по александрийското – 863. Именно тази показателна разлика дава основания на учените да спорят по въпро-

²³ Куев, Куйо. Черноризец Храбър..., с. 191; **Тържество** на словото. златният век на българската книжнина. летописи, жития, богословие, риторика, поезия. прев. от старобългарск. състав., ред. и науч. комент. Климентина Иванова, Светлина Николова. София: Агата – А, 1995, с. 99.

²⁴ Повече по този въпрос вж. в: Куев, Куйо. Черноризец Храбър..., с. 85–148. Вж. и: Добрев, Иван. За александрийското и моравско-панонското летоброене и за някои дати в старата славянска писменост. – В: *Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии*, 69, 1977, № 2, с. 121–174; Добрев, Иван. Как да тълкуваме датите в старите писмени паметници. – В: *Славянска палеография и дипломатика*. доклади и съобщения от семинара по славянска палеография и дипломатика, София, септември 1979. София, 1979, с. 153–166; Куев, Куйо. Летоброене. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1995, Т. 2, с. 531–535.

са, коя хронологическа система е имал предвид Черноризец Храбър, а оттук – и за годината на създаването на славянската писменост. Едни учени сочат годината 855, а други – 863.

Както вече посочих, безспорно е, че създаването на славянската азбука е процес, несъмнено продължил доста време. Излишно е обаче да гадаем точно кога е поставено началото му, тъй като няма никакви определени данни за това и бихме останали само в сферата на тълкуванията на известните посочвания и на техните сравнителни изследвания. Но у Черноризец Храбър са приведени точни параметри за времето на завършването на процеса на създаването на славянската азбука и нямаме право да ги пренебрегваме. Те не се свеждат само до указанието за годината, която българските книжовници фактически никога не са преизчислявали по никакъв начин, тъй като до края на Българското средновековие те сочат, с много малко изключения, всички въвеждани от самите тях дати спрямо сътворението на света, а не спрямо Рождество Христово. Изтъкнатият старобългарски писател споменава имената на няколко владетели, през чието управление е създадена славянската азбука, с която са направени и първите преводи, и това дава възможност хронологията да се уточни допълнително. Времето на управление на тези владетели е добре известно. Що се отнася до първите трима – император Михаил III (842–867), българския княз Борис (852–889), моравския княз Растица (846–870) – и 855, и 863 г. се включват в годините на тяхното управление. Не така стои въпросът с княз Коцел. Той е управлявал Блатенското княжество след своя баща, княз Прибина. Но последните точно датирани сведения за Прибина са от 20 февруари 860 г., когато крал Лудвиг Немски го нарича „наш верен княз“ (*fidelis dux noster*) в един документ, потвърждаващ дарение на Прибина, предназначено за манастира Нидералтайх и запазен днес в оригинал в Държавния архив в Мюнхен.²⁵ А Коцел управлява безспорно от 860/861 г., тъй като първият точно датиран документ, в който се споменава неговото име като управляващ (*comes de Sclavis*), който дарява собственост на черквата „Св. Мария“ във Фрайзинг, е от 21 март 861 г. Той е запазен също в оригинал в същия архив.²⁶ Ето защо можем да смятаме, че времето на окончателното завършване на цялостната писмена система, отразяваща по най-съвършен начин особеностите на един югоизточен български говор и превеждането на всички най-важни богослужебни текстове на изградения с нея нов книжовен език, определено е посочено като 863 г. от Черноризец Храбър по време, когато са все още живи хора, които са виждали двамата славянски просветители, сведение, без съмнение напълно достоверно. Това е краят на процеса на създаването на славянската писменост, белязан и от началото на Великоморавската мисия на солунските братя.

Веднага трябва да се каже: общоевропейското и дори световно значение на тази дата се обуславя и от факта, че писмеността на славяните напълно се вписва в основния принцип, възприет във всички използвани за европейските и семитските

²⁵ *Magnae Moraviae Fontes Historici. 3, Diplomata. Epistolae. Textus historici varii.* Brno: Universita J. E. Purkině, 1969, с. 53–55, 319 (*Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica*; 134).

²⁶ **Пак там**, с. 61, 319.

езици по Кирило-Методиево време азбуки – това е принципът да се обозначават звуковете. Макар Кирил да е знаел и за другия, по-стар вид писмо – йероглифното писмо на египтяните, възникнало през XXXIII в. пр. н.е. и просъществувало чак до IV в. сл.Хр., в славянската азбука не се използва този вид писменост. Тя е изградена върху по-новия принцип на звуковото писмо, окончателно оформен много по-късно, едва през XIV–XII в. пр.н.е., но от този момент нататък прилаган повсеместно за европейските и семитските езици.²⁷ Всъщност този принцип е въведен от финикийците, населяващи крайбрежните области на съвременните Ливан и Сирия, чието писмо се състои от 22 знака, обозначаващи съгласните звукове и което е просъществувало до III в. от Хр. Именно от финикийското писмо се развиват по-късно другите използвани по Кирило-Методиево време писмени системи на индоевропейските и семитските племена и народи, като това става по верижен път: не непосредствено, а чрез посредничеството на по-късно появилите се писмени системи. Така въз основа на финикийската азбука се появяват еврейската, чийто най-стар засвидетелстван паметник е от XI–IX в. пр.Хр.; арамейската, чиито най-стари свидетелства са от IX–VIII в. пр.Хр. и която изчезва през III–IV в. сл.Хр.; гръцката, с най-стари съхранени писмени текстове от VIII–VII в. пр. Хр., в която за пръв път се включват и букви за гласните звукове. Създаващите се от този момент нататък писмени системи се основават на нововъзникналите: латинската, с най-стари паметници от VI–IV в. пр.Хр. и напълно стабилизирана през II в. пр.Хр., произхожда от гръцката и също е вокализирана; арменската, от края на IV–началото на V в., вокализирана, основана частично на гръцката; грузинската, също вокализирана, с най-стари паметници от V в., произхождаща от арамейската, но с неизвестно време на възникване, вероятно през IV–V в.; арабската, появила се на основата на арамейската, консонантна писменост с най-стари писмени паметници от IV–VI в.

Славянската писменост влиза в групата писмени системи с вокализирано писмо. Тя е най-късно появилата се през този период и напълно отговаря на принципите на своето време, възприети в християнските страни, принципи, доказали своята ефективност през следващите хилядолетия и останали живи до наши дни.

По този начин, създавайки отлично функционираща писмена система, Константин-Кирил и Методий поставят основите на една нова писмена цивилизация в Европа, променила съществено облика на цялостното развитие на европейската духовна култура. За пръв път в Средновековна Европа те създават нова цялостна и завършена писмена система, отразяваща по най-съвършен начин особеностите на един жив народен говор, за пръв път превеждат на говорим народен език всички

²⁷ Подробно за различните писмености в света вж.: **Diringer**, David. The Alphabet. London, 1947 (2 изд. Cambridge, 1948; 3 изд. London, 1949); Прев. на руски език: **Дирингер**, Д. Алфавит. Москва, 1949. В предговора към превода на руски език за съжаление са представени невярно проблемите, свързани със славянската писменост. Днес съществува огромна литература по въпросите, свързани с произхода и развитието на писмените системи на тези езици, както и много спорови и неизяснени проблеми. Тъй като тези въпроси не са предмет на настоящата статия, тук се привеждат най-общи сведения за тях, като стремежът е да се отразят, доколкото е възможно, непротиворечиви данни.

най-важни богослужебни текстове и въвеждат изградения от тях нов книжовен език в богослужението, за пръв път целенасочено и системно разпространяват една нова писменост и просвета на народен език.

Ето защо можем да смятаме началото на Моравската мисия както за край на един етап на Кирило-Методиевото дело, положен с окончателното оформяне на славянската азбука, така и за начало на нов етап – етапът на нейното първоначално разпространение в Европа. Обаче това начало има един скорошен и непредвидим в началото край, който настъпва със смъртта на Методий през 885 г. Но този край също се оказва едно ново начало. Защо и как се осъществява този процес?

След смъртта на архиепископа за привържениците на неговото дело настъпват трудни дни. Папа Стефан V не само не одобрява моравец Горазд, когото Методий посочил още приживе за свой приемник, но поставя Вихинг за архиепископ на Велика Моравия. А той подновил борбата срещу славянската писменост веднага след смъртта на Методий. Нещо повече, в писмото си до княз Светополк от 885 г. папата осъжда делото на Методий, разграничава се от него, забранява богослужението да се извършва на славянски език и нарежда всички нарушители на тази забрана след две предупреждения да бъдат отлъчвани от Църквата и изгонвани от страната. За Вихинг и франкските духовници папското послание е удобно прикритие в осъществяването на техните намерения. Ето как рисуват месеците след смъртта на Методий два от най-важните кирило-методиевски извора – „Пространното житие на св. Климент Охридски“, написано през XI в. от охридския архиепископ Теофилакт въз основа на по-стари славянски източници, и Първото житие на Кирило-Методиевия ученик св. Наум, написано през първата половина на X в. от неизвестен автор, познаващ лично и Наум, и Климент. Теофилакт е написал: „Тези, които имали длъжност на учители, какъвто бил известният Горазд, също и свещеник Климент – мъж много учен, Лаврентий, Наум и Ангеларий, тях и мнозина други славни мъже оковали в железни вериги и ги поставили в затвор, в който им било отказано всякакво утешение, понеже нито роднини, нито познати се осмелявали по какъвто и да било начин да ги посетят... След тези безчовечни изтезания и без да позволят на светците да си вземат храна... предали ги на войници, за да ги отведат поотделно в различни места в крайдунавските области, като осъдили небесните граждани на вечно изгнание от града си. Войниците, хора жестоки, притежаващи и по природа жестокост, която увеличили и поради заповедта, взели светците, извели ги извън града и след като ги съблекли, почнали да ги влачат голи. И чрез една постъпка те им причинявали две злини: безчестие и страдание от леденостудената мъгла. Освен това те допирали мечовете си до шиите им, готови да ги окървяват, за да не умрат само един път, но толкова пъти да изпитат смъртен ужас, колкото пъти очаквали удар... Когато били далече от града, те ги оставили и поели пътя обратно към града. Изповедниците Христови закопнели за България, за България си мислели и се надявали България да им даде спокойствие... Климент, като взел със себе си Наум и Ангеларий, се отправил по пътя, който водел към Дунава... Когато пристигнали при Борис, те били приети с почит и както трябва да бъдат приети почтени във всяко отношение и уважавани мъже, и били разпитани за случилото се с тях. Те разказали всичко

отначало докрай, без да пропуснат нещо. След като князът изслушал това, той много благодарил на Бога, че му е изпратил такива служители като благодетели на България и че ѝ е подарил за учители и устроители на вярата не случайни лица, а изповедници и мъченици...²⁸. А Наумовият житиеписец свидетелства: „Нека и това да бъде известно на всички, които прочетат, както писахме по-напред, че еретиците мъчиха едни много, а други – презвитери и дякони – продадоха на евреите за пари. А като ги взеха евреите, заведоха ги във Венеция. И когато ги продаваха, пристигна във Венеция царски човек от Цариград по царска работа. И като узна за тях, царският човек ги откупи. И като ги взе, заведе ги в Цариград и разказа за тях на цар Василий. И пак им възвърнаха техните чинове и санове – презвитери и дякони, каквито имаха по-рано, дадоха им и служби. И никой не умря в робство. Но едни, покровителствани от царете, получиха успокоение в Цариград, а други, които дойдоха в българската земя, с велика чест намериха покой“²⁹.

След като за по-малко от 25 години славянската писменост и култура във Велика Моравия е ликвидирана, съборено е до основи внушителното здание, градено успешно, макар и с цената на неимоверни усилия, от гениалните създатели на славянската азбука, по-нататъшната съдба на славянската писменост вече зависи от отношението на българската държава. Ето как оценява това отношение Роже Бернар (1908–1997), един от най-изтъкнатите френски слависти на XX век: „Една млада държава – пише той – привлякла вниманието на средновековния свят с военните си победи, постъпи благородно и мъдро, като приюти прогонените ученици на Кирил и Методий, повечето от които всъщност бяха нейни чада. Тази държава съхрани и подклаждаше пламъка, който двамата братя бяха запалили, за да предаде по-късно този пламък на останалите славянски народи и на бъдещите поколения. Тази държава беше България. Поради благородното си поведение и значимостта на наследството, което тя спаси, България си спечели неувяхващата благодарност на останалите славянски народи и уважението на целия цивилизован свят“³⁰.

Действително решаваща роля за съхраняването на Кирило-Методиевото дело веднага след разгрома му във Велика Моравия изиграват княз Борис-Михаил (852–889) и неговият син цар Симеон (893–927). Умело и далновидно те покровителстват Кирило-Методиевите ученици и славянската писменост, създават най-благоприятни условия за разпространяване и развитие на славянската книжнина и култура в цяла България, вероятно през 893 г. утвърждават на Преславския събор старобългарския език като официален език на Църквата и държавата. Неизменно закриляни от държавната власт, Кирило-Методиевите ученици се включват активно в църковния и културния живот на България. Работейки до края на живота си в българските земи, те осъществяват напълно великите идеали на своите учители. Занимават се с учителска, просветна и църковна дейност както

²⁸ Милев, Александър. Гръцките жития на Климент Охридски. увод, текст, превод и обяснителни бележки. София: БАН, 1966, с. 110–111, 114–117, 120–121.

²⁹ Диневков, Петър, Куев, Куйо, Петканова, Донка. Христоматия по старобългарска литература. София: Наука и изкуство, 1967, с. 81, 96.

³⁰ Бернар, Роже. Великани на духа. – В: *Българистика* и българисти. София: Наука и изкуство, 1981, с. 28.

в Източна България, така и в югозападните български предели. Обучават много ученици и развиват огромна проповедническа дейност – изворите сочат, че само Климент Охридски е обучил около 3500 ученици. Кирило-Методиевите ученици са и организатори на църковния живот: през 893 г. Климент става първият епископ славянин в българските земи, в 906 г. за епископ в Преслав е поставен Методиевият ученик Константин. Учениците на двамата солунски братя се изявяват също като талантиливи творци и организатори на културния живот в страната. Създават значително по обем, съдържание и форма преводно и оригинално творчество на старобългарски език. Освен това те съумяват да обединят около своите творчески принципи известните днес талантиливи книжовници на своето време. Благодарение на тях с Кирило-Методиевото дело са добре запознати и от него се вдъхновяват Йоан Екзарх Български, Черноризец Храбър, авторът на Първото житие на св. Наум, написал и останало досега непознато житие на св. Климент, и други. Учениците на двамата братя допринасят извънредно много за оформянето на първите значителни средища, в които се развиват българската писмена култура и духовност: Плиска, Преслав и Охрид. Дейността на тези центрове, работещи под знака на кирило-методиевските църковни и писмени традиции, оформя в края на IX–началото на X в. нов етап в развитието на българската култура, етап на разцвет и подем, означаващ в науката с названието *Златен век*. Именно през този период в България се оформя и новата кирилска писменост, която улеснява още повече възприемането на християнските ценности в писмен вид сред широки слоеве на българския народ. В нея се следват всички основни принципи на създадената от двамата солунски братя глаголица и дори има конкретни заемки на букви от нея. Така българският народ пръв между славянските народи създава богата писменост на роден език, книжовни школи, литература и култура, които могат да се съизмерват с постиженията на най-напредналите по онова време европейски страни.

Кирило-Методиевото дело продължава да бъде неделима част от българската култура и след смъртта на преките ученици и последователи на двамата братя през цялото Средновековие. Широко се разпространяват в България Кирило-Методиевите преводи, като се започне от най-ранните запазени до днес български ръкописи на богослужебните книги от края на X и XI в. А тези ръкописи са и най-старите представители на преводите на двамата братя, извършени с оформения от тях старобългарски книжовен език. Българските средновековни книжовници преписват и оригиналните съчинения на първоучителите, те се вълнуват от живота и дейността им и ги превръщат в тема на редица посветени на тях произведения.

Получила шанса да се развива на общоразбираем език, благодарение на подкрепата на българската държава славянската писмена култура успява да установи своя ниша и в европейското културно пространство. Мъдрата политика на българските князе Борис и Симеон стабилизира положението на славянската писменост в България. Просъществувала у нас спокойно повече от столетие, от края на X в. тя се разпространява от България сред всички южни и източни славяни, а старобългарският книжовен език ляга в основата на техните стари книжовни езици. Така на българите и на България всъщност се дължи историческата заслуга за оцеляването на славянската писменост, единствена в Средновековна Европа,

която се развива на език, съвременен на нейната поява. От България се разпространява по света и оформената в края на IX в. в България кирилица и днес с нея си служат повече от 300 милиона души.

Поради всичко това според мене на въпроса *край или начало на огромното по значението си за европейската култура Кирило-Методиево дело е Великоморавската мисия* може да се отговори – тя е едновременно и край, и начало. Нейното начало през 862/863 г. е краят на процеса по оформянето на славянската азбука и началото на разпространението ѝ, на което се слага край в Централна Европа през 885 г. Но по същество неуспехът на мисията във Велика Моравия се оказва възможност за успешното ѝ продължение в България. Именно благодарение на това ново начало и днес са валидни заключителните думи, изречени в края на IX в. от забележителния старобългарски книжовник Черноризец Храбър: „Ако попиташ гръцки книжовник: „Кой ви е създал буквите или превел книгите, или в кое време, то не много от тях знаят. Ако ли попиташ славянските грамотни хора: „Кой ви е създал буквите или превел Книгите, то всички знаят и ще отговорят: „Свети Константин Философ, наричан Кирил, той ни създаде буквите и преведе Книгите, и Методий, неговият брат“. Затова през 2013 г. с основание бе чествано началото на Великоморавската мисия, но по-важното в случая е, че именно през тази година се завършва създаването на славянската азбука, оцеляла благодарение на българската държава и работата на Кирило-Методиевите ученици на нейната територия, азбука, която коренно променя облика на църковния, духовния, обществения и държавния живот на европейския континент.

Накрая не ми остава друго, освен да изразя една надежда: въпреки че Кирило-Методиевото дело в България е позагубило днес своя блясък, славянската писмена култура ще продължи да се развива все така успешно и в бъдеще във всички сфери на обществения, културния и научния живот на всички българи.

КУЛТЪТ КЪМ СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

ИДЕОЛОГИЧЕСКИ ПАРАМЕТРИ И ЛИТЕРАТУРНИ РЕФЛЕКСИ

АНА СТОЙКОВА

THE BULGARIAN MEDIEVAL CULT OF CYRIL AND METHODIUS IDEOLOGICAL PARAMETERS AND LITERARY REFLECTIONS

Ana Stoykova

SUMMARY

The paper explores the development of the cult of the Slavic Teachers from its emergence in the second half of the 9th century up to the end of the 14th century and the way these changes reflected in literary production. At the time of the First Bulgarian Kingdom the commemoration of Cyril and Methodius was imposed by the state but at the same time they were perceived as „teachers of all the Slavs“. In the 11th and the 12th centuries, the saints became a key symbol of Bulgarian ethnic identity. Their cult remained important for the state and the church in the beginning of the Second Bulgarian Kingdom, but in the 14th century their church commemoration began to lose its intensity as a consequence of social and political changes in the Balkans.

Култът към светците е специфична черта на християнската религия. В представите на вярващите мъчениците за Христовата вяра и божиите угодници живеят в Небесното царство и са посредници между Бога и хората. Напускайки този свят, те оставят на вярващите своите мощи, които правят чудеса и извършват изцеления. Вярващите обръщат към светците молитвите си за помощ и подкрепа, славословят ги и се покланят пред техните изображения. Църквата въвежда в календара постоянни дни за тяхното почитане и им посвещава празнични служби, съпроводени с песнопения и четива, които разказват за живота им и ги прославят. Със способността да осъществяват контакт с Бога и да измолват от него милост и подкрепа за хората мъчениците и изповедниците осигуряват престиж и авторитет не само на църквата, но и на града и страната, където са почитани. Висшата закрила и небесното покровителство на светците се превръщат в мощно идеологическо оръжие на средновековната държава – както във вътрешната, така и във външната ѝ политика.

Поради своя уникален характер култът към Кирил и Методий е един от най-експлоатираните в идеологическо отношение. Светите братя са свързани исторически и с двата световни християнски центъра на Средновековието – Рим и Константинопол. Те са византийски мисионери, приети и подкрепени от папата,

посветили последните десетилетия от живота си на присъединяването на славянските народи към християнския свят и на създаването на славянски книги и богослужение. Дейността им протича в земите на Моравия и Панония, но продължителите ѝ намират подкрепа и развитие в България. Резултатите от делото им се разпространяват – пряко или чрез посредничество – на големи територии в Централна и Източна Европа. Паметта им е тачена и на Изток, и на Запад – както заради мисионерско-просветната им дейност, така и заради прехвърления от тях духовен мост между двете части на християнския свят.

Началото на тяхното църковно почитане не е документирано. Фрагментарните източници, които дават косвени сведения за тяхната канонизация, позволяват да се предположи, че култът към Кирил е оформен още в Моравия. Смята се за възможно след смъртта си през 869 г. в Рим той да е беатифициран (обявен за блажен), а да е канонизиран по-късно, в кръга на своя брат и учениците им, след 872 г., когато Методий заема архиепископския престол в Моравия. Тогава вероятно възниква *Пространното Кирилово житие*, което е съставено с участието на Методий. С Моравия някои изследователи свързват и появата на ранната *Служба за Кирил*.

Няма единно мнение по въпроса за канонизацията и на Методий. Поради промяната на църковно-политическата ситуация в Моравия след смъртта му в 885 г. и последвалите гонения срещу учениците му се смята за малко вероятно там да се е състояла канонизацията му. Известно е, че за такъв акт е необходимо не само общността да го възприема като свята личност, но това трябва да бъде утвърдено и от църковен авторитет¹. По-вероятна изглежда тезата, че едва след пристигането на учениците му в България (през 886 г.) култът му е официално признат. В православната традиция съществува и т.нар. спонтанна канонизация, когато култът може да възникне в резултат на дълбока почит към извършените от благочестивите лица деяния. Липсата на конкретни сведения в изворите за тяхната официална канонизация показва, че вероятно култовете на Първоучителите са възникнали така и едва по-късно са оформени официално.

Няма съмнение, че тяхната (спонтанна) канонизация се извършва в средата на техните ученици и най-близки сътрудници, които са свидетели на мисионерския и просветителския им подвиг, и са близко свързани с тях. Забележително е обаче, че техният (общ²) култ се утвърждава в България, след като намира подкрепа у владетеля и сред висшите църковни среди. Причините за готовността на княз Борис-Михаил да приеме учениците на Кирил и Методий и да им предостави широко поле за дейност и всеотдайна помощ са многократно дискутирани и изяснени. По това време, след първата стъпка – осигуряването на българска църковна автономия (870 г.), усилията на българския владетел са насочени към търсене на средство за окончателно излизане от византийската политическа и духовна сфера на влияние. Кирило-Методиевите ученици, които търсят в България убежище,

¹ Head, Thomas. *Hagiography and the Cult of Saints. The Diocese of Orléans, 800–1200*. Cambridge 1990.

² За създаването на общия култ вж. Чешмеджиев, Димо. Кирил и Методий в българската историческа памет през Средните векове. София, 2001, с. 24–25.

му предоставят желаното средство – създадения от Кирил и Методий в Моравия старобългарски книжовен език. През 893 г. този език се въвежда като официален в администрацията, църквата, търговията и училищата на българската държава. През следващите три десетилетия в Преслав и Охрид се извършва огромна книжовна дейност. Превеждат се от гръцки и се пишат на старобългарски език стотици литературни произведения, необходими за функционирането на богослужебната система, както и предназначени за извънцърковната сфера на обществения живот – цар Симеон се опитва да създаде „национална“ литература и книжнина като аналог на употребяваната до този момент в страната византийска литература. Част от политическата идеология на Цар-Симеонова България, културата на славянски (старобългарски) език трябва да притежава същите достойнства като своя византийски образец и да подпомага процесите на консолидация и централизация, които се стимулират от българските владетели с цената на много жертви и усилия. За осъществяване на амбициите на Симеон в съперничеството с Империята важна роля играе създаването на културния модел, в който намира място и Кирило-Методиевият култ. Светостта на солунските братя се реализира в сферата на мисионерството, на апостолския подвиг, така че тя придава сакрална стойност и на създадените от тях букви и книги. Кирило-Методиевото дело поставя късно покръстените славяни (и българи) в равноправно положение сред останалите християнски народи и осигурява на България културна независимост, основана на дадени от Бога писмена.

Кирил и Методий са първите славянски светци в старобългарския празничен календар. Паметта им е отбелязана още в най-ранните запазени евангелски месецослови. В Асеманиевото евангелие (от втората половина на X–началото на XI в.) под 14 февруари, деня на Кириловото Успение, се чете: Мѣца того дѣи сѣгаго отьца нашего Курила философа, а под 6 април, деня на Успението на Методий – И памать оуспениѣ прѣподовьнааго отьца нашего Медодіа, архієпискоупа възшана Моравѣи брата прѣподовьнааго Кирила философа. Подобни календарни бележки се намират и в Савината книга (X–XI в.), както и в руските Остромирово (от 1056–1057 г.) и Архангелско (от 1092 г.) евангелие, които са копия на български ръкописи³. В т.нар. Изборник от 1076 г., съставен от старобългарски преводи по времето на цар Петър (927–969), в списъка на книгите, които се препоръчват за четене като благочестиви, се споменават и онези „сѣгаго Кирила философа“. Запазени са и множество литературни произведения, които са предназначени за обслужване на култа – служби, жития, похвални слова. Със сигурност може да се твърди, че още преди края на IX в. са възникнали анонимните *Пространни жития на Кирил и Методий* и *Проложно (кратко) житие на Кирил и Методий*, *Служба за Кирил с два канона* (един от Климент Охридски, а другият – анонимен), *Служба за Методий с два канона* (единият от Климент, другият – от Константин Преславски). Без съмнение от тази епоха произхожда и тропарът от службата за Събота сиропустна в Триода

³ Ангелов, Боню, Иванова, Климентина. Вести за Кирил и Методий. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. гл. ред. П. Динеков. София, 1985, Т. 1, с. 371–376.

Похвалами да вънчѣватъ съ Кирилъ философъ, новоизбранное множество приведеъ господевѣ словѣнскаго языка съ братомъ Методіемъ⁴.

Географският произход на запазените извори не оставя съмнение за разпространението на култа както в Източна България, където се намират столиците Плиска и Преслав и работят учениците на Кирил и Методий и книжовниците от Симеоновия кръг, така и в Западните предели на страната, където около Охрид в определен момент се съсредоточава дейността на Климент и Наум. Атрибуцията на ранните литературни свидетелства за почитането на Светите братя към книжовното наследство на техните ученици и последователи е доказателство за усилията, които те полагат за пропагандирането и утвърждаването на техния култ в България. Няма съмнение, че те разчитат на подкрепата на владетеля – първо Борис, след него Симеон – за налагането на църковното почитане на своите учители. Ако се съди по параметрите, които придобива техният култ през първите десетилетия след въвеждането му, може дори да се предположи, че именно държавата стимулира утвърждаването му. Кирил и Методий са почитани като равноапостоли, чиято дейност има сакрален характер. И двамата са божии избраници, следващи в редицата духовни водачи и учители на човечеството, мотив, подчертан още в Пространните им жития⁵. Така сакралният характер на тяхното дело, чийто приемник и продължител е България, поставя страната под тяхното небесно покровителство и придава на култа им политическо значение. Почитането им афишира автономността на идеологическите изяви на централната власт и съдейства за укрепването на българския политически и църковен авторитет.

Същевременно култът към солунските братя има „наднационални“, общославянски черти.⁶ Те се схващат като пратеници на Бога при всички славяни, пообщо при славянския род, на който да предадат евангелското слово и да го приобщят, макар и по-късно от другите племена, към семейството на християнските народи. Макар и вече в България, в края на IX в. учениците им са все още твърде свързани с Моравия, където са протекли последните десетилетия от живота им и където е погребан Методий. Прави впечатление, че в написаните до края на X в. творби, предназначени за почитането на Първоучителите, тяхната дейност се свързва най-често с Моравската и Панонската земя и този мотив отразява реалните исторически събития. Същевременно учениците на Кирил и Методий са пренесли делото им в България, където то намира благодатна почва за развитие. От тази дистанция апостолският характер на Кирило-Методиевата мисия, обвърната към всички славянски народи, придава общославянското звучене на литературни-

⁴ Григоровичев триод, XII–XIII в. Вж. **Теодоров-Балан**, Александър. Кирил и Методий. Т. 2, Набожен помен и исторични свидетелства за Кирила и Методия. София, 1934, с. 79.

⁵ **Пикио**, Рикардо. Функцията на библейските тематични ключове в литературния код на православното славянство. – В: *Пикио*, Рикардо. Православното славянство и старобългарската културна традиция. София, 1993, с. 385–435.

⁶ **Турилов**, Анатолий А., Флоря, Борис. Н. Христианская литература у славян в середине X–середины XI в. и межславянские культурные связи. – В: *Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия*. Москва, 2002, с. 410.

те творби от тази ранна епоха. За това говорят насловите на първите литературни творби, създадени в памет на светите братя: „Житие на светия наш отец Константин Философа, първия наставник и учител на славянския народ“⁷; „Похвала за нашия блажен отец и славянски учител Кирил Философ“⁸; „Памет на преподобния Методий, учител на славянския народ, брат на Кирил Философ“⁹; „Памет на светите наистина преподобни наши отци Константин, наричан Кирил Философ, и Методий, брат му, учители на славянския народ“¹⁰ и др. В *Общия канон за Кирил и Методий* се споменава, че те са просветили „цялата вселена“, и са спечелили за Бога „целия свят“¹¹. Във всички тези текстове, свързани с църковното им почитане, личността и дейността на Кирил са съотнесени с апостол Павел – емблематична за общочовешкия характер на християнството фигура.¹² Към възторга и радостта от присъединяването на славяните към християнските народи се прибавя и въодушевлението от възможността, която им дават Първоучителите – да познаят Бога на своя роден език. Този патос е характерен не само за свързаните с култа към Кирил и Методий текстове; това е доминантата на епохата, която намира отражение във всички ранни литературни творби, включително в *Проглас към Евангелието*, *Азбучна молитва*, *Стихове добри Константинови*. Специфичен отглас на темата се открива в съчинението *За буквите* на Черноризец Храбър – в него се дава приоритет на славянските букви и книги пред гръцките като сътворени от „свят човек“. Тази универсалност на култа – едновременно български и общославянски, е негова характерна черта в ранната старобългарска епоха.

През Първото българско царство центрове на църковното почитане на Първоучителите са преди всичко Плиска, Преслав и Охрид, където се създават литературните произведения в тяхна чест. След падането на българските земи под византийска власт са унищожени средищата на самостоятелен църковен живот. Автокефалната българска църква е наследена от Охридската архиепископия (след 1019 г.)¹³, чийто пръв архиепископ е българин, но след него престола заемат само

⁷ [Пространно житие на Кирил]. – В: *Климент Охридски*. Събрани съчинения. Т. 3, Пространни жития на Кирил и Методий. подг. за печат Боньо Ст. Ангелов, Христо Кодов. София, 1973, с. 89–119.

⁸ **Климент Охридски**. [Похвално слово за Кирил]. – В: *Стара българска литература*. ораторска проза. състав. и ред. Лиляна Грашева. София, 1982, Т. 2, с. 81–84.

⁹ **Константин Преславски**. [Служба за Методий]. – В: *Тържество на словото*. състав., ред. и науч. комент. Климентина Иванова, Светлина Николова. София, 1995, с. 38–43.

¹⁰ [Проложно житие на Кирил и Методий]. – В: *Стара българска литература*. Т. 4, Житиеписни творби. състав. и ред. Климентина Иванова. София, 1986, с. 78.

¹¹ **Мирчева**, Бойка. Нов препис на канона за Кирил и Методий. – В: *Palaeobulgarica*, 1992, № 1, с. 26–43.

¹² **Picchio**, Ricardo. VC and VM's Pauline Connotations of Cyril and Methodius' Apostelship. – В: *Palaeobulgarica*, 1982, № 3, с. 112–118; **Джамбелука-Коссова**, Алда. Наблюдения върху литературното наследство на Климент Охридски – към интерпретацията на „Похвално слово за Кирил“. – В: *Кирило-Методиевски студии*. 1982, кн. 1, с. 120–139.

¹³ **Снегаров**, Иван. История на Охридската архиепископия. т. 1. София, 1924, с. 54–55 (reprint 1995); **Божилов**, Иван. Българската архиепископия XI–XII век. списъкът на българските архиепископи. София, 2011, с. 58–92.

гръцки духовни лица. Тяхната политика обаче е насочена към отстояване на нейната независимост от Константинополската патриаршия и като част от реализацията на тази политика те продължават традицията за почитане на Кирил и Методий, както и на техните ученици, като на свети мъже, основоположници на архиепископията. Въведен още по времето на Климент и Наум в обширните предели на Охридския диоцез, култът към светите братя не заглъхва през следващите столетия. За това няма запазени писмени паметници от най-ранния период, но важно свидетелство се открива в стенописите на църквата „Св. София“ в Охрид, една от седемте съборни църкви, построени от княз Борис. Нейната живопис датира от средата XI в., от времето на архиепископ Льв (1037–1056), и там се намират най-старите известни изображения на славянските просветители. На южната стена са нарисувани Кирил и Климент Охридски, а до тях има още едно, силно повредено изображение, което според изследователите би могло да се идентифицира с Методий¹⁴. На запазения стенопис Кирил е представен като архиерей. Към изображението е запазен надпис: О А[ΓΙΟΣ] ΚΥΡ[ΙΛΛΟΣ] ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΩΝ..., който го означава най-вероятно с известното от житията и службите му назоваване „учител на славяните“¹⁵. От средата на XII в. е и т.нар. *Дюканжов списък* на охридските църковни предстоятели, където Методий и неговите ученици Горазд и Климент официално са наречени „архиепископи на България“¹⁶. В това определение ясно личи стремежът за подчертаване на приемствеността между Охридската архиепископия и автокефалната Българска църква от X–началото на XI в. – важен аргумент в отстояването на църковна самостоятелност. В последователно водената от охридските предстоятели политика култът към Методий отново играе важна роля.

В *Пространното житие на Климент Охридски*, написано в духа на най-добрите агиографски образци, охридският гръцки архиепископ Теофилакт представя Кирил и Методий преди всичко като видни дейци на църквата, като премълчава за дейността им след славяните и за славянския характер на създадената от тях писменост и книжнина. Писателят подчертава заслугите на Византия за покръстването на българите, които характеризира като „варвари със сурови и груби сърца“ (гл. 23), езикът на които също е „груб“ (гл. 2). Очевидна е идеята за превъзходството на византийската култура и, изглежда, култът към солунските братя също трябва да служи на тази идея.

За разлика от официалната литература, създавана на гръцки език през XI–XII в. от Теофилакт и други византийски писатели, българоезичната литература по необходимост се ограничава в рамките на неофициална, по принцип локална, преводно-компилативна писмена традиция. Книжовната дейност на българското население в Империята оставя по-забележими следи също предимно в югозападните български земи, разположени главно в границите на Охридската архиепископия.

¹⁴ Грозданов, Цветан. Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век. Скопје, 1983, с. 24–27.

¹⁵ Д. Чешмеджиев смята, че там е фигурирало названието „учител на българите“. Вж. Чешмеджиев, Димо. Портрети на светителите..., с. 53–54.

¹⁶ Иванов, Йордан. Български старини из Македония. София, 1931, с. 566 (преизд. 1970); Божилов, Иван. Българската архиепископия..., с. 101–102, с. 104.

За съхранения спомен в почитането на Кирил и Методий свидетелстват някои типични за епохата произведения, които се отнасят към т.нар. „низова“ литература. Едно от тях е еротапокритичното съчинение *Разумник*, съставено от преводни апокрифни текстове, прередактирани и допълнени на българска почва. Сред въпросите за Сътворението на света, за земята, водите и животните, за съдбата на Адам и Ева, се споменава и създаването на славянската писменост от св. Кирил, като в някои преписи тя е наречена „българската книга“¹⁷.

Споменаването на „българска“ вместо „славянска“ книга не е случайно. То е проява на актуалните тенденции в книжнината на XI–XII в., свързани с процесите на българската етническа самоидентификация. Вече е напълно завършен процесът на консолидация на българската народност и като етноним е възприето названието на (пра)българския етнически компонент – понятието „български славяни“ постепенно е заместено от общото „българи“. Същевременно в условията на чуждо владичество в литературата се засилват патриотичните и месианистичните тенденции, които най-силно се отразяват в създаването на историко-апокалиптични произведения¹⁸. В тях се припомня свободната българска държава и старите български владетели, предсказва се бъдещото въздигане на царството, утвърждава се богоизбраността на българския народ. Представата за Кирил и Методий също търпи изменение – от „славянски просветители“ те постепенно са се превърнали в „учители на българския народ“. Несъмнено по това време светите братя вече са станали важна част от идентичността на българите.

Забележителен пример за идейната трансформация на култа е *Солунската легенда* от края на XII–началото на XIII в. Тя е уникален разказ, воден от името на Кирил Философ, за неговото предопределение по Божия поръка да покръсти и просвети българите като най-правоверен народ на земята¹⁹. В кратката творба няма почти нито един верен исторически факт, но именно като фикция тя разкрива в пълна степен стремежа на българите да се самоутвърдят като божии избраници и единствени и преки наследници на Кирило-Методиевото дело.

Така в периода XI–XII в. се извършва процеса на „българизация“ на култа към Кирил и Методий. От една страна, византийските архиепископи в югозападните български земи използват славянските култове – на Кирил и Методий, Климент, Наум, при отстояването на независимостта на Охридската архиепископия, като я представят за пряк приемник на автокефалната Българска църква и подчертават връзката на светците с България. Низовата славяноезична литература от епохата, от друга страна, пак ги превръща в елемент от българската народностна идентификация в условията на чужда политическа власт.

Завършената в края на XII в. трансформация на култа към Кирил и Методий от общославянски в български намира отражение както в български, така и във византийски паметници. На южната олтарна стена в църквата „Св. Георги“ в с. Курби-

¹⁷ Милтенова, Анисава. Erotapocriseis. съчиненията от кратки въпроси и отговори в старобългарската литература. София, 2004, с. 237–247.

¹⁸ Тъпкова-Заимова, Василка, Милтенова, Анисава. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. София, 1996, с. 24–25.

¹⁹ Иванов, Йордан. Български старини..., с. 281–283.

ново, Ресенско (дн. Македония), чиято стенна украса е от 1191 г., са нарисувани и св. Кирил и Методий. Изображенията им са придружени от гръцки надписи, в които те са наречени „учители на българите“: ὁ ἅγιος Κύριλος δηδάσκαλος Βουλγάρων и ὁ ἅγιος Μεθόδιος δηδάσκαλος Βουλγάρων²⁰. Тази стенна живопис, която е сред най-забележителните образци на византийското църковно изкуство от края на XII в., е и свидетелство за начина, по който вече са възприемани Солунските братя.

През 1185 г. се създава Второто българско царство със столица Търново. През следващите десетилетия търновските владетели полагат огромни усилия за възвръщане на старите български територии и за укрепването на новата държавност. В тази дейност съществено място заема създаването на нови търновски култове, които трябва да изградят авторитета на новата столица, град без историческо минало. Победоносните военни походи на търновските царе донасят в столицата мощите на редица светци, които се превръщат в патрони и покровители на града, държавата и царската династия. Съградените за полагането на мощите им нови църкви, създаването на житийни творби и химнографски композиции за тяхната църковна прослава допринасят за бързото разпространение и утвърждаването на култовете към св. Иван Рилски, св. Петка Епиватска, св. Иларион Мъгленски, св. Филотея, св. Йоан Поливотски, св. Михаил Воин и др. Съществено място в легитимирането на новата държава и нейните политически претенции заема приемствеността с Първото българско царство. Не е случаен фактът, че единият от братята Асеневци, основатели на Търновското царство, Теодор, приема името на последния преславски цар Петър, който олицетворява властта над българите.²¹ Но явленията, очертаващи тази приемственост, са не само плод на пропагандните стратегии на управляващите, а са част от вече дълбоко вкоренена културна традиция. Съхранените ръкописи от края на XII и от XIII в. съдържат преписи на съчиненията на писателите от Първото българско царство – Климент Охридски, Наум, Черноризец Храбър, Константин Преславски, Йоан Екзарх, а в множество ръкописни календари е отбелязана и паметта на Кирил и Методий²². Наред с издигането на новите търновски култове Асеневци продължават да тачат светителите от времето на Първото българско царство, но идейната основа на тяхната църковната прослава е вече преосмислена с оглед на новите приоритети на страната в една коренно различна обществено-политическа обстановка.

Новата идеологическа функция на култа към Първоучителите се подчертава от включването на техните имена в един важен държавен документ – т.нар. *Синодик*

²⁰ **Grozdanov**, Cvetan, Donka Bardžieva. Sur les portraits des personnages historiques à Kurbinovo. – В: *Зборник радова Византолошког института*, 1994, т. 33, с. 65.

²¹ **Полывянный**, Дмитрий И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков. Иваново, 2000, с. 135; **Билиярски**, Иван. Покровители на Царството. св. цар Петър и св. Параскева-Петка. София, 2004, с. 35–36.

²² **Иванова**, Климента. Месецослов. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, гл. ред. Лиляна Грашева. София, 1995, т. 3, с. 631; **Йовчева**, Мария, Дограмаджиева, Екатерина. Месецословните четива в славянските ръкописни евангелия (X–XVII в.). – В: *Кирило-Методиевски студии*, 2010, кн. 19, с. 141–142, 159; **Христова-Шомова**, Искра. Служебният апостол в славянската ръкописна традиция. София, 2012, т. 2, с. 522–523, 619.

на цар Борил (1207–1218), официалния акт от свикания в Търново през 1211 г. събор против богомилската ерес. В поредицата славословия, утвърждаващи важните за българската държава и народ лица, се казва: „На Кирил Философ, който преведе божественото писание от гръцки език на български и просвети българския род като нов апостол ...вечна памет“ и „На неговия брат Методий... защото и той много се потруди за славянските книги, вечна му памет“²³. Славословието свидетелства също така, че в началото на XIII в. е вече утвърдена новата интерпретация на култа им по българските земи, представяща ги като свързани изключително с българския народ и език.

Израз на същата идея за утвърждаването на култа към Кирил и Методий в търновския празничен календар са създадените по това време нови агиографски произведения за тях. Става дума за двете кратки жития, известни като *Успение Кирилово* и *Успение Методиево*. Възникнали независимо едно от друго, двата житийни текста са съзвучни в утвърждаването на българския произход на Първоучителите и българския характер на тяхното дело. Те са кратки по обем – както всички създадени през XIII в. български жития, и вероятно са имали богослужебно предназначение. *Успение Кирилово*²⁴ е с компилативен характер, като предава главно сведенията от *Пространното житие*, *Похвално слово за Кирил*, *Похвално слово за Кирил и Методий*, *Службата за Кирил* и други източници от времето на Първото българско царство. Някои подробности в текста обаче, които се срещат само в него (българският произход на Кирил, дейността му в земите край река Брегалница), както и общата насока в интерпретацията на известните данни, дават израз на новата идеологическа натовареност на неговия култ. Прави впечатление, че той е представен преди всичко като християнски мисионер и борец срещу ересите, докато доминиращата през ранната старобългарска епоха представа за него като просветител на славянския род е оставена на заден план. Като нов момент в българизацията на култа може да се отбележи идеята, че Кирил, българин по род, покръства другите славяни.²⁵ *Успение Методиево*²⁶ е възникнало в същата епоха и също почива предимно на *Пространното Методиево житие* и други, някои неизвестни днес, ранни източници. В него също е прокарана характерната за началните десетилетия на Второто българско царство тенденция за утвърждаване на българския произход на Кирил и Методий и дейността им сред българите, като Методий е представен преди всичко като благочестив монах и защитник на православия. Тази интерпретация на култа им отговаря на актуалните проблеми в българското общество от епохата около Противобогомилския събор от 1211 г., откогато датира и *Славословието*, поместено в Бориловия синодик. Същевременно подчертаването на неговия български характер е в съответствие със стремежа на

²³ **Борилов** синодик. изд. и прев. Иван Божилов, Анна-Мария Тотоманова, Иван Билярски. София, 2010, с. 150, 311.

²⁴ **Стара** българска литература. Т. 4, Житиенписни творби. състав. и ред. Климентина Иванова. София, 1986, с. 64–67, 510–513.

²⁵ **Чешмеджиев**, Димо. Портрети на светителите..., с. 95.

²⁶ **Иванова**, Климентина. Успение Методиево. – В: *Palaeobulgarica*, 1999, № 4, с. 7–24.

официалните църковни и държавни власти към създаване на собствен, търновски светителски календар.

Към идеологическите акценти от началото на XIII в. в интерпретацията на култа към солунските братя като част от общобългарския светителски пантеон трябва да се добави и стремежът на Търновската църква да се противопостави на претенциите на Охридската архиепископия за изключителни права върху духовното наследство на Кирил и Методий²⁷. В този смисъл българизацията на култа се явява като своеобразен израз на заявката за разширяване на политическите и духовните параметри на Второто българско царство – *renovatio imperii*²⁸.

Както съхранените книжовни паметници показват обаче, в следващите десетилетия църковното почитане на Кирил и Методий престава да бъде сред най-важните идеологически стълбове на царството. Обществено-политическите условия на Балканите се променят силно през XIII в. Българските царе успяват в кратък срок не само да възвърнат всички територии от времето на Първото българско царство, но и да ги разширят значително. В 1235 г. е възстановена Българската патриаршия, която легитимира Търново като православен духовен център на Балканите, а Охридската архиепископия преминава на нейно подчинение. Същевременно, още в началото на столетието – след падането на Константинопол под ударите на Четвъртия кръстоносен поход в 1204 г. и установаването на Латинската империя, България се оказва най-могъщата политическа сила на Балканите. Освен върху покровителството на славянските просветители, престижът на управляващата династия на Асеневци и столицата Търново почива на утвърдените вече търновски светители, чиито мощи са пренесени там и са положени в търновските църкви. Това е преди всичко св. Петка Епиватска, чийто култ се формира като градозащитен аналогично на градозащитния култ на Богородица като покровителка на Константинопол²⁹. Много важен момент в политическата идеология на Търново е въвеждането на култа към св. Димитър Солунски, в чието житие българските книжовници поместват сведение, че баща му е българин³⁰ – твърдение, с което се цели превръщането на един от най-популярните византийски светци в закрилник на новата българска столица. В своите политически цели Асеневци са надхвърлили идеята от края на XII–началото на XIII в. за възстановяване на царството и вече претендират за наследството на Империята и за правото на българските царе върху властта над българи и гърци.³¹

В тази ситуация не е странен фактът, че църковното почитане на Кирил и Методий започва постепенно да губи своя интензитет, което се отразява в ограничения брой известни днес преписи от XIII в. на обслужващите култа им текстове. На фона на значителното множество запазени български литургични ръкописи от

²⁷ **Иванова**, Климентина. Успение Методиево. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. гл. ред. Л. Грашева. София, 2003, Т. 4, с. 233.

²⁸ **Божилов**, Иван. България през XIII век. – В: *Българската литература и книжнина през XIII век*. София, 1987, с. 10–11.

²⁹ **Биярски**, Иван. Покровители на Царството..., с. 35–36.

³⁰ *Стара българска литература*. Т. 4, Житиписни творби..., с. 411–415.

³¹ **Божилов**, Иван. България през XIII век..., с. 15.

XIII в. прави впечатление, че в тях липсват преписи на агиографските творби за Първоучителите – двете *Пространни жития*, *Проложните им жития*, *Общото им проложно житие*, *Успение Кирилово*, *Успение Методиево*. Това буди недоумение, още повече, че *Проложните жития*, както и *Успение Кирилово* и *Успение Методиево*, най-вероятно са възникнали именно в края на XII–началото на XIII в. във връзка с попълването на Пролога с български памети. В няколко български минея от XIII в. са запазени преписи на Службите на Кирил и на Методий, но те също са малко на брой.³²

Разбира се, променените общественно-политически условия не могат да бъдат единствена причина за това. Не е без значение обстоятелството, че в България няма храм, посветен на Кирил и Методий, нито се съхраняват техни мощи, които биха станали обект на поклонение и център за разпространение и поддържане на култа³³. За разлика от съществуването на множество сведения в изворите, че за мощите на останалите търновски светци са построени църкви, няма нито едно свидетелство от Средновековието за наличието на храм, посветен на Светите братя. Второто българско царство концентрира духовната си енергия към столичния град, който, в съответствие с византийската императорска идеология, олицетворява мощта и достойнството на държавата, а неговият престиж и слава се крепят върху авторитета на небесните му покровители – преди всичко онези, които почиват там.³⁴ В литературните произведения за търновските светци се поместват летописни разкази³⁵, в които се прославят победите на българските царе, пренесли в Търново мощите им, и така утвърждават българската държавност. В този исторически контекст Кирил и Методий изглежда постепенно губят своето първостепенно значение в държавната идеология и отстъпват място на собствено търновските светци.

Тази тенденция намира продължение в творчеството на Патриарх Евтимий от втората половина на XIV в., който обновява търновските култове с нови текстове. Той пише пространни жития и похвални слова и/или служби на Иван Рилски, Петка Търновска, Михаил Войн, Филотея, императрица Теофано и други светци с утвърден от вече почти две столетия авторитет, чиито мощи носят слава и закрила на столичния град. Върху творческите предпочитания на Патриарх Евтимий обаче оказват влияние и други фактори, преди всичко налагането на исихазма в българската църква през XIV в. Виден исихаст, писателят въвежда нова философска интерпретация на светостта, което води и до важни промени в естетическите

³² Става дума за преписи в Драгановия миней (Библ. на Зографския манастир, сигн. 54, стара I.e.9) и Добрияновия миней (Одеса, Сбирка на Григорович, № 7), свързани със Зографския манастир, т.нар. Скопски миней, днес с неизвестно местонахождение, и рък. № 895 от Народната библиотека в София (НБКМ).

³³ Kötting, Bernhard. Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung der Kirchengebäude. Oppladen, 1965, с. 13–15, 29–31; Angenendt, Arnold. Der Kult der Reliquien. – В: *Reliquien. Verehrung und Verklärung*. Köln, 1989, с. 12–16; Чешмеджиев, Димо. Портрети на светителите..., с. 18.

³⁴ Билярски, Иван. Покровители на Царството..., с. 14.

³⁵ Кожухаров, Стефан. Българската литература през XIII век. – В: *Българската литература и книжнина през XIII век*. София, 1987, с. 33.

търсения и стилистическите изисквания при създаването на нови текстове. В тях обаче преди всичко намира отражение исихастското схващане за съзерцателно-мистичния път към единение с Бога като същностна характеристика на светия живот. Реализацията на исихастката святост налага представата за монашеско уединение и аскетически подвиг.³⁶ Основните агиографски герои не само у Евтимий, но и у следовниците на Търновската книжовна школа – Григорий Цамблак, Йоасаф Бдински и Димитър Кантакузин, които също създават произведения за търновските светци, са главно отшелници, монаси подвижници или свещенослужители, които плътно следват исихасткия модел на мистическо-аскетическото богопознание. Същевременно важна черта на новия тип святост, подчертана в новите агиографски текстове, е утвърждаването на духовната власт на църквата над светската власт – мотив, който може най-лесно да се проследи в *Житието на св. Иван Рилски* от Патриарх Евтимий.

Друг основен фактор, който оказва решаващо влияние върху промените, настъпили в литературната продукция на XIV в., е въвеждането на Йерусалимския устав. То е съпроводено с налагане на кардинални промени в календара и в характера на богослужебната практика в повечето книжовни средища. Променят се съставът и структурата на литургическите книги, които се обновяват изцяло или се сверяват с актуалните гръцки образци. Част от тази реформа се изразява в отпадане на по-стари (както гръцки, така и славянски) памети и въвеждане в календара на палестински памети, за които новите богослужебни книги съдържат съответните структурирани според новия устав служби. Така чрез промяната в характера на богослужението славянските култове престават да са част от празничния календар на Българската църква. Ето защо идеологът и главен организатор на книжовно-богослужебната реформа в България Патриарх Евтимий обновява култовете на търновските покровители, като пише за тях съответстващи на новите изисквания агиографско-панигирични текстове и съставя служби по Йерусалимския типик. Почитането към търновските светци, които преди пренасянето на мощите им в Търново през XIII в. са почти неизвестни, може сравнително лесно да бъде трансформирано в посока на новите философско-богословски търсения. Чрез творчеството на Евтимий и последователите му техните култове се формират отново в съответствие с идеологическите цели на епохата.³⁷ Писателите исихасти създават образи на светци, които напомнят исихастките идеи за отхвърляне на земното и стремеж към аскетичен и съзерцателен живот.

В този контекст култът към Първоучителите закономерно губи своята популярност. Кирил и Методий не могат да се вместят в категорията на светците аскети и отшелници, а дългата и утвърдена агиографска традиция на тяхното почитане не позволява култът им да бъде трансформиран според актуалните идеологически

³⁶ Ангусева, Аделина. Нови идейно-тематични и естетически акценти в литературната продукция [през XIV в.]. – В: *История на българската средновековна литература*. София, 2008, с. 522–526.

³⁷ Ангусева, Аделина. Актуални култове на български светци и тяхната специфика [през XIV в.]. св. Иван Рилски, св. Петка Търновска. – В: *История на българската средновековна литература*, София, 2008, с. 529.

изисквания. Произведенията за тях се срещат по-рядко в богослужебните книги. Възшност в българските ръкописи от XIV–XVII в. са запазени главно единични преписи на *Службата за Кирил*, а *Службата за Методий* изобщо не е съхранена в преписи след началото на XIV в. Другите текстове за литургична употреба – похвалните слова и кратките им жития, са запазени или само в руски преписи, или се срещат спорадично в южнославянски пролози. *Пространното Кирилово житие* и *Общата похвала за Кирил и Методий* са включени през 1469 и 1479 г. в два от сборниците на Владислав Граматик – Загребския сборник и Рилския панигирик. Става дума за два преписа на едни и същи текстове, вероятно случайно намерени и преписани от светогорски източници, в които се пазят произведения от времето на Първото българско царство. *Пространното житие на Методий* няма съхранени български преписи. Преди всичко обаче прави впечатление, че не се създават никакви нови творби за славянските Първоучители. Този факт е свидетелство за неактуалността на техния култ през следващите столетия чак до средата на XVIII в., особено ако се сравни например с култа към Иван Рилски, за когото нови произведения се създават до края на Средновековието.³⁸ Единственият опит за актуализация на честването им е появата на една нова служба за Кирил по Йерусалимския устав, поместена в празничен миней от XVII в.³⁹ Тя обаче е сръбска по произход, а и не получава разпространение и остава изолирана в този единствен препис. След въвеждането на Йерусалимския устав в календарите към богослужебните книги продължава да се среща паметта на Константин-Кирил наред с някои от популярните търновски светци⁴⁰. Това е свидетелство, че поменът за св. Кирил все пак никога не изчезва напълно.

Както се вижда, причините за затихването на църковното почитане на Кирил и Методий след средата на XIV в. са много и различни. Като типология техният култ е изключителен за България. Те са чествани не само и не толкова като църковни дейатели и мисионери, а преди всичко като равноапостоли с просветителска мисия. Важно значение има и фактът, че тяхната апостолска дейност не е възприемана като единствено християнизаторска, а като етнически насочена – първоначално (общо)славянска, а впоследствие – българска. Поради този специфичен характер техният култ се интерпретира най-често в зависимост от конкретни държавно-идеологически цели, а липсата на специална институционална подкрепа и на център на култа – мощи, храм, манастир – възпрепятства естественото му поддържане и разпространение, за разлика от отшелническите, свързани с манастири култове, които са най-близки до православния дух и запазват голямата си популярност през цялото Средновековие.

³⁸ Вж. **Радославова**, Диляна. Култът към св. Иван Рилски, отражен в българските ръкописи от XVII в. – В: *Старобългарска литература*, 2005, № 33–34, с. 247–262 и цитираната там литература.

³⁹ **Иванова**, Климента. Неизвестна служба за св. Кирил в състава на празничен миней от XVII в. – В: *Palaeobulgarica*, 1992, № 2, с. 16–32; № 3, с. 37–40.

⁴⁰ **Дограмаджиева**, Екатерина. Месецословните четива..., с. 271; **Христова-Шомова**, Искра. Служебният апостол..., с. 523.

Култът към Кирил и Методий става актуален отново през Възраждането. След *История славянобългарска* на Паисий Хилендарски Първоучителите заемат водещо място в аргументацията на българските възрожденци в стремежа им да намерят достойно място за българите сред останалите европейски народи, да събудят у тях национално съзнание и патриотизъм, да пропагандират правото им на църковна независимост. Кирило-Методиевото дело се припомня, за да подкрепи новите идейно-политически задачи на епохата. Както седем века по-рано, и сега, също в условията на чужда политическа власт, култът към Кирил и Методий се превръща в част от българската национална идентификация.

СЪВЪРШЕНАТА АЗБУКА

АННА-МАРИЯ ТОТОМАНОВА

THE PERFECT ALPHABET

Anna-Maria Totomanova

SUMMARY

The article explores the evolution of the conceptions about the origins and the structure of the Glagolitic alphabet created by St. Constantine– Cyril the Philosopher. The author shows the dependence of scientific theories on both the research and ideological frameworks, within which they occurred. Special attention is paid to the contribution of Bulgarian scholars – the late Petar Ilchev and Prof. Ivan Dobrev as representatives of different scientific schools.

Повече от два века първата славянска азбука глаголицата предизвиква интереса на изследователите на славянската и индоевропейската старина. И причина за това са не само екзотичните начертания на нейните букви, но и фактът, че тази азбука и написаните с нея ръкописи от IX–X в. са основният извор за реконструкцията на старинното славянско наречие, послужило за основа на Кирило-Методиевия език. Немаловажно е и обстоятелството, че глаголицата е резултат от уникален творчески акт, останал в историческата памет на народа ни. Нещо, с което българите са се гордеели още тогава според свидетелството на Черноризец Храбър:

Яще бо въпросиши кѣнигѣуиа грѣцкѣа глагола кѣто вѣ естѣ писмена сътвори ли Кѣнигѣ прѣложи ли въ кое врѣмѣ. то радѣци отѣ нихѣ вѣдатѣ. Яще ли въпросиши словѣнскѣа воукара глагола кѣто вѣ писмена сътвори ли естѣ ли Кѣнигѣ прѣложи ли. то вси вѣдатѣ и отѣвѣщающе рекѣтъ. Свѣтъи Константинѣ Философѣ нарицаемѣи Кирилѣ. тѣ намѣ писмена сътвори и Кѣнигѣ прѣложи. и Методии братрѣ его. Сѣтъ бо еше живи иже сѣтъ видѣли ихѣ. И аще въпросиши въ кое врѣмѣ. то вѣдатѣ и рекѣтъ. Ъко въ врѣмена Миѣхила цѣсарѣ грѣцка и Бориса кѣнаѣа бѣлгарска и Растица кѣнаѣа моравска. и Коцѣлѣ кѣнаѣа вѣлѣнѣска въ лѣто же отѣ създаниѣ всѣго мира ꙗстѣгѣ.

Светостта на първото славянско писмо, която е била несъмнена за съвременниците и следовниците на Светите братя, е третата причина за нестихващия интерес към него. Защото те създават книжовен език, на който да се проповядва и тълкува Божието слово. Подценяването на основната функция на Кирило-Методиевия език като *Lingua sacra* доведе в миналото до редица спорове за това как да го наричаме – старославянски, староцърковнославянски или старобългарски. И това стана възможно, само защото господстващата социалистическа и материалистическа философия на предишния режим смяташе за обиден факта, че средновеков-

ните руси, сърби и румънци са възприели като свой църковен и книжовен език едно чуждо наречие, без да разбира, че именно светостта на този език, като език на Бога и като език, създаден от свети мъже, е позволила неговото разпространение и развитие сред православните славяни и техните близки съседи власите и молдавците. Парадоксалното обаче е, че именно тази наднационална (интернационална) функция на Кирило-Методиевия език беше повод за гордост за социалистическите ни управници.

Възгледите на научната общност за глаголицата през тези повече от двеста години се влияеха не толкова от господстващата идеология, а от научната парадигма, в която попадеше славистиката и българистиката като част от общото и индоевропейското езикознание.

Старобългарските глаголически паметници стават научен факт в началото на XIX в. и интересът към тях нараства с развитието и утвърждаването на западноевропейския позитивизъм и възникването на сравнително-историческия метод и историческото познание за индоевропейските езици. Безспорен принос за това имат т.нар. *Junggrammatiker* (младограматиките). Първите сериозни системни изследвания на глаголицата и на Кирило-Методиевия език като част от европейското културно-историческо и лингвистично наследство се движат в рамките на тази научна парадигма. Така благодарение на постиженията на позитивистичния сравнително-исторически подход към езика – изследване на паметници и на диалекти – в края на XIX в. окончателно е разрешен въпросът за народностната основа на Кирило-Методиевия език, а по-късно се натрупва огромен материал за структурата – фонетична и морфологична на старобългарския език. Що се отнася до произхода на глаголическите знаци, на границата на двете столетия особено популярна става *хипотезата на Тейлър–Ягич*, която извежда основните начертания на глаголическите букви от гръцкия минускул и която по-нататък намира редица последователи. До скоро учените търсеха изворите на глаголицата или на отделни нейни букви и в различни източни азбуки, като еврейската, коптската, самаританската, арабската, сирийската и др., без особено да държат сметка за това дали по времето на св. Константин тези азбуки все още са се употребявали и дали самият той е имал възможност да се запознае с тях. По-късно хипотезата за византийското влияние върху глаголицата се видоизменя и се стига до идеята за влиянието на гръцкото *Schriftdenken* (графично мислене) при обяснението на буквените начертания в първата славянска азбука.¹ През този период водещ за учените е по-скоро проблемът за отношението на глаголицата към заменката я по-късно кирилица, и до голяма степен окончателно се решава въпросът за първенството на глаголическите букви като дело на св. Константин-Кирил. При това проблемът за буквения състав на глаголицата, както и за звуковата стойност на редица глаголически букви в най-ранните глаголически паметници все още не е решен. Нека само си припомним т.нар. *пѣ* проблем, който засяга звуковата стойност на глаголическия герв, и рядката, но засвидетелствана в абecedарите дублетна на *покон*

¹ Подробна библиография на изследванията за произхода на глаголицата до 1985 г. вж. у **Илчев**, Петър. Глаголица. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. София, 1985, Т. 1, с. 508–509.

графема пѣ, която по-късно е изместена от знака за покѣн². Или дългите спорове относно фонетичната стойност на знаците за носови гласни в глаголицата, които бяха разрешени едва през осемдесетте години на XX в. благодарение на добрите хрумвания на княз Николай Трубецкой³ и на приносите на такива български учени като Иван Добрев и на Боряна Велчева⁴. Или пък полемиката имало ли е в глаголицата знак Т с висока мачта, подобен на кирилския знак и за какво е служел той, която затихна след една статия на И. Добрев⁵.

Появата на структурализма и на други модерни лингвистични течения през втората половина на XX в. допринесе до голяма степен за разрешаването на редица въпроси, свързани със звуковата стойност на глаголическите букви, и подготви почвата за изучаването на глаголицата като самостоятелна семиотична система⁶, в която начертанията на буквите зависят:

1. От фонетичните признаци, които изразяват.

2. От мястото си в буквения ред на глаголицата и от някои специфични употреби при изписването на Nomina sacra и други важни термини.

И тук не мога да не спомена името на своя учител – непрежалимия за всички нас доц. Петър Илчев, в чиито трудове този подход разцъфтя и даде повече от обилен плод.⁷ Неговите разработки по глаголическа палеография допринесоха

² По този въпрос вж. **Дурново**, Николай Н. Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов. – В: *Byzantinoslavica*, 1929, № 1, с. 48–85; **Trubetzkoy**, Nikolay S. Das „Münchener Slavishe Abecedarium“. – В: *Byzantinoslavica*, 1930, № 2, с. 29–31; **Durnovo**, Nikolaj. Das Münchener Abecedarium. – В: *Byzantinoslavica*, 1930, № 2, с. 32–41; **Велчева**, Боряна. Въпросът за ѿ в глаголическата азбука. – В: *Известия на института за български език*, 1973, кн. 22, с. 105–124; **Olof**, Klaus. Zur Problematik des Buchstaben pe. – В: *Nachtigalov zbornik*. Ljubljana, 1977, с. 323–333.

³ **Trubetzkoy**, Nikolay. Altirkhenslavische Grammatik. Wien, 1954.

⁴ **Добрев**, Иван. В защита на глаголическите писмена. – В: *Български език*, 1969, № 3, с. 241–246; **Велчева**, Боряна. Праславянски и старобългарски фонологически изменения. София, 1980.

⁵ **Добрев**, Иван. Знакът Т в глаголическите текстове. – В: *Език и литература*, 1980, № 2, с. 40–43.

⁶ Идеята е изказана за пръв път от финландския славист Георги (Юри) Чернохвостов в неговата магистърска теза от 1947 г., но придобива гражданственост чрез публикациите на В. Кипарски, който я преразказва по памет, вж. напр. **Кипарски**, Валентин. О происхождении глаголицы. – В: *Климент Охридски*. Материали за неговото честване по случай 1050 години от смъртта му. София, 1968. Близо половин век по-късно работата на финландския славист е публикувана в съкратен немски превод: **Tschernochvostoff**, Georgi. Zum Ursprung der Glagolica. – В: *Studia Slavica Finlandensia*, 1995, vol. 12, с. 141–151.

⁷ Вж. **Илчев**, Петър. Към първоначалното състояние на глаголическата графична система. – В: *Език и литература*, 1969, № 5, с. 29–39; **Същият**. Старобългарските алограми и тяхната дистрибуция. – В: *Константин-Кирил Философ*. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. София: БАН, 1971, с. 321–339; **Същият**. Знакова мотивираност в глаголицата. – В: *Език и литература*, 1972, № 1, с. 16–24; **Същият**. Аспекти в изучаването на глаголицата. – В: *Славистични изследвания*. София, 1973, Кн. 3, с. 52–63; **Същият**. Структурни принципи на глаголическата графика. – В: *Palaeobulgarica*, 1980, № 2, с. 34–36; **Същият**. Константин-Кириловата азбука и византийското писмо. – В: *Изследвания по кирилометодиевистика*. София, 1985, с. 61–73; **Същият**. От какво зависи

изключително много за изясняването на дуктуса на глаголическата буква през ранните етапи от използването на глаголицата по нашите земи и до описанието и определянето на основните структурни елементи на графемите – чертиците, петлиците и корпусите. Той ни научи, че буквите на сходните звукове имат сходни начертания, като ни посочи еднаквата графична схема на знаците за о (ə) и е (э), и връзката на тези букви със знаците за носови гласни, сходството на о (ə) и оу (œ), на о и знаците за двата ера ъ и ѳ, на еровете и знаците за ери, общата графична схема на веларите к (k), г (g), х (h), антените на ж (zh), които излизат от тялото на знака за д (d), като спомен за африкатния произход на този славянски звук и т.н. В публикациите му намери потвърждение и една моя догадка, която тогава не смеех да изрека на глас, че огледалността на знаците за н (n) и с (s) в глаголицата се дължи на факта, че заедно тези две букви образуват свещената абревиатура на името на нашия Господ Исус Христос⁸. С огромно съжаление обаче трябва да отбележа, че неговият цялостен труд върху глаголицата като автономна знакова система така и не видя бял свят. Отломки от него обаче могат да се видят в Кирило-методиевската енциклопедия в статиите за глаголическите букви и естествено в обобщаващата му статия за глаголицата.

Въпреки изключително оригиналните си хрумвания и широтата на своя кръгзор П. Илчев остана в плен на модернистичната и материалистична научна пара-

видът на глаголическите буквени начертания. – В: *Изследвания по кирилometодиевистика*. София, 1985, с. 74–95; **Същият**. Старобългарската графика. състав и характер на азбуките. последователност, названия и числена стойност на буквите. небуквени знакове. зависимост на старобългарските азбуки от византийското писмо, връзки помежду им, разпространение. въпросът за техния произход. – В: *Старобългарска граматика*. София, 1993, с. 41–52; Енциклопедични статии на Петър Илчев, публикувани в „Кирило-Методиевска енциклопедия“, както следва: *Т. 1 (София, 1985)*: А – първата буква..., с. 19–20 Азбуки старобългарски, с. 34–49; Б – втората буква..., с. 144–145; В – третата буква..., с. 311–312 (съвместно с Б. Велчева); Г – четвъртата буква..., с. 471 (съвместно с Б. Велчева); ГERV., с. 484; Глаголица, с. 491–509; Граматики старобългарски, с. 521–530; Д – петата буква..., с. 568–570 (съвместно с Б. Велчева); Дзяло – осмата буква..., с. 581–582 (съвместно с Б. Велчева); Е – шестата буква..., с. 629–631 (съвместно с Б. Велчева); Ж – седмата буква..., с. 680–682 (съвместно с Б. Велчева); З – деветата буква..., с. 706–708 (съвместно с Б. Велчева); *Т. 2 (София, 1995)*: И..., с. 23–25 (съвместно с Б. Велчева); К – тринайсетата буква..., с. 201–201 (съвместно с Б. Велчева); Л – четиринайсетата буква..., с. 492–493 (съвместно с Б. Велчева); М – петнайсетата буква..., с. 573–575 (съвместно с Б. Велчева); Н – шестнайсетата буква..., с. 780–781 (съвместно с Б. Велчева); Носовки, с. 833–836 (съвместно с Б. Велчева); О..., с. 836–837 (съвместно с Б. Велчева); *Т. 3 (София, 2003)*: П. осемнайсетата буква..., с. 27–28 (съвместно с Б. Велчева); Р – деветнайсетата буква..., с. 422–423 (съвместно с Б. Велчева); С – дваайсетата буква..., с. 504–505 (съвместно с Б. Велчева); *Т. 4 (София, 2001)*: Т – дваайсет и първата буква..., с. 25–27 (съвместно с Б. Велчева); У – дваайсет и втората буква..., с. 216–218 (съвместно с Б. Велчева); Ф – дваайсет и третата буква..., с. 255–256 (съвместно с Б. Велчева); Х – дваайсет и четвъртата буква..., с. 336–338 (съвместно с Б. Велчева); Ц – дваайсет и седмата буква..., с. 459 (съвместно с Б. Велчева); Ч – дваайсет и осмата буква..., с. 495–496 (съвместно с Б. Велчева); Ш – дваайсет и деветата буква..., с. 523–524 (съвместно с Б. Велчева); Щ – дваайсет и шестата буква..., с. 563 (съвместно с Б. Велчева); Ъ, Ь..., с. 568–571 (съвместно с Б. Велчева); Ю..., с. 571–572 (съвместно с Б. Велчева).

⁸ Оказа се, че и тази догадка е изказана за пръв път от Г. Чернохвостов.

дигма на втората половина на двайсети век. Спомням си как по време на лекции, а по-късно и в частни разговори, той пламенно доказваше, че св. Кирил е бил блестящ фонетик и фонолог, предтеча на модерното езикознание на XX в., изпреварил времето си с повече от хилядолетие.

В рамките на същата парадигма се движат и диренията на Евгени Верещагин, който предлага *геометрична хипотеза* за произхода на глаголицата и постулира основните елементи на глаголическите начертания (без кръга и триъгълника, които имат символно значение), като *зигон* (ярем) и *периферейя* (окръжност, но и квадрат, който от топологическа гледна точка е тъждествен на кръга). Според руския изследовател повечето глаголически букви могат да се обяснят като преобразувания на основната фигура в духа на Евклидовата геометрия, с която славянският първоучител като ученик на Льв Математик със сигурност е бил запознат.⁹

Падането на Берлинската стена и крахът на социалистическата идеология позволиха на учените да се насочат към други трактовки за произхода на глаголицата като свещено писмо на новооглашените славяни и да дирят връзка между графичния облик на буквите и православие. Всъщност още от осемдесетте години на миналия век догадката на Г. Чернохвостов, че основните структурни елементи на глаголицата – кръгът, триъгълникът и кръстът, с които започва азбуката, гръцката алфа, еврейския алеф, съвпадат с основните християнски символи, започна да се споделя от повечето слависти. Относително по-късно се появиха разработките на Людмила Карпенко, Франс Винке и Лидия Савелиева¹⁰, които възстановяват глаголическия буквен ред и тълкуват имената на буквите, изхождайки от постиженията на руското боготърсаческо богословие от началото на XX в., силно повлияно от западния позитивизъм. За Борис Успенски няма съмнение, че славянската азбука е построена идеографски и представлява идеографски израз на Светото писание.¹¹

Иван Добрев¹² на свой ред разглежда глаголицата като свещено християнско писмо, вдъхновено от Бога, който е избрал за свое оръдие един от най-начетените и надарени люде на Византия Константин-Кирил Философ, но поставя въпроса за произхода на тази азбука в един много по-широк културно-исторически контекст, като вижда в кръга, триъгълника и кръста основни тринитарни и кварталерни символи, познати на човечеството още от времето на Великата майка прародителка и срещащи се в редица древни култури на Европа, Азия и Америка, оцелели и до днес в мотивите на българската шевица като варианти на т.нар. елбетица. Той

⁹ **Верещагин**, Евгений М. Кирилл Философ как составитель алфавитной геометрии. – В: *Верещагин, Е. М. Кирилло-Методиевское книжное наследие. межъязыковые, межкультурные, межвременные и междисциплинарные разыскания с двумя приложениями. приложение 1*. Москва, 2012, с. 272–368.

¹⁰ За тези хипотези вж. по-подробно **Иванова**, Татьяна А. Глаголица: новые гипотезы (несколько критических замечаний по поводу новых исследований о первой славянской азбуке). – В: *Труды Отдела древнерусской литературы*, 2004, т. 56, с. 78–93.

¹¹ **Успенский**, Борис А. О происхождении глаголицы. – В: *Вопросы языкознания*, 2005, № 1, с. 63–77.

¹² **Добрев**, Иван. Глаголицата. София, 2005.

И така повече от 200 години след откриването на глаголицата като културно-исторически феномен съвременната наука стига до нещо, което не е будело никакво съмнение у съвременниците и следовниците на нашия първоучител: Я словѣньскыѧ кѣнигы єдинъ свѣтъиѧ Константинъ нарицаемѧиѧ Кирѧлъ и писмена сътвори и Кѣнигы прѣложи въ малѣхъ лѣтѣхъ. Я онѧ мѣнози мѣногыиѧиѧ лѣты. Седмь нхъ писмена ѡстрон а седмь десѧтъ прѣложени. Тѣмъже словѣньска писмена свѣтѣнша сѣтъ и устыѣнша. свѣтъ бо мѣжъ сътвориѧтъ ꙗко грьѣскаѣ єлиѧи погани.

¹⁴ **Март**, Николай Я. Избранные работы. в 5-ти томах. Москва, Ленинград, 1933–1937 (Т. 1, Этапы развития языетической теории, 1933; Т. 2, Основные вопросы языкознания, 1936; Т. 3, Язык и общество, 1934; Т. 4, Основные вопросы истории языка, 1937; Т. 5, Этно- и глоттогония Восточной Европы, 1935).

ЗА НЯКОИ АСПЕКТИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА СВ. МЕТОДИЙ В КОНТЕКСТА НА ЗАПАДНОТО МОНАШЕСТВО

АНГЕЛИНА МИНЧЕВА

ASPECTS OF ST. METHODIUS'S ACTIVITIES IN THE CONTEXT OF WESTERN MONASTICISM

Angelina Mincheva

SUMMARY

The paper sheds light on the teaching aspects of St. Methodius's activities and on the role of the sermons in the vernacular for the Christian enlightening of the Slavs in Moravian and Pannonian lands. Also, different hypotheses of what was meant under the information in the Vita Methodii, chapter 15, that the St. Methodius translated „ot'ch'ski knigy“, are discussed: did „ot'ch'ski knigy“ refer to Patericon, in particular to the so-called Skitski Patericon (collection of apophthegmata, Ἀποθῆναι ἁγίων βιβλος) or to the so-called Roman Patericon (Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum et aeternitate animarum), or to a homiliary with sermons of Byzantine fathers of the Church. The hypothesis that the Skitski Patericon was meant under „ot'ch'ski knigy“ is regarded by A. Mincheva as the most probable one. In the same time, she argues that texts from both types of collections, Patericon and Homiliary, were produced in the literary school of St. Methodius and by himself in particular. Further, the article concentrates on the question of the place of St. Methodius's exile in German lands and on the lists of names, including Methodius/Methodios, written both in Greek and Latin, in a medieval Book of Brothers in the Abbey of Reichenau. A. Mincheva thinks that the most probable place of St. Methodius' exile was the monastery at Reichenau and that the name Μεθόδιος written in Greek in this book is most likely archbishop's autograph. At the end, A. Mincheva concludes that better results in the study of archbishop Methodius's and his followers' activities in Central Europe can be reached by interdisciplinary research jointly done by church historians of western monasticism and by experts in the Cyrillo-Methodian heritage.

Един от проблемите, на които не е обръщано почти никакво внимание, е обстоятелството, че Кирило-Методиевата мисия трябва да провежда своята дейност във вече християнизирана славянска среда (в течение на повече от 70 години) по определена система и правила на западните църковни и държавни

институции от три посоки (Залцбург, Пасау, Регенсбург, Аквилея). Тези процеси са проучени обстойно от изследователите по църковна история и на западното християнство. Основната роля в мисионирането играят манастирите, както и школите към водещи епископски църкви, а като цяло църковният клир и монашеското съсловие. Там се създават текстовете, необходими за разпространение на християнската вяра сред местното население, подготвят се образовани за тази цел кадри, като се отчита и необходимостта от проповед за разясняване на основите на християнската вяра и на наречията на местното население (т.е. на народен език) както на славянските, така и на другите племена в рамките на Франкската държава. Това означава, че новите византийски мисионери, които имат за задача да бъдат учители на славянското население „в свой език“ по необходимост трябва да се съобразяват със завареното равнище на християнизация, върху което да изградят и равностойно на латинското богослужение от най-висок литургичен ранг, както и да организират самостоятелна християнска славянска църква. Последният аспект – какъв тип да бъде славянският литургичен модел – източен (византийски) или западен (римски), както и търсенето на компромиси е дискутиран многократно, докато собствено „учителната“ практика на Кирило-Методиевата школа обикновено е оставяна от изследователите без внимание, макар че и тя е имала пряко отношение към създадените през този период книжовни паметници, респ. – към определени особености в облика на някои от тях, а можем да предположим – и съвсем закономерно към онази по необходимост „мисионерска“ всекидневна дейност за превръщане на християнството в действителна просветена вяра на местното славянско население и издигането на славянския език до литургичен.

Прави впечатление, че част от изследователите надценяват значението на заварените от Кирил и Методий мисионерски текстове и ги обявяват, въпреки техния ограничен обем и предназначение, за пълноценен, по всички показатели действително книжовен до-Кирило-Методиев църковен език. Обратно на това мнение изследванията на корпуса на Кирило-Методиевата книжнина във Велика Моравия недвусмислено показват, че именно неговият език не само е първият литературен език на славяните (в определението на Е. М. Верешчагин (Верещагин), а е изпълнявал функциите на книжовен, литературен и културен език още в този най-ранен период на славянската писменост, независимо от неговата южнославянска диалектна основа – солунския говор. Най-ясно тази теза е формулирана и защитена с аргументи от Р. Вечерка. Ще добавя, че в случая трябва да се вземе предвид и обстоятелството, че поради гръко-славянското двуезичие на региона местният славянски диалект е носел и белезите на културен диалект в балканска християнска среда. Успоредно с това мисионерската форма за осъществяване на християнската проповед и определени основни ритуали е оставила следи в книжовната дейност на Кирило-Методиевия кръг, техните сътрудници и ученици. Безспорно свидетелство е включената в Синайския евхологий Сант-Емерамска молитва, която има старовисоконемски паралели. Показателен е още един факт, имащ отношение към състава на този глаголически ръкопис – от представените в него молитви, които са предназначени за всекидневния живот на християнина или са част от основни чинове, изворите на 56 от тях (според изданието на Р. Нахтигал) не са известни

от книжовната традиция (гръцка, латинска или друга). Своеобразен литературен факт, пример за лично творчество, представя Анонимната хомилия в глаголическия Клоцов сборник, автор на която се предполага да е бил самият Методий. За мястото на тази хомилия между другите четири хомилии, предназначени за времето на Страстната седмица, от Х. Папастатис е предложено убедително обяснение: в съгласие с актуалната църковна традиция за това време наказанията на светските лица се снемат от епископа (т.е. с участието на църквата) на Велики четвъртък, преди те да влязат в храма, за да могат да участват в службата. Този обичай е проникнал от Британската църква в църквата на Франкската държава през VIII в., а от там и при мисионирането на Велика Моравия чрез франкските църковници и монаси. От друга страна, Х. Папастатис посочва, че изворите за ранната християнска традиция във Византийската империя дават основание да се смята, че Източната империя и църква са имали равно участие в оформянето на наказателните понятия в концепцията на Кирил и Методий.

Въпросът за мястото на проповедите, словата и поученията в дейността на Кирило-Методиевата школа във Велика Моравия продължава да се дискутира при опитите да се идентифицира с конкретен книжовен факт от делото на славянските първоучители съобщението в Методиевото житие (гл. XV) за превод на отеческите книги (*отъѣскѣхъ кѣнигѣхъ*), с което завършва изброяването на трудовете на Методий. Една част от палеославистите вижда в това обозначение Патерик (Н. Ван Вейк, в по-ново време У. Федер, Й. Русек и др.) според гръцката сбирка от апофтегми Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος, чиято славянска версия е известна като „Скитски патерик“. Друго добре аргументирано предположение е, че става дума за хомилиар – проповеди и слова на византийските Отци на Църквата. Поддръжниците на това мнение виждат доказателство за такъв хомилиар в прототипа на достигналите до нас Клоцов сборник и Михановичев хомилиар, както и връзка с хомилетичната част на Супрасълския сборник (Р. Нахтигал, Ф. Гривец). Изтъкват се два много важни факта в подкрепа на ранния превод на хомилиара и ролята му в Кирило-Методиевия корпус от богослужебни книги: 1. Запазените два канонични паметника от най-стария период на славянската писменост – Клоцовият и Супрасълският сборник, 2. Обстоятелството, че някои хомилии са били преведени два пъти най-късно до средата на Х в. (най-вече до края на първата четвърт). Специално внимание на този въпрос отделя Емилия Благова с езиково проучване (синтаксис и лексика) на най-старите славянски хомилии, чиито текстове са засвидетелствани в Клоцовия сборник. Резултатите безспорно доказват тяхната архаичност и високото равнище на превода и дават право на авторката да оцени част от тях като Кирило-Методиев принос в старославянската преводна хомилетична литература. От това следва, че преводът на хомилиара е заемал определено място в книжовната дейност на Кирило-Методиевата школа (в случая е приносът на Методий) независимо от това, ще бъде ли изрично споменат в сведенията за литературното му дело.

По друг начин стои въпросът с превода на патерични сборници. Някои изследователи (Р. Нахтигал) дори отричат необходимостта от такива преводи, поради това че тези текстове са предназначени за манастирите, а няма следи да е имало

във Велика Моравия славянски манастир. Наистина археологическите находки в регионите на Кирило-Методиевата мисия досега не дават сведения за славянски манастири, но това не значи, че в другите монашески обществения и в школите за подготовка на мисионери при главните църкви не е имало монаси и от славянски произход, особено в Карантания и Панония, където, както смята Ф. Загиба, християнизирването е било особено активно. Освен това създаването на самостоятелна славянска църква по принцип предвижда и монашеска институция, но не е било възможно тя да бъде подсигурана със съответната манастирска база за този кратък период. Логично е да се предположи, че роля за застъпването на монашеска литература в книжовното дело на Методий е играло и обстоятелството, че Методий е монах и като такъв поема учителната дейност. Що се отнася до мнението на Р. Нахтигал, че езиковата страна на сборниците с патерични разкази не е меродавна, то се опровергава от езиковите показатели на най-архаичните хомилии, много убедително анализирани и оценени от Е. Благова. Тази зависимост се потвърждава и в случая с Виенския препис на Скитския патерик от XIII в., издаден от Н. ван Вейк, при който той установява изключителна последователност в употребата на езиковите средства и цялостна архаичност на езика. Като се вземат предвид тези съображения, тук трябва да отговорим положително на въпроса за превод на патеричен сборник още по време на Кирило-Методиевата дейност във Велика Моравия. Към аргументите на Н. ван Вейк ще добавим и изтъкнатите от У. Федер съображения за Методиев превод на Скитския патерик: преводът е направен по итало-гръцка подложка; преводачът е владеел цялото Свещено писание не само на гръцки, но и на славянски; Скитският патерик оказва пряко влияние върху основополагането на славянското монашество. Към това ще добавя, че за избора на Методий именно на тази сбирка би могъл да повлияе и фактът, че тя е преведена на латински още в V в. и като съдържание е била позната на западното монашество.

Още в най-ранните преводи *кънигы* се проявява като многозначна дума, отговаряща на различни гръцки лексеми със синонимно и препокриващо се съдържание. Не е трудно да се установи, че съчетанието *отъуьскыиъ кънигы* не се покрива точно нито с едно от двете възможни предполагаеми названия за патеричен и хомилетичен сборник, но аргументите по същество дават основание да се приеме, че преводи и на двете сбирки са били осъществени още в Кирило-Методиево време. Във връзка с избора на патерик, за който има вероятност да е бил преведен от Методий, е необходимо да допълним предположенията с мнението на А. И. Соболевски и Ф. В. Мареш, че Методий е авторът на ранния старобългарски превод на Римския патерик („Диалози за живота и чудесата на Италийските отци и за вечността на душите“ – *Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum et aeternitate animarum*). В контекста на Кирило-Методиевата мисия това предположение изглежда логично, то отговаря на възприетия и от Източната църква култ на св. Бенедикт, чийто устав е станал задължителен за манастирите във Франкската държава и въобще за западното монашество. Нещо повече – ролята на св. Бенедикт е основополагаща за развитието на западното монашество и освен това има фундаментално значение и за средновековната култура. По времето на романика-

та манастирите стават центрове на образование и изкуство, стопански живот и наука. Трябва обаче да се признае, че изследванията на старобългарския превод на Диалозите на Григорий Велики и публикуването на два преписа – Погодиновия (от К. Диди) и този от състава на Великите чети минеи на митрополит Макарий (в изданието на Мартенския том, Е. Вайер – Фрайбург) – не дават основания за подкрепа на тази хипотеза. Бих искала обаче да обърна внимание на един важен факт, който по мое мнение има отношение към литературната школа на Кирил и Методий. Това е необходимостта да се създаде славянски превод на житието на св. Бенедикт, което заема втората книга на Римския патерик. Езиковите особености на превода (направен от гръцкия превод на папа Захария, датиращ от средата на VIII в.), които са установени при изследването му, насочват към заключението, че той е осъществен в старобългарско книжовно средище, много рано след идването на Кирило-Методиевите ученици в България, а защо не и в техния кръг.

Въпросът за необходимостта от проповед и поучение във формата на кратки хомилии като част от дейността на Кирило-Методиевата мисия има още една страна, която не е отразена пряко в книжнината от този период, но има паралели в практиката на християнизирание на местното население преди идването на славянските учители. Сведения за използване на кратки поучения от хомилетичен тип включително на местно наречие имаме във II Фрайзингски паметник, а, от друга страна, са запазени не малко латински сборници – хомилиари от IX и X в., предназначени за помощ на епископите. Такъв вид наръчник с по-широко и разнообразно съдържание е и латинският ръкопис, в който са включени двете славянски Фрайзингски молитви и споменатата проповед, а част от състава на латинските хомилии не е идентифицирана. В този контекст бихме могли да потърсим създаването на такива авторски текстове като Анонимната хомилия в Клоцовия сборник. При проучванията на други по-късни сборници е възможно да се открият още слова от Кирило-Методиево време, какъвто според А. А. Турилов е случаят с анонимното слово *Въсакъ ѿлкъ хотѣи похвалити ѹбо хвалитъ и иноумъ доврѣшишиъ прилагае* без гръцки текст (BHBS № 4), за което той предполага моравски произход. Бих отнесла към този тип и част от словата на Климент Охридски, особено поученията с общо предназначение, които намират широко разпространение в славянската книжнина, свързана с най-ранния период на утвърждаване на християнството в България: Поучение за неделя (неделен ден), Наставление за празници, Поучение за Пасха, Словата за предпразненства (на Рождество Христово, Въздвижение, Преображение). Тук могат да се отнесат и Общите служби, открити от Боню Ст. Ангелов (цикъл „Общи служби“ в миней № 122, НБКМ, 1435 г.): за пророк, за апостол, за светител, за преподобен, за мъченик и за мъченица (с акростих *климент*) – К. Станчев, Г. Попов). Когато искаме да очертаем по-точно контекста, който е мотивирал създаването на такива кратки авторски слова и поучения, мисля, че заслужават внимание и сведенията, които са известни за ръкописните фондове на библиотеките на важни манастири и епископати на териториите, които са имали отношение към християнизирането на славянските племена през IX в. Такива са например манастирът „Санкт Емерам“ в Регенсбург, откъдето са запазени ръкописи, предназначени за мисионерска

дейност, според Карл Босл, свързани с мисионирането на чехо-моравските племена (между тях – три хомилиара, Коментар на Йоан Златоуст към Евангелието на Йоан и др.). Ф. Загиба посочва две библиотеки, за които той смята, че са били създадени за подготовка на свещеници и мисионери, а освен това са подsigурявали и цялата тогавашна образователна програма по седемте изкуства: на мисионерския епископ в Тулн (56 кодекса) и на Залцбургския архиепископ (150 кодекса). В тази среда започва работа и Кирило-Методиевата мисия със съвсем реална учителна дейност, успоредно с борбата за правото на славянския език на литургично богослужение наравно с латинския и за самостоятелна славянска църква. Акцентът в изследванията обикновено се поставя върху събитията, свързани с тази цел на Кирил и Методий, а проповедта и поучението като средство за контакт с местното население по обективни причини – липса на сведения остават в сянка, дори и без да се предположи, че такъв тип мисиониране по необходимост е трябвало да съществува и в задачите на славянските просветители. Всъщност внимателният прочит на житията на двамата братя ни насочва и към тази страна на тяхната дейност – учителството. От някои места в разказа на житиеписеца се вижда, че става дума не само за подготовка на ученици както например при съобщението в Житието на Методий, което е много ясно: *Начатъ же пакъ съ покорѣмъ повиноуася слоужити Философѹ и оучити съ нимъ. И трѣмъ лѣтомъ ишѣдѣше мѣ, възвратистася из Моравы, оученикы наоучыша.* (гл. V, Климент Охридски, т. 3) – „след като изучиха ученици“. В гл. VII се цитират думите на Кирил преди смъртта му, отправени към Методий: „Ето, брате, ние бяхме една двойка, впрегната да тегли една бразда. Аз привършвам дните си и падам на нивата. Ти пък обичаш твърде много планината (т.е. манастира); но недей зарад планината да изоставиш своето учителство, защото чрез него можеш по-добре да се спасиш“ (използваме за целия откъс българския превод, тъй като цялото място е много добре известно) – *...то не можи, того ради вставити оучениа своего...* (срв. и руския превод „остави-тъ учительство свое“). В гл. VIII се възпроизвежда писмото на папа Адриан II, с което той съобщава, че изпраща Методий *...на страны ваша, моужа же съвършена разоучѣнь и правовѣрѣна, да въ оучитѣ, такоже есте просили, съказана кѣнигы въ языкъ вашъ по всемоу црѣвѣному чиноу испълнѣнь...* – „...да ви поучава, както вие поискахте, и да ви обяснява на ваш език книгите на целия църковен ред в пълнота...“. И по-нататък: *...достойно и правовѣрно съказати... да въ есте оудовъ заповѣди бѣжи наветыкли...* „...достойно и правоверно да ви поучава... та да свикнете добре с божии заповеди...“. От тези кратки текстове ясно се вижда, че и от заемащите папския престол, и от местните славянски владетели Кирил и Методий се определят и възприемат като „учители“, обясняващи и разясняващи христовата вяра.

Напълно неизвестен ни е животът на Методий за времето на неговото заточение след съда на баварските епископи, за който се приема, че се е състоял в Регенсбург през есента на 970 г.? Изследователите са единодушни по въпроса за достоверността на крайно оскъдните сведения в Житието на Методий (гл. IX): посочено е

Швабско и съобщението от езиково-историческа гледна точка е напълно коректно. Формата *съвакѣ* възпроизвежда безспорно немското название *suevi, suebi*; освен това има и данни, които очертават границите от това време, в случая – на Бавария и на земите, свързани с името „Шваби“. Глаголът *засълати* има изключително рядка употреба поради факта, че липсват контексти с такова съдържание. Той не е засвидетелстван в старобългарския канон (ръкописите от X–XI в.), а според Речника на старославянския език (*Slovník jazyka staroslověnského, ČSAV*) е познат само от това място в Житието на Методий. Преводът, който дават съставителите, е много общ: чеш. *zaslati, poslati*, рус. *послать*, нем. *senden, schicken*, лат. *relegare*. Точното значение обаче е „изпращам далеч, заточавам“. Това уточнение в значението на глагола *засълати* се дължи на една от функциите на представката *за-* (срв. бълг. *пращам – запращам, хвърлям – захвърлям* и ред други глаголи), която, образувайки нови думи, чрез своята семантика задава определени параметри на глаголното действие. Това място е преведено точно на латински в изданието на Житията на Кирил и Методий от Ф. Гривец и Ф. Томшич: *о томъже словеси съпърѣвъше сѧ разидоша. а оного засълавъше въ съвакѣ. държаша полѣ третѣя лѣта.* (по Успенския сборник, XII–XIII в.) – „*De hoc verbo cum contendissent, illum autem in Suevos relegatum tenuerunt annos duos et dimidium*“. Привеждаме и коментарът: „*Verba „in Suevos relegatum“ luculenter significant, Methodium ultra limites dioecesium Bavariae in exilium missum esse*“. Трябва още да уточним, че второто значение на *relego, relegare* (при първо значение „изпращам, отдалечавам“) е „заточавам“.

Сведенията от писмата на папа Йоан VIII около освобождаването на Методий от заточението съществено допълват историята на неговия страдалчески път, но за времето преди съда и самия процес. Те съдържат, както е известно, имената на Залцбургския архиепископ Адалвин, Фрайзингския епископ Анно и епископа на Пасау Херманрих, към които тези писма са адресирани, тъй като са били отговорни за несправедливото затваряне, мъчения и осъждане на Методий. Ценна информация се намира и в писмото до пратеника на Йоан VIII, папския легат Павел Анконски, на когото е било възложено да освободи Методий и да възстанови неговите права. Всъщност повечето предположения за манастира, в който може да е бил заточен Методий (включително и мястото на задържането му (затвора) преди процеса, се опират на тези писма, отправени поименно към тримата Баварски епископи и порицаващи тяхната отговорност за несправедливия и незаконен процес с присъда срещу Методий. Така по този път се търсят евентуални причини за избор на един или друг манастир в зависимост от връзките на съответния епископ с техните абати и манастирски общности. Така се стига до смятаната за най-достоверна версия за Елванген като място на заточението на Методий, тъй като Пасавският епископ Херманрих е бил свързан с този манастир. Предполага се, че изборът е бил мотивиран от възможността затворникът да бъде винаги под сигурен контрол, за да не може да избяга или да изпрати апелация до Римската курия. Това е становището на Адолф Циглер и Виктор Бур, което се ползва дълго време с най-голяма убедителност.

Заедно с това предположение е дискутирано и още едно мнение за островния манастир „Райхенау“ – като място, където е бил изпратен на заточение Методий.

Парадоксално е, че когато говорим за конкретни свидетелства, които да документират присъствието на Методий в някой от предполагаемите манастири, се забравя, че единственото свидетелство от такъв род се намира в историята на манастира „Райхенау“. Това е изключително ценната „Книга на побратимените монаси от Райхенау“, чието начало, въз основа на нареждането на Людовик Благочестиви за създаване на молитвени обединения, е положено в 824–825 г. В нея са открити по пътя на дълго и търпеливо изучаване на записите с усилията на различни учени, при събирането на отделни части от информацията от 1925 г. (К. Байерле) до 1971 г. (Ф. В. Мареш), две групи вписвания, които днес се признават като записи на имена, отнасящи се до пребиваване на Методий в този манастир: с. 4, 5, 6 – на латински (т.е. с латински шрифт и латинска форма) и с. 53 – на гръцки (с гръцки шрифт и в гръцка форма). Между другото Виктор Бур е един от първите, заедно с Йозеф Мас, който обръща внимание на името на Методий, но го обяснява с преминаване през Райхенау на път към Моравия след освобождаване от заточението му (в Елванген?). Всъщност информацията, която дава „Книгата на побратимените монаси от Райхенау“, е много по-богата и с по-голяма историческа стойност и достоверност. Едва в 1983 г. немският учен Алфонс Цетлер публикува обзор и анализ на натрупаните факти, като ги подлага на всестранно оглеждане и обсъждане и допълва съществено тяхното значение за оценката на безпрецедентния случай със заточението на Методий. Тази студия получава висока оценка от българския учен-германист Боян Джонов, в чийто интереси Кирило-Методиевата проблематика е заемала специално място, както и от Божидар Пейчев, който подробно излага и обсъжда съдържанието на студията на А. Цетлер¹. Проучванията показват, че в записите не е документирано само името на Методий, а също така и на Кирил, както и на цяла група лица, част от които безспорно са придружавали Методий както при залавянето му от баварските епископи, така и през целия период на заточението му. Факсимилно възпроизвеждане на латинския запис А. Цетлер дава в студията си от 1983 г. Б. Джонов – факсимилета в бр. 6, май 1982 г. и бр. 7, май 1983 г., в Кирило-Методиевския вестник „За буквите“². Ф. В. Мареш, който пръв обстойно разглежда тези списъци, дава факсимиле на с. 4 и 53 (Cyrillomethodianum, т. 1, 1971, с. 107–113).

Представянето и на двата записа на латиница е според статията на А. Цетлер от 1988 г., с. 381: с. 4 – Methodius; с. 5 – Chozanzanus, Ignatius, Leo, Ioachim, Lazarus, Simon; с. 6 – Kyrilos; с. 53 – Methodios, Leon, Ignatios, Ioakin, Symeon, Dragais. Тук обаче бих искала да обърна внимание на невъзможността в пет от записаните имена да виждаме тримата ученици на Кирил и Методий, посветени в свещенически сан, и двамата четци, за което се съобщава при първото им пътуване до Рим с мощите на папа Климент Римски (края на 867–началото на 868 г.), тъй като периодът между това пътуване, завършило със смъртта на Константин-Кирил (14 февруари 869 г.) и процесът срещу Методий през 870 г. (заловен вероятно към края на пролетта и съден през есента), е достатъчно голям. Освен това, според Житието на Методий има и други пътувания – последното със свита от знатни приближени на

¹ Вж. в: *Старобългарска литература*, 1985, кн. 17, с. 133–135, 136–140.

² Ф. В. Мареш пръв обстойно разглежда тези списъци, вж. Mares, F. V.

Коцел с молба Методий да бъде ръкоположен от папата за архиепископ. Логично и по-вероятно е да предположим, че тези придружители – монаси и духовни лица – са били задължителна част от антуража на един архиепископ. Това в случая е още по-вероятно, като се има предвид и предположението на А. В. Циглер, че когато е бил заловен, за да бъде съден, Методий е пътувал по свое желание да покаже папското писмо за своите пълномощия, или е бил измамен да напусне Панония под благовиден предлог да участва в някакво църковно събитие.

Значимостта на концепцията на А. Цетлер и плодотворността на неговия подход към интерпретацията на натрупаните отделни факти трябва да се търси най-напред в техния анализ в по-широк и свързан контекст: предназначението и структурата на записите в „Книгата на побратимените монаси от Райхенау“, палеографски особености, идентификация на личностите, записани в нея около времето на възможното внасяне в списъка на имената на Методий и неговите придружители. А. Цетлер по този път доказва, че записите на с. 4, 5 и 6 в латински шрифт (каролингски минускул от IX в.) и разпределението им в три части (Методий, придружаваща група, Кирил) е извършено от вносителя на записа с познаване на структурата (разделите с различно предназначение) на Книгата, той е знаел кой е Методий, също така и по-малкият му прочул се в Рим брат Константин, който е записан в рубриката за починали почетни членове на монашеското съсловие със своето монашеско име Кирил, прието 50 дни преди смъртта му. Това дава границата *post quem* на записа в Райхенау. Придружаващите Методий лица са обособени в отделна група на с. 5. Техният списък се повтаря с изключение на две от имената (Choranzanus и Lazarus) този път на гръцки, с гръцките форми на имената, няма го и името на Кирил, но е включено непознато от първия списък име Dragais, за което Ф. В. Мареш изказва предположение, че е славянско. Установено е, че гръцкият запис се намира върху страниците, отделени за манастира „Люксоу“, но на неизползваното място от тях, където са правени и други записи и са внасяни имена от X в. Тези обстоятелства затрудняват възможността да се определи по-точно времето на вписването на „гръцката“ група. Ф. В. Мареш установява, че гръцкото писмо е коректно, отнася се към третата четвърт на IX в., но не смята, че е оригинален запис на Методий. А. Цетлер и други изследователи (напр. Б. Джонов, Б. Пейчев) обаче го отнасят към самия Методий. Според А. Цетлер двата записа са свързани, с малка разлика във времето един с друг, и ако се вземат предвид и някои други обстоятелства, като посочените разлики в имената (новото име Драгаис и отсъствието на имената Кирил и Лазар), по-вероятно е този запис да е първият, а после групата на Методий да е получила подобаващо място на почетни личности в „Книгата на монасите от Райхенау“. Във всеки случай новото име, по всяка вероятност славянско, усложнява още повече неясните моменти, защото от папската кореспонденция имаме неоспорими сведения, че монахът Лазар от „латинската“ група е бил жестоко малтретиран от същия Баварски епископат, като е загубил и живота си при опита да разкрие истината за Методий пред Римската курия. Тези разлики, а от друга страна, пълното покритие на останалите имена от латинския и гръцкия запис, дават основание на учените да търсят различни обяснения както за съвпадението, така и за основното различие

между тях – Lazarus и Dragais, а и за наличието на още едно име в началото на латинския запис на имената на придружаващите Методий лица – Choranzanus, върху което специално се спира А. Цетлер в доклада си на симпозиума в памет на Методий в 1985 г. (публ. 1988). Това сведение усложнява още повече отношението между двата списъка и дава повод за нови предположения и дискусии, за които ще стане дума по-нататък. От направените досега опити за осветляване на тези данни трябва да се спомене мнението на А. Цетлер за едно и също лице зад имената Lazarus и Dragais, а от друга страна, крайно несполучливият опит за етимологизирание на Dragais от гледна точка на гръцкия език (Б. Пейчев). Твърде конкретно, но неподкрепено от достатъчно факти, е мнението на Б. Джонов: „Имената на Методий и придружаващите го лица тук (*Люксьой – б.м.*) са нанесени през август 873 г. Лицето Dragais в този списък очевидно не е придружавало Методий по време на неговото заточение, а е било изпратено вероятно от Коцел, за да посрещне Методий след неговото освобождаване“.

Доколкото ми е известно, А. Цетлер е единственият изследовател, който обръща специално внимание и на съвсем не маловажния въпрос за интегрирането на Методий в монашеската общност на Райхенау. Като посочва, че за това не могат да се намерят по-точни сведения, той се опира на известните възприети в Средновековието за класическото задържане (затваряне) в манастир, в чиято основа е залегнала концепцията, че прегрешилият трябва да изкупи своята вина като монах, давайки обет за монах, с всички формални изисквания. Всъщност в Ранното средновековие е ставало въпрос за политическа мярка чрез изпращането в манастир и посвещаване в духовен чин, чрез което се постига обвързване на лицето с манастира и служба на Бога. Източниците дават сведения, че манастирът „Райхенау“ е бил известно място за задържане на заложенници и осъдени като затворници. Заключениеята на А. Цетлер по отношение на записите в „Книгата на побратимените монаси от Райхенау“ убедително мотивират предположението, че в този манастир са били изпратени на заточение Методий и неговите спътници. А. Цетлер споделя и още няколко допълнителни заключения, произлизащи от неговия анализ на записите с имената на Кирил, Методий и придружителите му в „Книгата на побратимените монаси от Райхенау“. Те засягат значението на Книгата като исторически извор за времето на събитията, описани в Пространните жития на Кирил и Методий и аспектите на Каролингската източна политика. Той определя двата записа с имената на славянските мисионери като второто източнофранкско свидетелство от същото време наред със споменаването на Методий в известния извор *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, за който се смята, че е създаден по времето на Залцбургския архиепископ Адалвин (859–873), рkp. 696 от Виенската национална библиотека (изд. на М. Kos, 1936, и на Н. Wolfram, 1979) в защита на претенциите и правата на Залцбург върху Панония с кратък преглед на словенската история от VI до IX в. Тук се посочва още, че Залцбургският върховен свещенослужител (архипрезвитер) не е могъл да се противопостави на дейността на Методий и се завърнал в Залцбург. Причината за оттеглянето на Рихпалд (Rihpald), изпратен от Залцбургския архиепископ в Панония, е описана конкретно чрез характеристиката на Методий. Рихпалд изпълнява своята служба

bis ein Grieche, Methodius mit Namen, mit den neu erfundenen slavischen Buchstaben die lateinische Sprache und die römische Lehre, die lateinischen Messen und Evangelien samt dem kirchlichen Officium vor dem ganzen Volke herabgesetzt hat. Das konnte jener (Erzpriester) nicht ertragen und kehrte nach Salzburg zurück (според немския превод в монографията на Ф. Гривец, 1960, с. 69). А. Цетлер посочва също, че съвпаденията между Легендите (т.е. Пространните жития на Кирил и Методий) и изводите от записите трябва да се приемат не толкова за случайност, колкото за указание, потвърждаващо тяхното историческо съдържание. Друг интересен момент е неговото допълнение, че третирането на славянските мисионери в Райхенау не попада напълно в обичайната схема: те не са били задължени правно да се обвържат с обет с манастира, макар че тяхното заточаване предполага най-тесна връзка с монашеската общност. Така на Методий и неговите придружители вероятно е била оставена открита посока за надежда за ограничен престой и освобождение поради сложните отношения с главата на Римската църква и местните важни славянски владетели. В този смисъл А. Цетлер е на мнение, че може да се търси и свидетелство за същността и духовното възприемане на средновековното затваряне в манастир (Klosterhaft).

Заклученията на А. Цетлер въз основа на изследването на записите в „Книгата на побратимените монаси от Райхенау“ убедително мотивират предположението, че в този манастир са били изпратени на заточение Методий и неговите спътници. По отношение ролята на Райхенау и като място за задържане на обвинени духовни лица би могъл да свидетелства фрагмент от текст на Псевдо-Исидор (ркп. от третата четвърт на IX в.), намерен в областта на Боденското езеро и публикуван от Албан Долд през 1931 г. Ученият е посочил, че в него се съдържат „предписания за поведението на епископите в случай на обвинение“³. Откъсът е от Псевдо-Исидоровата юридическа сбирка. С. Бърлиева, която възпроизвежда текста на фрагмента по изданието на А. Долд, с разночетения, и анализира съдържанието му, изказва много предпазливо предположение, че фрагментът може да е свързан и „с Методиевото заточение и опитите той да получи подкрепата на папската Курия и да се освободи“⁴. Мисля, че като се има предвид използването на островния манастир „Райхенау“ и за лишени от свобода и провинени духовни лица, логично е да е съществувала в околните манастирски библиотеки и такава литература, а в общия контекст да виждаме още едно потвърждение за манастира „Райхенау“ като място и на Методиевото заточение.

Както повечето нови факти, допълващи изворовия материал на изследователите в Кирило-Методиевата проблематика, още едно име в „Книгата на побратимените монаси от Райхенау“, от една страна, разширява обема на информацията за състава на „латинската“ група, а, от друга, дава повод за следващи предположения около идентификацията на придружаващите Методий лица от двата записа. Въпросното

³ Цит. по Бърлиева, С., с. 99.

⁴ Пак там, с. 103.

име е нанесено в началото на същата група (Методиевите придружители – на с. 5) от същата ръка, както Methodius (с. 4) и Kyrilos (с. 6), така че групата от придружители включва: Choranzanus, Ignatius, Leo, Ioachim, Lazarus, Simon. А. Цетлер отново подчертава както и в първата си студия от 1983 г. и тук (1988), че поради съвпадението на по-голямата част от имената двата записа – латинският и гръцкият – при всяка водеща по-нататък историческа дискусия се налага те да бъдат включвани заедно. Обръща се специално внимание на позицията, определена за имената при вписването им, която има изворова стойност както самите лични имена и тяхната последователност в записите. От имената (с изключение на Choranzanus и Dragais) може да се заключи, че групата се е състояла вероятно от византийски ученици на солунските братя Кирил и Методий, които те са довели със себе си, без значение дали те са били по народност славяни или не. Интересни са данните за тези имена в общия списък на побратимените монаси от Книгата, който съдържа кръгло 40 000 имена. Methodius/Methodios, Ioachim/Ioakin, Kyrilos и Dragais са засвидетелствани само на тези места, името Ignatius/Ignatios само още веднъж, името Lazarus общо само 5 пъти. Имената Leo и Simon се оказват с по-честа употреба.

С включването и на Choranzanus в „латинската“ група на Методиевите придружители и в двете вписвания са засвидетелствани имена, които създават трудности както при обяснението на техния формален облик, така и при опитите те да бъдат свързани с определени исторически аргументирани личности. Според А. Цетлер името Choranzanus без съмнение трябва да се идентифицира като Горазд, наследникът на Методий на архиепископския престол след смъртта му. Оценката на фактите, върху които се опира това мнение, показва, че в сравнение с Dragais положението е различно. А. Цетлер посочва, че име Coranzan – Coranzanis – Coranzanus е засвидетелствано три пъти в състава на Залцбургската книга на побратимяването от 784 г. в рубриката за починалите светски лица и още веднъж – в по-късен запис (IX в.) като Coranzan (*Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg*, изд. от K. Forstner, Graz, 1974 (= *Codices selecti*. 51). Известно е още, както отбелязва А. Цетлер, опирайки се на съществуващите изследвания, че Gorazd – Carastus – Sacatius се е казвал синът на Карантанския херцог Борут (Boruth) в VIII в., а като един от изворите се посочва и *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ян Станислав, цитиран от Ф. Загиба с оценка *wies nach* – т.е. „даде доказателства“ (с. 70), според посочените там сведения изказва мнение, че Горазд е произхождал от Западна Словакия, от Ваагтал, и е принадлежал към благородническа фамилия, която е притежавала големи имоти в тази област. Макар че, както признава самият Ф. Загиба, няма никакви непосредствени данни от писмени извори за пътищата на християнизиранието на Моравия (за разлика от Карантания и Панония), той се опира на сведенията за процесите в тези области и смята, че Горазд е получил латинската си образование в мисионерската школа в Тулн, като предполага, че Тулн (заедно с Пасау) е могъл да бъде база за мисиониране и на Моравия преди идването на Кирил и Методий, подобно на ситуацията в Карантания и Панония. А. Цетлер не обвързва своето мнение с толкова конкретни подробности, но приема, че в личността на Choranzanus от латинския запис на придружителите на Методий в „Книгата на побратимените монаси от Райхенау“ имаме основания да

виждаме един славянски, ако не моравски, то един карантански духовник, който не дължи образованието си единствено на славянските учители, тъй като е имал добра начетеност в латинските книги. Поради това трябва да се предположи, че той вероятно е получил тези знания благодарение на по-ранната (Залцбургска) мисия в Карантания или Панония. Ако обединим тези данни и съображения, виждаме, че в най-общ контекст те подкрепят характеристиката на Горазд, направена от Методий, когато го определя за свой наследник (*Ѡ оуѣнниа твоѣго тѣвѣ настольникъ*): „Той им посочи един от известните си ученици, на име Горазд, и рече: „Този е един свободен мъж от вашата земя, начетен е добре в латинските книги, и е правоверен;...“ (гл. XVII) – *Показа же имъ ѣдиногѣ ѡ извѣстѣньныхъ оуѣнникъ своихъ, нарицаемаго Горазда, гла „Съ ѣстъ ваша земля, свобода мѡужь, оуѣнъ же добрѣ въ латинскыя книги, правовѣрнъ. То воуди вожиа воля и ваша любы, якоже и мѡа“*. От друга страна, мисля, че такъв профил са могли да имат и други от „известните ученици“ на Методий, особено ако се вземе предвид мисионерската дейност и нейната организация в Панония и Карантания преди идването на Кирил и Методий. Също така напълно логично е между придружаващите папския легат – епископ съотв. архиепископ Методий лице с такъв произход и такава образованост, както и с името Choranzanus, което не е гръцко или славянско. Идентификацията Choranzanus – Gorazd не е безпроблемна от етимологическа гледна точка и техният формален облик. В етимологичния речник към *Slovník jazyka staroslověnského* на Чехословашката академия на науките (свезка 3, Praha, 1993) се посочва, че като лично име Горазд е засвидетелствано в VIII в. (Carast, Karastus – *Conversio Bagoariorum et Karantanorum*); интересен е примерът със сложно прилагателно у Константин Порфирогенет – *Γορασδοειδής ὁψις ἐσθλαβομένη*. Като лично име е известно в полски, а като основа на топоними и в словашки, чешки и полски. От първоначален апелатив **gorazdъ** (съвършен, блестящ, великолепен) са засвидетелствани църковнославянски деривати-наречия в Беседите върху Евангелието на Григорий Велики (1x) и в житието на св. Вацлав (VencNik.) (1x). Има континуанти в съвременните славянски езици руски, украински, белоруски. Примери от южнославянските езици не са известни. Приема се праславянска форма **gorazdъ*, за която се предлагат различни етимологии: 1. Заемка от готски **gagazds* (красноречив, способен), дериват от *razda* (език, реч), 2. От праславянски корен **gog-* (говоря), 3. Във връзка с праславянски глагол **gromažditi* (събирам, натрупвам). Заключение за анализа на етимологията е: „неясно“, тъй като и при трите сравнително възможни предположения за произхода на думата има пречки от различно естество (фонетични, формални, семантични).

От събраните данни за личните имена **Gorazdъ* (Гораздъ) и Choranzanus може да се заключи, че и двете форми вероятно са били разпространени приблизително в едни и същи области, със свидетелства за съществуването им от VIII в. Съставителите на цитирания етимологичен речник приемат за варианти на Горазд (*Gorazdъ* – Гораздъ) само тези с начално *Г* -, *К* -, които по фонетична структура и състав отговарят в по-голяма степен на славянското име от Житието на Методий. Според мен трудно може да се намери убедително обяснение защо в латинския запис в „Книгата на побратимените монаси от Райхенау“, по едно и също време

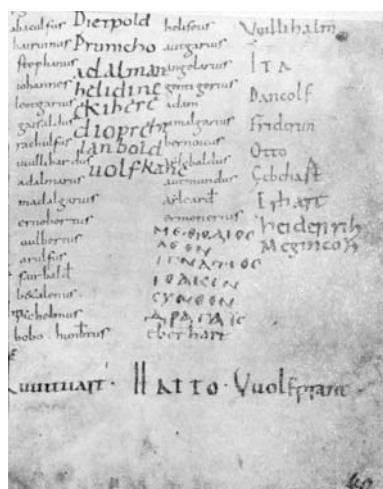
с доказаното съществуване на Кирило-Методиева мисия и наличието на славянски ученици от местното население, не е вписано славянското име Gorazdъ, ако наистина това лице е било известният по-късно от Житието ученик на Методий. Самото име впрочем не би създавало трудности в произношението му (както се вижда – и в гръцки) и е било известно в региона. Това, което обаче можем с голяма вероятност да предположим, е, че от самото начало на дейността на славянските учители Кирил и Методий в Моравия и Панония между техните ученици е имало и латинско образовани славяни от местните духовници и мисионери. Що се отнася до името Dragais от гръцкия списък, трябва да добавя, че то е получило убедително и подробно обяснение с оглед на неговия възможен (и твърде вероятен) славянски произход в посочената студия на Ф. В. Мареш от 1971 г.

Наличието на още един, гръцки запис на групата на Методий (на с. 53), освен че подкрепя безспорно идентификацията на Methodius/Methodios (ΜΕΘΟΔΙΟΣ) със славянския първоучител Методий и оттук – заточението му именно в Райхенау, от друга страна, предизвиква нови въпроси, дискусии и предположения. Този запис се оказва, според проучванията, „единственото свидетелство за един опитен гръцки писач в целия кодекс“ (заключение, цитирано от А. Цетлер, 1988, с. 367). Шрифтът се определя като по-нов гръцки пергаментен унциал. Още един важен резултат от проучванията, особено след изданието на кодекса в 1979 г. от Johanne Autenrieth, Dieter Geuenich, Karl Schmid (Hannover, 1979, MGH Libri memoriales et Necrologia), което дава повече възможности за по-широк сравнителен поглед върху данните в „Книгата на побратимените монаси от Райхенау“, е уточняване на палеографската характеристика на записа. На с. 53 гръцката група заема пространството в края на четвъртата колона, след един списък на монаси от манастира „Люксьой“, основан от св. Колумбан (Columban, + 615) във Вогезите, Южна Франция. Този списък е внесен от една ръка при полагането на началото на книгата в 824–825 г. Методиевата група стои в края, който вече не е бил използван повече – т.е. на мястото, от което списъкът от „Люксьой“ не е имал повече нужда. Втората важна палеографска особеност е, че между колоните и страничните пространства са нанесени извънредно голям брой имена, които принадлежат на X в., така че може да се види, че гръцката група, както посочва А. Цетлер, е била вписана по-рано. Изследователите се опитват с различни предположения да обяснят както разликите между състава на латинския и гръцкия запис, така и отношението между тях, включително времето на внасянето на гръцкия списък в книгата. С едно като че ли всички са съгласни: двата списъка са от близко време и трябва да се разглеждат във връзка помежду им. Петте общи имена от двата списъка явно се отнасят към едни и същи личности: Methodius/Methodios, Ioachim/Ioakin, Ignatius/Ignatios, Simon/Symeon, Leo/Leon. Обстоятелството, че записът е направен с гръцки букви и с гръцката форма на имената на това място в книгата, а не в началната част както другия, който е съобразен със замисъла на структурата и принципите за поместването на имената в определени рубрики би могло да се обясни с пред-

положение, че това е станало в по-ранно време, когато Кирил и Методий са преди всичко византийски мисионери, но след смъртта на Кирил, преди заточението на Методий и посвещаването му от папата в епископски сан. Латинският запис е направен след тези събития, което е документирано от поставянето на името на Кирил в раздела за починалите монаси и може да бъде логична причина за разликата в състава на двете групи – както новите лица Lazarus и Choranzanus, така и отсъствието на Dragaïs. Допускането, че Методий е бил отвлечен и арестуван за съда в Регенсбург при едно от пътуванията му като архиепископ, изглежда твърде вероятно, защото обяснява как в заточението заедно с Методий попада и цялата тази придружаваща го група ученици и помощници, която също е трябвало да бъде държана в тайна. От своя страна, гръцкият запис противоречи на предположението, че е направен при освобождаването на Методий от заточението, когато той е бил в Райхенау като Панонско-Моравски архиепископ и е възстановен в правата си по нареждане на самия папа Йоан VIII.

Обстоятелството, че зад обвинението срещу Методий и организирането на съдебния процес в Регенсбург стоят баварските епископи, осъществили този акт и в съзвучие със своите лични отношения и мотиви, не може да бъде доказателство за избора на манастира в Елванген като място за заточение, каквато е хипотезата на А. Циглер и В. Бур. Не може да се изключи обаче вероятността Методий да е бил затворен в Елванген за времето до съда в Регенсбург и там да е бил подложен на посочените в папските документи строг затвор, мъчения и унижения, оставен под открито небе при сурово зимно време.

Както може да се види от прегледа на засегнатите тук въпроси, всички отговори дават повод за дискусии въпреки фактологическата основа, върху която се опират (за съжаление все още при недостатъчен изворов материал). В тази насока мисля, че имаме достатъчно основания да приемем за меродавно мнението на онази част от изследователите, които смятат, че в гръцкия запис имаме право да смятаме името на Методий за негов автограф.

Книга на побратимените монаси от манастира „Райхенау“

Кирилometодиевистиката днес дължи благодарност на всички учени, които дълъг период от време са посвещавали изследвания на тези проблеми – колкото филологически, толкова и културно-исторически. А. Цетлер най-пълно и убедително е успял да докаже, че в биографията на Методий манастирът на остров Райхенау е заел по-особено място и той се е оказал свързан именно с него за немалкия период на своето заточение, както е посочено в житието му – за две години и половина. За съжаление можем само да гадаем с какви други занимания освен монашеските задължения е бил запълнен този период от живота на Методий (и придружаващите го лица). Към характеристиката

на средата, в която са попаднали Методий и неговите придружители, бих искала все пак да добавя, че по това време „Райхенау“ е разполагал с богата библиотека и с много известен скрипторий с школа за изработване и украса на ръкописи. С други думи, този манастир е бил и един истински културен център за своето време до към XI–XII в., когато се разрушават и разпръсват фондовете на манастирските библиотеки. Остатъците от неговата библиотека или отделни изработени в неговия скрипторий ръкописи днес се съхраняват в различни ръкописни сбирки.

Прегледът на съвременните изследвания върху най-ранния период от историята на Кирило-Методиевото дело – Моравската мисия, показва, че нейното протичане и съдържание не могат да се изолират не само от политическите тенденции, конфликти и съперничество между християнския Изток – в лицето на Византия и Римския Запад, които са имали пряка намеса в нейната съдба, но и от конкретната и реална предистория на християнизацията на славянските племена в Моравско-Панонските земи в до-Кирило-Методиево време, която е била извършена в рамките на цялостната политика на Франкската държава и като модел е имала свои особености. Естествено е усилията на западните учени да са съсредоточени много повече върху последния аспект, а славянските изследователи да си поставят за цел да издирват, публикуват и проучват Кирило-Методиевото филологическо наследство, запазено в достигналите до нас славянски ръкописни фондове – безценно богатство и принос в световната култура. И все пак, има още един момент – и двете линии на изследване биха спечелили, ако историците на християнската Църква, проучващи нейното изграждане в земите, където се е развивала дейността на Кирило-Методиевата мисия, и от друга страна, филолозите палеослависти, познаваха по-пълно и по-добре постигнатите резултати и в двете научни области, особено в техните взаимно свързани проблемни аспекти. С тази насока е обвързан и смисълът на това кратко изложение, посветено само на малка част от нерешените проблеми на кирилometодиевистиката.

Литература

- Бърлиева**, Славия. Един ръкописен фрагмент от областта на Боденското езеро – следа от Методиевото заточение? – В: *Кирило-Методиевски студии*, 2007, кн. 17, с. 98–107.
- Вашилевски**, Тадеуш. Двойните имена – светските (кръщелните) и монашеските – на славянските апостоли Константин-Кирил и Методий и въпросът за идентификацията на членовете на манастирското братство, заточени заедно с Методий в Райхенау. – В: *Старобългаристика/Palaeobulgaria*, 1992, № 1, с. 18–25.
- Великая** Моравия. Ее историческое и культурное значение. отв. ред. Г. Э. Санчук, Й. Понулик. Москва, 1985.
- Джонов**, Боян. Казвам истината. – В: *За буквите. Кирило-Методиевски вестник*, май–юни 1982, с. 6–7.
- Джонов**, Боян. Не се пробива с череп планина. следите на Методий от времето на неговото заточение. – В: *За буквите. Кирило-Методиевски вестник*, май 1983, с. 4–5.

- Казанский**, П. С. Расцвет аскетического богословия и монашества на христианском Западе во второй половине IV–первой половине VI вв. – В: *Сидоров*, Алексей И. Древнехристианский аскетизм и зарождение монашества. Москва, 1998, с. 254–354.
- Кирило-Методиевска** енциклопедия. т. 1–4. София, 1985–2003.
- Климент Охридски**. Събрани съчинения. Т. 3, Пространни жития на Кирил и Методий. подг. за печат Боню Ст. Ангелов и Христо Кодов. София, 1973.
- Пейчев**, Божидар. Имената на Методий, Кирил и учениците им в „Книгата на по-братимените монаси от Райхенау“. – В: *Старобългарска литература*, 1985, кн. 7, с. 136–140.
- Проблеми** на Кирило-Методиевото дело и на българската култура през IX–X век. София, 2007. 852 с. (Кирило-Методиевски студии; кн. 17).
- Сидоров**, Алексей И. Западная аскетическая традиция и влияние на нее восточного монашества (IV–начало V вв.). – В: *Сидоров*, Алексей И. Древнехристианский аскетизм и зарождение монашества. Москва, 1998, с. 202–254;
- Сказания** о начале славянской письменности. отв. ред. В. Д. Корольюк. вступ. статья, пер. и коммент. Б. Н. Флори. Москва, 1981.
- Старобългарска литература**. посвещава се на 1100-годишнината от смъртта на славянския първоучител Методий, 1985, кн. 17.
- Турилов**, Анатолий А. Милешевский панегирик и Гомилиарий Михановича – к датировке и происхождению двух древнейших сербских списков Торжественника общего. – В: *Турилов*, Анатолий. От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софийнина. история и культура славян IX–XVII веков. Москва, 2011, с. 331–344.
- Федер**, Уилям. Методиевият превод на Скитския патерик (Методиевата зла жена). – В: *Кирило-Методиевски студии*, 2007, кн. 17, с. 783–793.
- Федер**, Уилям. Хиляда години като един ден. животът на текстовете в православното славянство. София, 2005.
- Beyerle**, Konrad. Das Reichenauer Verbrüderungsbuch als Quelle der Klostergeschichte. – В: *Die Kultur der Abtei Reichenau*. München, 1925, Tl. 2, с. 1107–1218.
- Beyerle**, Konrad. Von der Gründung bis zum Ende des freiherrlichen Klosters (724–1427). – В: *Die Kultur der Abtei Reichenau*. München, 1925, Tl. 1, с. 55–212.
- Bláhová**, Emilie. K otázce oťčьskьchъ kьnigь. – В: *Slavia*, 1969, № 4, с. 582–590.
- Bláhová**, Emilie. Nejstarší staroslověnské homilie (syntax a lexikon). Praha, 1973. (Studie ČSAV; 11).
- Bláhová**, Emilie. Syntax anonymní homilie rukopisu Clozova. – В: *Slavia*, 1962, № 2, с. 151–165.
- Boeckler**, Albert. Die Reichenauer Buchmalerei – В: *Die Kultur der Abtei Reichenau*. München, 1925, Tl. 2, с. 956–998.
- Bogoslovni vestnik glasilo Teološke fakultete**. Год. 45, 1985, №2.
- Burr**, Viktor. Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den bayerischen Bischöfen. – В: *Cyrrillomethodiana*. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963. Köln, 1964, с. 39–56. (Slavistische Forschungen, Band 6).
- Burr**, Viktor. Ermenrich von Ellwangen. – В: *Ellwanger Jahrbuch*, 1956, Bd. 16, с. 3–15.
- Clozianus** – codex palaeoslovenicus glagoliticus, tridentinus et oenipontanus. ed. Antonín Dostál. Praha, 1959.
- Constantinus** et Methodius Thessalonicenses Fontes. rec. et ill. Franciscus Grivec et Franciscus Tomšič. Zagreb; Staroslavenski institut, 1960. (Radovi staroslavenskog instituta; 4).
- Grégoire**, Réginald, Moulin, Léo, Oursel, Raymond. Die Kultur der Klöster. Stuttgart, Zürich: Belser, 1995.

- Grivec**, Franz. Constantin und Method. Lehrer der Slaven. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1960.
- Hartig**, Michael. Die Klosterschule und ihre Männer. – B: *Die Kultur der Abtei Reichenau*. München, 1925, Tl. 2, c. 619–644.
- Lehmann**, Paul. Die mittelalterliche Bibliothek der Reichenau. – B: *Die Kultur der Abtei Reichenau*. München, 1925, Tl. 2, c. 645–656.
- Mareš**, F. V. Die Namen des Slavenapostels Methodius von Saloniki und seiner Gefährten im Verbrüderungsbuch des Reichenauer Klosters. – B: *Cyrillomethodianum*, Thessaloniki, 1971, 1, c. 107–112.
- Minčeva**, Angelina. Die Rolle des griechisch-slavisches Bilinguismus für die Literarizität der ersten slavischen Übersetzungen. – B: *Sprache in der Slavia und auf dem Balkan*. Wiesbaden, 1993, c. 169–181. (Opera Slavica, Neue Folge; Bd. 25).
- Preisendanz**, Karl. Aus Bücherei und Schreibstube der Reichenau. Preisendanz, Karl. – B: *Die Kultur der Abtei Reichenau*. München, 1925, Tl. 2, c. 657–683.
- Papastathis**, Charalambos K. The origin of the penances in Methodios anonymous Homily. – B: *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*. proceedings of the International Congress on the millennium of the conversion of Rus' to Christianity, Thessaloniki, 26-28 November 1988. Thessaloniki: Hellenic Association for Slavic Studies, 1992, c. 71–74.
- Sakac**, St. Bemerkungen zum Methodiusprozess in Bayern, 870. – B: *Orientalia christiana periodica*, 1954, vol. 20, c. 175–180.
- Vaillant**, André. Une homélie de Méthode. – B: *Revue des Études slaves*, 1947, vol. 23, c. 34–47.
- Vaillant**, André. L'Eucologe du Sinai: Particularités de la langue du texte. – B: *Byzantinoslavica*, 1960, № 1, c. 75–87.
- Večerka**, Radoslav. Das Altkirchenslawische als Schriftsprache Grossmährens. – B: *Wiener Slawistischer Almanach*, 1980, Bd. 6, c. 279–299.
- Zagiba**, Franz. Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter. Anfänge des slavischen Schrifttums auf dem Gebiete des östlichen Mitteleuropa vom 8. bis 10. Jahrhundert. Taschenbuch. Wien, Köln, Graz: Böhlau, 1971. 228 c. (Annales Instituti Slavici; 7).
- Zettler**, Alfons. Methodius in Reichenau. Bemerkungen zur Deutung und zum Quellenwert der Einträge im Verbrüderungsbuch. – B: *Symposium Methodianum*. Beiträge der internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method. Neuried, 1988, c. 367–379. (Selecta slavica; 13).
- Zettler**, Alfons. Cyrill und Method in Reichenauer Verbrüderungsbuch. – B: *Frühmittelalterliche Studien*. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster, 1983, Bd. 17, c. 280–298.
- Ziegler**, Adolf. Methodius auf dem Weg in die schwäbische Verbannung. – B: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1953, № 4, c. 369–382.
- Ziegler**, Adolf. Der Slavenapostel Methodius im Schwabenlande. – B: *Jahrbuch des Historischen Vereins Dillingen an der Donau*, 1950, Bd. 52, c. 169–189.

КУЛТ–ТЕКСТ–ОБРАЗ. ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА СВ. КИРИЛ И СВ. МЕТОДИЙ В ИЗКУСТВОТО НА ПРАВОСЛАВНИЯ СВЯТ

ЕЛКА БАКАЛОВА

CULT–TEXT–IMAGE. THE IMAGES OF ST. CYRIL AND ST. METHODIUS IN ORTHODOX WORLD ART

Elka Bakalova

SUMMARY

The appearance of the images of a saint marks the last phase in formation of his/her cult according to the canons of the Byzantine modelling system. Where, how and with what frequency a saint is depicted provide important evidence of how widespread and important each cult is. Stepping on previous research, I shall try to make a short review of the origin and distribution of the visible image, outlook, „portrait“ of the Apostles of the Slavs and their disciples as *a certain phase in the development of their cult*. How frequently, where and how a saint is depicted depends not only on the degree of his/her popularity, but also on concrete ideological and political circumstances. The specific aspects of the cults of the saints, revealed through the iconographic interpretation of their images, are also of special interest. The paper also discusses some differences in the iconography of the images in Eastern and Western Europe, as well as the changes which took place in the period of the Bulgarian National Revival.

Изграждането на зрителен образ, „портрет“ на светеца, е определена фаза в развитието на неговия култ. По-точно казано, увенчава утвърждаването на неговия култ. Такъв е случаят и с образите на славянските апостоли Кирил и Методий и на техните ученици. Появата, формирането на иконографията и разпространението на образите им са подробно разгледани в научната литература – от пионерския труд на Асен Василиев, през книгите на Атанас Божков върху българската историческа живопис и образите на Кирил и Методий в България и в Европа, на В. Пандурски и Св. Босилков за Кирил и Методий в Рим, до многобройните изследвания на македонския академик Цветан Грозданов и някои по-млади автори.¹ Проучени са и образите на славянските апостоли в черквата „Сан

¹ **Василиев**, Асен. Образи на Кирил и Методий в България. София, 1970; **Пандурски**, Васил, Босилков, Светлин. Кирил и Методий в Рим. София, 1970; **Божков**, Атанас. Българската историческа живопис. т. 1. София, 1972; **Същият**. Изображенията на Кирил и

Клементе“ в Рим.² Като се опирам върху досегашните изследвания, ще се опитам да направя кратък преглед на възникването и разпространението на визуалния образ, лик, „портрет“ на славянските първоучители и техните ученици като *определена фаза в развитието на техния култ*.³ Специален интерес представляват и онези специфични аспекти на култа им, които се разкриват чрез иконографската интерпретация на образите им.⁴

Според законите на византийската моделираща система появата на изображение-нията на славянските апостоли бележи последната фаза в оформянето на техния култ. Възникването на агиографски и богослужебни текстове (житие и служба) за светеца често пъти предшества създаването на изображение. Най-напред се появява житието, като своеобразно повествование, разкриващо доказателства за светостта на почитания. Възникването на кратко (проложно) житие за нуждите на богослужебния ритуал почти съвпада със самия акт на канонизация на светеца. След това се появява службата, която възпява неговата слава, „като заключителен етап, увенчаващ утвърждаването и художествената обработка на култа към светеца чрез богослужебна прослава“⁵. Успоредно с това възниква необходимостта от изграждане на зрителен образ, тъй като словесният и иконичният образ са еднакво необходими и важни според ценностната система на православната култура. Всъщност създава се типологичен портрет на светеца, който чрез физиономични белези, а най-вече чрез одеждите и атрибутите го отнася към лика на мъчениците, йерарсите, монасите, отшелниците и т.н.

Такъв образ се появява най-напред в такива произведения на изкуството (култови предмети), които са свързани с отбелязване на мястото на неговата смърт, намирането или съхраняването на неговите мощи. Понякога иконичният образ на светеца се появява дори преди житието, например, върху икона, която се поставя на гроба на светеца. В Пространното житие на св. Кирил се казва: „И така го по-

Методий през вековете. София, 1987; **Грозданов**, Цветан. Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век. Скопје, 1983; **Чешмеджиев**, Димо. Кирил и Методий в българската историческа памет през средните векове. София, 2001; **Зборник** на трудови од меѓународниот научен симпозиум „1100 години от упокојуването на свети Наум Охридски“. Охрид, 2011; **Геров**, Георги. Изображения святых учителей славян Кирилла и Мефодия. – В: *В начале было слово. каталог выставки посвящается 1150 летию моравской миссии святых Кирилла и Мефодия*. Москва, Санкт Петербург, 2013, с. 39–53.

Тук отбелязвам някои основни трудове, други ще бъдат посочени според изследваните проблеми, а по-пълна библиография може да бъде намерена и в: **Бакалова**, Елка. Седмочислениците в изобразителното изкуство. – В: *Кирилметодиевска енциклопедия*. София, 2003, Т. 3, с. 580–585.

² **Boyle**, Leonard. Saint Clement. Rome, 1963.

³ Вариант на този текст на полски език е отпечатан в: **Bakalova**, Elka. Świętych Siedmiu Mężów w sztukach pięknych. – В: *Uczniowie Apostolów Słowian. Siedmiu Świętych Mężów*. oprac. Małgorzata Skowronek, Georgi Minczew. Kraków, 2010, с. 37–60. (Biblioteka duchowości europejskiej; 4).

⁴ По-подробно по този въпрос вж. **Бакалова**, Елка. Живописна интерпретация на сакрализирания образ в средновековното изкуство. – В: *Paleobulgarica*, 1994, № 1, с. 96–107.

⁵ **Кожухаров**, Стефан. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. – В: *Търновска книжовна школа*. София, 1974, с. 251.

ложиха с ковчега в гроба, от дясната страна на олтара в черквата на св. Климент, където веднага започнаха да стават много чудеса.... *Изписаха икона на гроба му (подчертаното е мое – Ел. Б.)* и започнаха денонощно да палят (кандило) над него, хвалейки Бога, който прославя така ония, които го славят“⁶. Тази икона не е стигнала до нас, но цитираният текст от житието на св. Кирил може да се разглежда като най-ранно сведение за наличието на подобен образ. Известни са и други примери от оформянето на култовете на националните или местните светци, които потвърждават съществуването на такава практика. Запазена е например икона с големи размери, която е била поставена на гроба на сръбския крал св. Стефан Дечански в главната черква на манастира Дечани (днешно Косово), върху която е изобразен както ликът на светеца, така и сцени от житието му.⁷

Но разпространението на образите на светеца в църковната живопис (извън този еднократен акт на оформяне на неговия култ) съвсем не е задължително. Още по-рядко се появява последващо разгръщане на *изобразителен цикъл* върху основата на неговото житие. Утвърждаването на култа към светеца чрез цикъл от изображения, илюстриращите неговите деяния и чудеса, е още по-късна, при това незадължителна фаза в развитието на съответния култ. Иначе казано, не всеки светец се удостоява с честта да бъде многократно портретиран. Доколко често, къде и как ще бъде изобразяван един светец – това зависи не само от степента на неговата популярност, но често пъти от конкретни идейно-политически обстоятелства.⁸

Случаят с образите на св. Кирил и Методий е точно такъв. По друг начин не бихме могли да обясним парадоксалния на пръв поглед факт, че мисията на славянските апостоли започва като политически акт, изразяващ интересите на византийската държава и църква, а тяхното дело не получава във Византия високата оценка, необходима за причисляването им към лика на светците. В църковната византийска книжнина на гръцки език не се споменават техните имена (освен от страна на някои охридски архиепископи гърци, но това е въз основа на славянските извори и на традициите на Охридската Климентова школа). В гръцките синаксари не се празнуват паметите на св. Кирил и Методий и следователно в тематичния репертоар на византийските зографи техните образи не се предвиждат (в ерминиите техните имена се споменават едва в поствизантийския период).⁹

Единствените образи на Кирил и Методий в собствено византийското изкуство, ако приемем хипотетичната интерпретация на някои учени, се появяват в известния Менологий на византийския император Василий II (Vatic.gr. 1613). Миниатюрата, която е предназначена да илюстрира паметта на св. Климент, папа Римски, представя сцена на намирането на мощите на светеца в Херсонес, което

⁶ **Стара** българска литература. Т. 4, Житиеписни творби. София, 1986, с. 63.

⁷ **Ђурић**, Војислав. Икона светог краља Стефана Дечанског. Београд, 1985.

⁸ По-подробно вж. **Бакалова**, Елка. Житиеписно повествование и изобразителна интерпретация. – В: *Старобългарска литература*, 1991, № 25–26, с. 173–187.

⁹ **Ђоровић-Љубинковић**, Мирјана. Одрас култа Њирила и Методија у балканској средњовековној уметности. – В: *Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски*. Скопје, 1970, Кн. 1, с. 123–130. **Walter**, Christopher. Art and Ritual of the Byzantine Church. London, 1982, с. 107–108.

се счита за заслуга на солунските братя. Докато редица изследователи (предимно онези, които се интересуват от образите на Кирил и Методий) най-често без сянка на колебание приемат, че групата присъстващи при откриването на мощите на морския бряг се води от св. Кирил и св. Методий, тоест че в тези фигури трябва да търсим техните портретни черти¹⁰, други (предимно онези, които се занимават с илюстрираните византийски ръкописи и специално с Ватиканския менологий) отхвърлят тази идентификация.¹¹ Но дори и да приемем, че в тази миниатюра са изобразени двамата славянски просветители по време на една от своите мисии, мястото, където са изобразени (а отделна памет за тях не е обособена), само потвърждава факта, че тяхното почитание (доколкото изобщо е съществувало във Византия!), както и почитанието им в Рим е тясно свързано, или по-точно казано – е подчинено на култа към св. Климент папа Римски. Фрагментарно запазените най-ранни изображения в базиликата „Сан Клементе“ в Рим (датиращи от края на IX и от края на XI в.) са още едно потвърждение за това. Всъщност по-добре запазената сцена изобразява „Посрещане на мощите на св. Климент папа Римски в Рим“, където, според повечето изследователи, Кирил и Методий представят на папата Адриан II (867–872) мощите на светеца.¹² И по-късно, през XVIII в. образите на Кирил и Методий са срещат поради заслугите им за култа на св. Климент, папа Римски. Така техните портрети са изписани от Пиетро Расина в същата базилика, а Джовани Одаци ги включва в голямата стенописна композиция „Кирил и Методий пренасят мощите на св. Климент, папа Римски, в Рим“. През 1885 г. в Рим се чества 1000-годишнината от смъртта на Методий и във връзка с това в базиликата се изгражда параклис, посветен на славянските просветители. По поръчка на папа Лъв XIII Салваторе Нобили изписва в апсидата на параклиса композиция, в която той представя двамата братя на Христос. Същият художник изписва и сцените „Св. Кирил и св. Методий защищават славянската писменост пред папа Адриан II“ и „Погребението на св. Кирил в базиликата „Сан Клементе“. През 1912–1913 г. в Capella slava на същата базилика Б. Бияджети изписва портрета на Кирил с традиционната иконография на пишещите евангелисти и сцените: „Св. Кирил проповядва християнското учение“ и „Св. Кирил и Методий пред папа Адриан II“.¹³

В Моравия и в Панония – главните земи на успешната мисия на братята Кирил и Методий, непосредствено след 885 г. и след избиването на учениците им изобщо няма благоприятни условия за разгръщането на техния култ и за създаване на иконични образи. По тези земи почитта към славянските апостоли се развива

¹⁰ Dujčev, Ivan. Une miniature méconue avec les images de Cyrille et Methode. – B: *Byzantion*, 1966, vol. 36, c. 51–73.

¹¹ Walter, Christopher. Saint Clément in the Chersonese and the Iconography of his Miracle. – B: *Archeion Pontou*, 1979, vol. 35, c. 255–260; Dufrenne, S. Les Saints Cyrille et Methode dans l'icongraphie orientale. – B: *Christianity among the Slavs and the Heritage of Sts Cyril and Methodius*. Rome, 1988, c. 187.

¹² По-подробно за изображенията на Кирил и Методий в Рим вж. Boyle, Leonard. Saint Clement. Rome, 1963. Вж. също Божков, Атанас. Изображенията на Кирил и Методий..., с. 24–67.

¹³ Пак там.

много по-късно при други исторически обстоятелства. Вярно е, че по значимост и разпространение, по приемственост на традициите си, по обвързаността си с големите идейни и националноосвободителни движения той може да съперничи само с почитанието на тези светители в България. Но най-ранните им образи – бюстовете в катедралата „Св. Вит“ в Прага, изпълнени от известния архитект и скулптор Петър Парлеж, датират едва от XIV в.¹⁴ От периода XV–XVII в., според сведенията на Асен Василиев, са запазени няколко гравюри, в които Кирил и Методий (понякога изобразени като католически епископи) са представени на фона на панорама на Велеhrad, а на едната са наречени „Св. Кирил и Методий, апостоли на хазари, българи, славяни, далматинци, моравци, чехи и др., епископи велеhradски“¹⁵. През XVIII в. скулптурните фигури на св. Кирил и Методий украсяват фасадата на катедралата „Св. Петър и Павел“ в Бърно, проектирани от пражкия майстор Ян Кастнер, но изпълнени от виенския скулптор Вилиам Фрюхауф (Frühau). В същата катедрала има олтар, специално посветен на славянските просветители, в центъра на който е поставен техният двоен скулптурен портрет, изпълнен от известния моравски скулптор Онджей Швайгъл (Ondřej Schweigel)¹⁶. Следват стенописните изображения в параклиса „Св. Кирил и Методий“ в черквата Възнесение Богородично“ във Велеhrad, изпълнени от Игнац Рааб в 1770 г.¹⁷

От тук нататък с развитието на историческото самосъзнание се наблюдава особено широко и разнообразно обръщане към Кирило-Методиевите традиции на територията на Чехословакия. В редица селища на Чехия и Словакия се издигат черкви и параклиси, посветени на св. Кирил и св. Методий, което спомага за появата на различни сцени и образи, свързани с дейността на славянските просветители. Интересно е да се отбележи, че определено внимание се отделя на визуализация на легендата за мисията на св. Методий като художник и за значението на рисуваната от него композиция „Страшният съд“ за християнизацията на българите. През 1835 г. Александър Еренрайх (Alexander Ehrenreich) изобразява двамата в една гравюра като латински епископи, а Методий държи в ръцете си плоча с изображение на „Страшния съд“¹⁸. Малко по-късно, през 1846 г., Емануел Макс (Emanuel Max) създава двуфигурна скулптурна композиция за Тинския храм „Св. Богородица“ в Прага, в която отново в ръката си Методий държи плоча с изображение на „Страшния съд“, а на постамента ѝ е изобразена релефна сцена „Св. св. Кирил и Методий“ покръстват славяни“¹⁹. През 1863 г. в Прага тържествено е осветена черквата „Св. Кирил и Методий“ в квартал „Карлин“, вероятно свързан с приближаващата 1000-годишнина от началото на Великоморавската ми-

¹⁴ Божков, Атанас. Изображенията на Кирил и Методий..., с. 84.

¹⁵ Василиев, Асен. Образи на Кирил и Методий в чуждото и нашето изобразително изкуство. – В: [Хиляда и сто] 1100 години славянска писменост. София, 1953, с. 407.

¹⁶ Horký, Ludvík. Průvodce katedrálou svatého Petra a Pavla v Brně. katedrál ní kapitula. [1977], с. 4–8.

¹⁷ Новотни, Владимир. Чешская живопись XIX и XX веков. чехословацкое изобразительное искусство XIX и XX веков. Прага, 1953.

¹⁸ Apostoli slovenov. sbornik studii. Bratislava, 1963.

¹⁹ Божков, Атанас. Изображенията на Кирил и Методий..., с. 112, ил. 53–54.

сия. Тя е украсена с редица скулптурни и живописни творби, които представят славянските апостоли и техните заслуги, сред които най-известни са стенописите на Петер Майкснер (Peter Maixner) от 1872 г.: „Пристигането на Кирил и Методий в Моравия“, „Св. Методий покръства Боржевой“, „Смъртта на св. Кирил в Рим“, „Смъртта на Методий“²⁰ и по-късните скулптури на Б. Кафка. Във връзка с 1000-годишнината на Великоморавската мисия се появяват и нови литографии, като за тържествата във Велеhrad се подготвя почетна диплома с образите на славянските първоучители за основателите на Матица Словенска. По този повод се издава и цветна литография на Йозеф Тренквалд (Josef Trenkwald). Появява се интересна живописна композиция на художника Емил Лауфер (1837–1909) „Българският княз Борис решава да приеме християнската вяра под влияние на „Страшния съд“, изписан от Методий“, която следва варианта на легендата, представен от Йозеф Добровски.²¹ През 1870 г. в параклиса „Св. Йоан Предтеча“ в катедралата „Св. Вит“ в Прага се появяват мраморни фигури на св. Кирил и св. Методий, изпълнени от Вацлав Леви и Йозеф Мислбек. В края на XIX и началото на XX в. се появяват техни изображения и в други чешки и словашки църкви, като най-интересна и монументална сред тях е композицията на Франтишек Женишек (František Ženišek) „Св. Методий преди смъртта си довършва превода на Светото писание на словенски език“ (1900 г.), експонирана в Националния музей в Прага.²² През 1928 г. с решение на Министерството на просветата върху Карловия мост в Прага – един от най-красивите мостове в Европа, – се появява композицията „Кирил и Методий проповядват между моравските славяни“, изпълнена от известния скулптор Карел Дворжак. И като връх в тази поредица от забележителни произведения на изобразителното изкуство, свързани с култа към св. Кирил и св. Методий, идват произведенията на големия живописец Алфонс Муха (1860–1939), един от най-забележителните представители на европейския сецесион. Те са включени в поредицата от монументални платна на художника, съставляващи така наречената „Славянска епопея“, която представя историята на славянските народи изобщо. Картината, посветена на Методий, е озаглавена „Въвеждането на славянската литургия“ (1912 г.) и представя завръщането на Методий от Рим при княз Святополк с разрешение да се използва славянският език в богослужението на Моравия. От 1963 г. тази серия е експонирана в замъка Moravský Krumlov в Чехословакия. Освен тази картина А. Муха рисува и голяма композиция „Цар Симеон сред учениците и последователите на Кирил и Методий“ (1919–1923) и най-сетне включва образите на славянските първоучители във витражите, предназначени за катедралата „Св. Вит“ в Прага²³.

²⁰ Šamal, Jndřich. Chrám sv. Cyrila a Methodije v Karlině. Praha, 1944; Volavková, Hana, Slaviková, Marie. Život a dílo Petra Maixnera. Praha, 1934.

²¹ Божков, Атанас. Изображенията на Кирил и Методий..., с. 118.

²² Новотни, Владимир. Чешская живопись..., с. 21. Ср. Божков, Атанас. Изображенията на Кирил и Методий..., с. 124–126.

²³ Божков, Атанас. Изображенията на Кирил и Методий..., с. 140–146; Maliva, Josef. Muchova Slovanská epopěj. katalog vystaveného díla. Brno, 1968.

Но всъщност паметта на св. Кирил и Методий започва да се почита най-рано в Преслав и Охрид – там, където работят най-близките им последователи. Там, където се създават най-ранните химнографски и агиографски произведения в тяхна чест. Първите им изображения, стигнали до нас, са създадени в Охрид.

Най-ранното стигнало до нас изображение на св. Кирил е запазено на южната стена в дяконикона на черквата „Св. София“ в Охрид и датира от времето на архиепископ Лъв (ок. 1037–1056).²⁴ Назован е *ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΩΝ* (= най-вероятно учител на славяните или на българите). (Тук е мястото да отбележим, че определението *оучитель славенский* съпровожда образа на Методий в черквата „Св. Георги“ в Зографския манастир на Атон).²⁵ До него е най-ранното стигнало до нас изображение на неговия ученик и последовател св. Климент.²⁶ Третата фигура е на неизвестен архиерей, добавена по-късно, вероятно към втората половина на XIII в.

Стенописите в тази черква включват уникална в православното изкуство обширна галерия от портрети на цариградски, александрийски, антиохийски, йерусалимски патриарси, на римски папи и малоазийски епископи, чиито следовници всъщност са и славянските първоучители. Чрез тези образи се изтъква приемствеността на Охридската архиепископия спрямо великите традиции на православното християнство, а оттук – правото ѝ на автокефалност.²⁷ Образите на славянските първоучители са включени тук със същата цел. При това личността на св. Климент, чиято дейност е свързана предимно с Охрид и чиито мощи се намират там, е от особено значение за издигането престижа на Охридската архиепископия. Неслучайно в службата за него се казва: „Благоверният охридски град има раклата на мощите ти като слънчев диск с лъчи, триблажени!“.²⁸ Може дори да се каже, че образът на св. Климент в „Св. София“ е своеобразно „образно допълнение“ към дейността на архиепископ Теофилакт Охридски за прослава на личността и делото на светеца.

Още в стенописите на „Св. София“ се определят специфичните иконографски особености на ликовете на св. Кирил и св. Климент, а облеклото и атрибутите им ги причисляват към голямата група светци архиереи, книжовници и литургисти (независимо от това, че не сме сигурни дали св. Кирил е бил епископ, или не). Книжовните творби, от които зографите черпят елементи за характеристиката на образите, епитети и сравнения-метафори, се отнасят до духовния облик на светците, а не до техния „физически“ портрет. Ликът на светеца е всъщност негов „типологичен“ портрет, тъй като включва преди всичко чертите на онези светители,

²⁴ Грозданов, Цветан. Портрети на светителите..., с. 24–27.

²⁵ Божков, Атанас. Българска историческа живопис..., с. 221, ил. 118.

²⁶ Пак там.

²⁷ Радојчић, Светозар. Прилози за историју најстаријег охридског сликарства. – В: *Зборник радова Византолошког института*, 1964, 8(2), с. 366–372. За идентификацията на редица образи вж. също Миљковиќ-Пепек, Петар. Материали за средновековната уметност. Фреските во светилиштето на црквата св. Софија во Охрид. – В: *Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје*, 1956, т. 1, с. 37–70.

²⁸ Нихоритис, Константинос. Атонската книжовна традиция в разпространението на Кирило-Методиевите извори. – В: *Кирило-Методиевски студии*, 1990, кн. 7, с. 219, 245.

които са извършили духовен подвиг, подобен на неговия. Най-често за образци се използват ликовете на едноименни светци, с които „новите“ светители могат да бъдат съпоставени по характера на своята дейност. Така св. Кирил се съпоставя със св. Кирил Александрийски. В текста на службата в Драгановия миней например той е наречен *другъи Кирилъ*²⁹ и съответно иконографските особености на неговия образ се заимстват от лика на св. Кирил Александрийски. Интересно потвърждение на тази закономерност намираме в сравнително неотдавна идентифицираните портрети, изписани върху южната стена на дяконника на черквата „Св. Георги“ в Курбиново (1191)³⁰, разположена на няколко километра от брега на Преспанското езеро. Тук св. Кирил е представен заедно със св. Кирил Александрийски, чието име приема като монах, с чието облекло и атрибути се изобразява, а св. Климент – редом със св. Климент Римски. Интересно е да се отбележи, че в съпровождащите гръцки надписи към името на славянските първоучители е прибавено определението *didaskalos (tōn) Boulgarōn*.

Следващият исторически момент, в който специално се акцентира култът към славянските първоучители, се определя отново от поредната необходимост да се аргументира самостоятелността на Охридската архиепископия през XIII в., когато книжовниците Димитър Хоматиан и Константин Кавасила подема и развиват делото на Теофилакт. Разработването и обновяването на култа чрез нови богослужебни текстове винаги върви успоредно с разпространението на образите в църковното изкуство. Именно през XIII в. са създадени най-известните и може би най-забележителните портрети на св. Климент Охридски – прочутата дървена статуя, стенописните изображения в охридските черкви „Св. Йоан Канео“ и „Св. Богородица Перивлепта“ (известна днес като „Св. Климент“), в черквата „Св. Никола“ в село Манастир, някои икони и др.³¹ Тези образи не излизат извън рамките на иконографските белези и типология, но са съвсем различни по емоционално внушение и изтъкване на различни страни в духовния облик на всеки светец. Най-силно „индивидуализиран“ е образът на св. Климент, създаден от солунските зографи Михаил Астрада и Евтихий в черквата „Св. Богородица Перивлепта“ в 1293 г.³² Той поражда с монументалния експресионизъм и пластическа сила, с интензивния си ярък колорит. Сякаш според текста на песнопението: „Христос те подари, блажени, като непоклатим стълб на православието, неборим стожер на черквата, отблъскващ набезите на враговете и твърдо защитаващ своето ста-

²⁹ Иванов, Йордан. Български старини в Македония. София, 1970, с. 297.

³⁰ Miljković-Peprek, Petar. Quatre saints non identifiés de Kurbinovo (1191) et hypothèse sur quelques exemples antérieures et analogues en Macédoine. – В: *Byzantion*, (1992), vol. 62, с. 389–401; Грозданов, Цветан, Хадерман-Мисгвиш, Лиди. Курбиново. Скопје, 1992, с. 33–35. Вж. също Грозданов, Цветан. Односот меѓу портретите на Климент Охридски и Климент Римски во живописот от првата половина на XIV век. – В: *Кирил Солунски*, симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. Скопје, 1970, Кн. 1, с. 99–109; Češmedžiev, Dimo. La contamination entre Constantin-Cyrille le Philosophe et Cyrille d'Alexandrie et sa répercussion dans l'art balkanique médiévale. – В: *Etudes Balkaniques*, 1989, № 1, с. 45–60.

³¹ Грозданов, Цветан. Портрети на светителите..., с. 48–55.

³² Нихоритис, Константинос. Атонската книжовна традиция..., с. 234, 239.

до“, почитан „като йерарх, светител Христов и светител на църквата“³³. Според най-новите изследвания на Д. Войводиц³⁴ образът на св. Климент се появява сред образите на светците архиереи в стенописите на територията на сръбската средновековна държава от началото на XIV. И въпреки че има случаи, в които не е достатъчно ясно кой точно от известните архиери с това име е представен – св. Климент папа Римски, св. Климент Анкирски или св. Климент Охридски, образите в католикона на манастира „Жича“ (ок. 1310), в черквите „Св. Георги“ в Старо Нагоричино (1318–1319), в „Бела черква Каранска“ (1332–1337), черквите „Св. Богородица Одигитрия“ в Печ (1337) и „Св. Богородица“ в Матейче (ок. 1350) са придружени с обозначението ОХРИДСКИ.³⁵ А това „топографско определение“ е сигурно указание за разпространението на култа на св. Климент Охридски в сръбската средновековна държава.

Култът към Наум Охридски и особено иконите, стенописите и гравюрите, чрез които той се утвърждава, датират от края на XIII в. насетне и са свързани също така с Охрид и територията на Охридската архиепископия. Фактът, че Константин Кавасила пише служба за светеца (а вероятно и житие?), свидетелства за специалното акцентирание на този култ, който дотогава, както показва и най-ранното житие, е винаги в сянката на култа към св. Климент. Сигналите до нас най-ранни изображения на св. Наум са запазени върху няколко икони от XIV в. Неговият образ е съвсем друг. Той не е така тържествено репрезентативен като св. Климент, а по-скоро строг, самовглъбен, озарен от вътрешно просветление. И дейността му не е свързана с толкова репрезентативни изяви в църковната политика, а е по-скоро отшелнически затворена, усамотена. В житието и службата за светеца се изтъква монашеското благочестие и нравственото съвършенство, а също така делото му на „постник, пастир и учител“, просветител на „мизийската земя“.³⁶ Последните открития на Стефан Кожухаров показваха, че св. Наум е бил и талантлив поет-химнописец.³⁷ Особено изразителен е ликът му на двустранната литийна икона от Охрид, на другата страна на която е изобразен св. Климент. Сдържаната хладна колоритна гама с преобладаване на сивозеленикавия тон на монашеската риза и кукул, изисканото моделиране на формите издават ръката на голям майстор, свързан с ателието на известния охридски зограф от XIV в. Йоан Теориан.³⁸ Стенописни изображения на св. Наум от това време ще намерим в черквата „Св. Богородица Заумска“, във външната галерия на черквата „Св. София“ (чиито сте-

³³ Пак там, с. 234, 239.

³⁴ Vojvodic, Dragan. Predstave svetog Klimenta Ohridskog u zidnom slukarstvu srednjovekovne Srbije. – В: *Byzantine world in the Balkans*. Vol. 1, The Archbishopric of Ohrid in the Byzantine World. Belgrade, 2012, с. 145–169.

³⁵ Пак там, с. 146, 149–154, fig. 6, 7.

³⁶ Лавров, Петр. Жития св. Наума и служба ему. – В: *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*, 1907, т. 14, вып. 4, с. 11. За книжовния образ на св. Наум вж. Горский, Вилен. Наум как святой. – В: *Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски*. София, 1993, с. 27–30.

³⁷ Кожухаров, Стефан. Песенното творчество на старобългарския книжовник Наум Охридски. – В: *Литературна мисъл*, 1984, № 12, с. 3–19.

³⁸ Грозданов, Цветан. Портрети на светителите..., с. 105–107.

нописи са създадени през XIV в. при архиепископ Григорий), в черквите „Мали свети Врачи“, „Мали св. Климент“ в Охрид, в пещерната черква „Св. Богородица Пещанска“ и другаде.³⁹

Дотук ставаше дума за формирането и утвърждаването на една изобразителна традиция на територията на Охридската архиепископия, която продължава. Тя се възприема и в изкуството на Второто българско царство, когато акцентирането на култа към св. Кирил и св. Методий се използва отново за изтъкване на идеята за приемствеността, но този път на българската държавна, църковна, дори езикова традиция.⁴⁰ Като свидетелство за популярността на този култ можем да припомним запазените в българските ръкописи от XIII в. преписи от службите за св. Кирил и св. Методий, както и някои техни съчинения, като Методиевия канон за св. Димитър Солунски, включването на паметите за тях в Бориловия синодик, в Драгановия миней и други минеи.⁴¹ Ст. Кожухаров специално подчертава и свързването на култа към св. Кирил и св. Методий с култовете към други български светци от X в., като цар Петър и св. Иван Рилски, за да се изтъкне „духовното единство между Преслав и Търново“.⁴²

От времето на Второто българско царство до нас са стигнали два образа на св. Кирил, представен в одеждите на св. Кирил Александрийски. Единият от тях е в черквата „Св. Петър“ в с. Беренде (Годечко), където светецът е изобразен върху източната стена, непосредствено до олтарната апсида и е назван „*сти кирилъ философъ*“⁴³. По типа на лицето и по облеклото и най-вече поради шапката този светец повече съответства на образа на известния богослов и екзегет от V в. св. Кирил Александрийски, който често се изобразява в олтарната композиция „Поклонение на жертвата“, но никога не се означава като „философ“. Много вероятно е поради това създателите на стенописите в Беренде при изобразяването на този архиерей, при това подчертано обособен извън абсидата, да представят именно славянския просветител, а не александрийския богослов. Друг образ на св. Кирил Философ е запазен в конхата на олтарната апсида на черквата „Св. Никола“ в село Станичене (Пиротско), чиито стенописи са изпълнени през 1331/2 г. по времето на българския цар Иван Александър (1331–1371) и на Видинския владетел Белаур (чието име се споменава в ктиторския надпис).⁴⁴ Тук светецът е представен също

³⁹ Пак там, с. 29.

⁴⁰ Този процес е назван „Българизация на култа към Кирил и Методий и развитие на патриотичните идеи в него“. Вж. Чешмеджиев, Димо. Кирил и Методий в българската..., с. 79–110.

⁴¹ Кожухаров, Стефан. Българската литература през XIII век. – В: *Българската литература и книжнина през XIII век*. София, 1987, с. 28–30.

⁴² Пак там, с. 29.

⁴³ Бакалова, Елка. Стенописите в черквата при с. Беренде. София, 1976, с. 26–29. Вж. също Češmedžiev, Dimo. La contamination entre Constantin-Cyrille le Philosophe et Cyrille d'Alexandrie et sa répercussion dans l'art balkanique médiéval. – В: *Etudes Balkaniques*, 1989, № 1, с. 45–60. За контаминацията на Кирил и Методий с прочути светци на християнската църква вж. Чешмеджиев, Димо. Кирил и Методий в българската..., с. 37–79.

⁴⁴ Габелић, Смиљка. Прилог познавања живописа цркве Св. Николе код Станичења. – В: *Зограф*, Београд, 1987, књ. 18, с. 22–36; Смядовски, Стефан. Надписите към стенописите

така в облеклото на св. Кирил Александрийски и също е означен епитета „философ“. По-долу, сред архиерите от композицията „Поклонение на жертвата“, е представен още един св. Кирил с подобни иконографски отлики, но без наименованието „философ“. Явно е, че тук са изобразени и двамата – св. Кирил Александрийски и св. Кирил Философ, славянският първоучител.⁴⁵ Впрочем така е означаван св. Кирил и в някои по-късни паметници, например в олтар на черквата „Св. Богородица“ на Слимничкия манастир край Преспа (1606–1607) и в черквата „Св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат“ в с. Добърско (1612).⁴⁶ За някои от тези образи в стенописите от XVII в. до днес има дискусия, какъвто е случаят с образа на св. Кирил в черквата „Св. Спас“ до с. Алино, Самоковско. Първите изследователи считат, че това е Кирил Александрийски или Кирил Ерусалимски, третият – че това е славянският учител св. Кирил.⁴⁷ В най-новото изследване за надписите в черквата Цв. Василев отбелязва: „В манастирската черква край с. Алино наблюдаваме друг вариант, подобен на горното явление: химнографски пасаж е механично „разкъсан“ на две части и е разположен в свитъците на двама светци. Тук това разкъсване изпълнява определена разпознавателна функция, тъй като намеква за пряката връзка на техните носители, които и визуално са разположени един до друг. И макар единият да е без име, а другият да е отбелязан единствено със сигниращото КΥΡΙ, ние можем с основание да подкрепим тезата на В. Марди-Бабинова, че това са образите на светите братя Кирил и Методий“.⁴⁸

През XVI–XVII в. портретите на Кирил и Методий се срещат в някои черкви от диоцеза на Печката (Ипекската) патриаршия. Рядка особеност в иконографията на св. Кирил в стенописите на черквата „Св. Апостоли“ в Печ (1565) например, освен определението „философ“, е облеклото на монах. А в иконата от манастира в Морача (ок. 1640 г.) той е представен заедно със сръбските светци Симеон и Сава.⁴⁹

От XVII в. нататък започва нов етап в развитието на култа към славянските първоучители и техните ученици св. Климент и св. Наум. Техните образи все по-често се появяват в изкуството, като се включват в по-широка система от от-

от черквата Св. Никола край с. Станичене, Нишко (1331/1332). – В: *Paleobulgarica*, 1994, № 3, с. 37–42. Вж. също **Цветковић**, Бранислав. Ктиторски портрети. – В: *Поповић*, Марко, Габелић, Смиљка, Цветковић, Бранислав, Поповић, Бојан. Црква Светог Николе у Станичењу. Београд, 2005, с. 79–84.

⁴⁵ **Габелић**, Смиљка. Прилог познавања живописа..., с. 22–36. Вж. също **Поповић**, Марко, Габелић, Смиљка, Цветковић, Бранислав, Поповић, Бојан. Црква Светог Николе..., с. 146–148.

⁴⁶ **Грозданов**, Цветан. Свети Константин-Кирил и свети Методи во византиското сликарство од балканските земји. – В: *Грозданов*, Цветан. Живописот на Охридската Архиепископија. Скопје, 2007, с. 305. Ср. **Чешмеджиев**, Димо. Кирил и Методий в българската..., с. 51. Вж. също **Поповска-Коробар**, Виктория. Претставата на Седмочислениците во контекст на сликаната програма во Сливничкиот манастир. – В: *Четврта* научна средба по повод патрониот празник на Националната и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски – Скопје“ (7.12.2010). Скопје, 2010, с. 61–67.

⁴⁷ **Чешмеджиев**, Димо. Кирил и Методий в българската..., с. 51.

⁴⁸ **Василев**, Цветан. Текстовете на гръцки език от свитъците на пророци и светци в Алинския манастир „Св. Спас“. – В: *Проблеми на изкуството*, 2014, № 3, с. 50, с. 55 ил.

⁴⁹ **Грозданов**, Цветан. Свети Константин-Кирил и свети Методи..., с. 304.

ношения, идеи и значения. Те стават необходими за формиращото се чувство за национална идентичност, за формиращото се историческо самосъзнание. Иначе казано, стават все по-тясно обвързани с големите идейни и националноосвободителни движения.

Именно в този период се оформя окончателно иконографията на св. Седмочисленици. Както е известно, Кирило-Методиевите ученици се споменават за първи път като група в Бориловия синодик (липсва само името на Ангеларий). В гръцките служби за св. Климент те често се споменават като негови съратници, но отделни богослужебни текстове за тях не са запазени преди известното Мосхополско издание от 1742 г., където е поместена служба за св. Седмочисленици с дата 27 юли (денят на паметта на св. Климент).⁵⁰ Съответно на това по-системното им изобразяване като група започва през този период.

Най-ранната известна днес стенописна композиция на Седмочислениците, изобразени фронтално в цял ръст и наредени един до друг, датира от 1612 г. и се намира в притвора на черквата „Св. Богородица“ на източния бряг на Преспанското езеро, над с. Слимница, в т.нар. Слимнички манастир на източния бряг на Преспанското езеро (дн. Македония). В центъра е Кирил (който в Охридската архиепископия по традиция се изобразява с архиепископски одежди) и до него – Методий и Климент. Горазд също е в епископско облекло, а останалите – в монашеско. През първата половина на XVIII в. се наблюдават промени в композицията, която според Цв. Грозданов, под западно влияние става „центрична“. Новият иконографски вариант се среща от 1735 г. в черквата „Св. Никола“ в местността Драча, недалече от Крагуевац (дн. Сърбия): в центъра фронтално е фигурата на Методий (като главно действащо лице в Моравската мисия и като носител на титлата архиепископ), с модел на църква в ръце, а останалите са полуобърнати към него.⁵¹ Същият иконографски вариант се разпространява и в региона на Корча и Мосхополе (дн. Албания), заслуга за което имат зографите Константин и Атанас, които се преселват от Охридско в Корча. Те са създателите на най-ранната композиция на Седмочислениците от този тип в стенописите на черквата в манастира „Арденица“ от 1744 г.⁵² Подобна композиция се среща малко по-късно и в някои черкви във Виткук.⁵³ Новият иконографски вариант е представен в най-известния „групов портрет“ на седемте светители от началото на XIX в. в нартекса на главната черква на манастира „Св. Наум“ на Охридското езеро. В нея те са представе-

⁵⁰ Милев, Александър. Гръцките жития на Климент Охридски. София, 1966, с. 11–12.

⁵¹ Грозданов, Цветан. Свети Константин-Кирил и свети Методи..., с. 115–119.

⁵² Пак там, с. 310–311. За новите изследвания за тези образи на територията на Албания вж. Русева, Ралица. Нови данни за изобразителния култ към Светите Седмочисленици през XVIII–XIX в. на територията на съвременна Албания. – В: *Проблеми на изкуството*, 2012, кн. 4, с. 20–28.

⁵³ Грозданов, Цветан. Свети Константин-Кирил и свети Методи..., с. 311; Peyfuss, Max Demeter. Die Druckerei von Moschopolis, 1731–1769. Wien, Köln, 1989, с. 175. Вж. също Lozanova, Ralitsa. Images of Slavic Saints in Moschopolis and Vitkuqi (Albania). – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“ за 2002 г.*, 2003, т. 92 (11), с. 177–189.

ни заедно и в сцената на опелото на Наум, изографисана над гроба му по поръчка на игумена архимандрит Стефан (родом от Пловдив).⁵⁴

Нови импулси за популяризирането на образите на славянските първоучители и на техните ученици дава творчеството на изтъкнатия живописец, книжовник и гравьор от XVIII в. Христофор Жефарович. Той включва техните ликове сред ликовете на южнославянските владетели, църковни дейци и светители в известната „Стематография“, създадена по поръчка на сръбския архиепископ Арсений IV и издадена във Виена през 1741 г.⁵⁵ Както в XI в. охридският архиепископ Лъв чрез образите на православните архиереи, сред които Кирил, Методий и Климент, изтъква приемствеността в традициите на своята архиепископия, така и Арсений IV, чрез галерията от портрети на свои велики предшественици, седем века по-късно се стреми да се утвърди като наследник на сръбските средновековни традиции. Така образите на солунските братя и техните ученици стават необходими за изграждането на сръбското национално самосъзнание. Разбира се, културно-историческото значение на портретите в „Стематографията“, които представляват висококачествен образец на „бароково византийската стилова симбиоза“⁵⁶, далеч надхвърля предназначението им да бъдат „илюстрация на политическите тежнения на Карловацката митрополия, неин най-пълнен и най-съдържателен идеологически наръчник“.⁵⁷ Всъщност те получават такава популярност на Балканите, че в много случаи, както и други гравюри на Жефарович, служат за образци на редица зографи.⁵⁸ В „Стематографията“ на Жефарович отделно е представен св. Климент, но заедно с охридския архиепископ Теофилакт, означен като „Теофилакт български“, както това е и в стенописите на параклиса „Св. Сава“ в манастира „Хилендар“. Графичен портрет на Св. Климент е представен и в печатното издание от 1784 г. на Климентовата служба на манастира св. Йоан Продром край Бер (днешна Верия, Гърция).⁵⁹

Специално внимание сред останалите произведения на Христофор Жефарович заслужава гравюрата с образа на св. Наум, изглед от неговия манастир и 15 сцени, илюстриращи предимно неговите чудеса, и е отпечатана като гравюра на мед от Томас Меснер през 1743 г. във Виена.⁶⁰ Всъщност това е *първият изоб-*

⁵⁴ Грозданов, Цветан. Живописот на гробниот параклис на свети Наум Охридски. – В: *Грозданов, Цветан. Студии за Охридскиот живопис*. Скопје, 1990, с. 159–170.

⁵⁵ Давидов, Динко. Српска графика XVIII века. Нови Сад, 1978, с. 133–135.

⁵⁶ Медаковић, Дејан. Генеза бароквно-византијске стилне симбиозе у српској уметности XVIII века. – В: *Медаковић, Дејан. Барок код срба*. Београд, 1988, с. 61.

⁵⁷ Медаковић, Дејан. Идеје историзма у српској графици XVIII века. – В: *Медаковић, Дејан. Барок код срба*. Београд, 1988, с. 87.

⁵⁸ Давидов, Динко. Српска графика..., с. 261–262; Същият. Култ св. Наума у Будимској епархији. – В: *Balkanica*, Belgrade, 1980, vol. 11, с. 85–105. Davidov, Dinko. Serbische Kupferschilde des 18. Jahrhunderts. Novi Sad, 1983, № 7 (гравюра).

⁵⁹ Грозданов, Цветан. За графичките представи на Климент Охридски во XVIII век и неговият култ во Бер (Верия). – В: *Грозданов, Цветан. Живописот на охридската архиепископија*. Скопје, 2007, с. 405–412.

⁶⁰ Давидов, Динко. Српска графика..., с. 261–262; Давидов, Динко. Култ св. Наума..., с. 85–105. Papastratos, Dory. Paper Icons. Greek Orthodox Religious Engravings 1665–1899. vol. 2.

развителен житиен цикъл на светец от групата на св. Седмочисленици и свидетелства за още по-детайлно разработване на култа към него. Със сигурност този цикъл се формира също така в Охрид – главния култов център за светеца. Във всеки случай възникването и разпространението на изобразителен житиен цикъл на св. Наум отразява един нов, вторичен разцвет на култа към светеца в Охридско-Мосхополския регион през XVIII в. Припомняме, че точно по това време Мосхополската гръцка печатница на два пъти (1740 и 1742 г.) отпечатва пространното гръцко житие и служба за светеца заедно с житията, службите и каноните както за Климент и Наум, така и за Седмочислениците, Йоан Владимир, Никодим Елбасански и други светители⁶¹, почитани от православно славянско, румънско, гръцко и албанско население на този някога цветущ търговски град.

Именно през този период почитанието на св. Наум, както и на други от споменатите светци, напуска регионалната рамка. Заедно с преселниците от Охридския диоцез техният култ достига чак до северноунгарските земи. Точно с това съживяване и особено широко разпространение на култа към св. Наум е свързано и създаването на гравюрата на Жефарович. Нещо повече, тя служи като образец и за някои икони от седемдесетте години на XVIII в. в православните черкви на Будимската епархия.⁶²

Гравюрата на Жефарович е свързана с устойчива иконографска традиция, която е валидна за всички познати досега изображения на сцени, представлящи деянията и чудесата на св. Наум. Тя е застъпена както в стенописите, зографисани в споменатия вече гробничен параклис на светеца в манастира „Св. Наум“⁶³, така и във всички известни житийни икони, по-голямата част от които възпроизвеждат със средствата на живописиста както включените в гравюрата на Жефарович сюжети, така и тяхната композиционна схема.⁶⁴ Такъв е например случаят с иконата, представляваща житието и чудесата на св. Наум от черквата „Св. Никола Геракомия“ в Охрид, „изписана според най-добрите традиции на охридско-мосхополското изкуство от XVIII в.“⁶⁵. Една подобна икона от XIX в., донесена от Охридско, принадлежи на Софийския археологически музей, а е експонирана във Филиала за старобългарско изкуство на Националния музей на българското изобразително изкуство (Национална художествена галерия).⁶⁶

Athens, 1990, с. 269–271.

⁶¹ Peyfuss, Max Demeter. Die Druckerei von Moscopolis, 1731–1769. Buchdruck und Heiligenverlehrung im Erzbistum Achrida. Wien, Köln, 1989.

⁶² Давидов, Динко. Култ св. Наума..., с. 98; Вж. също Давидов, Динко. Споменици Будимске епархије. Београд, 1990, с. 165–177.

⁶³ Грозданов, Цветан. Живописот на гробниот параклис..., с. 159–170.

⁶⁴ Давидов, Динко. Култ св. Наума..., с. 102–105; Грозданов, Цветан. Портрети на светителите..., с. 241–244; Същият. Влијанието на Христофор Жефарович врз творештвото на македонските мајстори од XIX век. – В: *Зборник радова „Западно-европски барок и византијски свет“*, Научног скупа САНУ, Београд, 1991, књ. 18, с. 217–223.

⁶⁵ Грозданов, Цветан. Влијанието на..., с. 192–194.

⁶⁶ Пак там, с. 191–192.

От 1964 г. иконата е предоставена временно на Националната галерия в София и бе изложена за първи път в изложбата „Образите на св. Кирил и Методий и св. Седмочисленици

Ако потърсим литературната основа на този изобразителен цикъл, ще установим един интересен аспект на култа към св. Наум, който е специфичен само за него. Оказва се, че нито един от илюстрираните сюжети не може да бъде открит в каноничните агиографски и химнографски творби за св. Наум. От „житийните“ сцени изобщо не става ясно, че св. Наум е съратник на св. Климент, че е бил в Моравия, Рим, България и т.н. Изобразяват се предимно чудеса, извършени преди или след смъртта му. От тях винаги се изобразява „Чудото с мечката“, която св. Наум впряга в ярем вместо изядения вол, както и изцеляването на душевноболни. Всички тези сюжети са почерпани от фолклорни легенди, които се разпространяват около манастира „Св. Наум“, от XVII в. насетне.⁶⁷ Поразителен е фактът, че тези предания са живи до днес и могат да бъдат записани, а също така и това, че и днес продължават да се създават нови легенди за чудесата на св. Наум⁶⁸. Така паметниците на изобразителното изкуство – най-вече икони и гравюри – дават доказателства за силата на устната народна традиция, за преосмислянето и обогатяването на култа към св. Наум с апокрифни и фолклорни мотиви. Те представят един рядък, а за св. Седмочисленици уникален вариант на максимално фолклоризиране на култа в определен регион, което несъмнено е допринесло за неговата дълготрайност.

През XVIII в. образите на Седмочислениците – заедно или поотделно – се появяват в някои светогорски манастири (от 1783 г. например датира образът на св. Наум в манастира „Ксиропотам“) ⁶⁹, но и на територията на днешна Албания. Св. Горазд и св. Ангеларий стават патрони на югозападния град Белград (днешният Берат), в чиято митрополитска черква „Успение Богородично“ се съхраняват техните мощи до днес. Известни икони (от 1812–1814 и 1873) от иконостаса на черквата са друг вариант на композицията „Св. Седмочисленици“: в долната ѝ част е представено „Успение на св. Горазд и св. Ангеларий“ (двамата са в монашески облекла и лежат един до друг на фона на града), а в горната част са оста-

в българското изобразително изкуство“, открита през май 1993 г. в Националния исторически музей в София. Вж. по-подробно **Бакалова**, Елка. Една неизвестна житийна икона на св. Наум Охридски от Софийския археологически музей. – В: *Проблеми на изкуството*, 1993, № 4, с. 12–20.

⁶⁷ **Поленаковић**, Харалампије. О македонској народној књижевности. – В: *Македонска књижевност*. Београд, 1961, с. 98; **Романска**, Цветана. Климент и Наум в народните предания. – В: *Хиляда и сто години славянска писменост 863–1963*. сборник в чест на Кирил и Методий. София, 1963, с. 377–382; **Стојчевска-Антиќ**, Вера. Климент и Наум Охридски во народната традиција. Скопје, 1982; **Целакоски**, Наум. Преданијата и старите печати на манастирот „Св. Наум“. – В: *Лихнид*. зборник на трудови. Охрид, 1983, с. 13–25; **Вражиновски**, Танас. Македонски историјски преданија. Скопје, 1992, с. 65–101.

⁶⁸ **Ристески**, Стојан. Легенди и преданија за св. Наум. Скопје, 1992.

⁶⁹ **Kissas**, Sotirios. Representations of Greek and Slav Saints from Central and Western Balkans from the ninth to the eighteenth century. – В: *Cyrrillomethodianum*, 1987, т. 11, с. 249–255. Вж. също **Кисас**, Сотириос. Бакрорези XVIII века као сведочанство грчко-српских културних веза. – В: *Зборник радова „Српска графика XVIII века“*, Матица српска-Балканолошки институт САНУ, Београд, 1986, књ. 26, с. 108.

налите петима в цял ръст.⁷⁰ Според Т. Попа⁷¹ и Д. Калев⁷² изображения на Седмочислениците се срещат почти във всички черкви в региона на Музакия и Берат, но по-голямата част от тях до днес остават непубликувани. Напоследък Ралица Русева публикува няколко интересни стенописни изображения на славянските просветители от Албания и им посвети интересни изследвания.⁷³

Образът на св. Наум е сред най-многобройните и е представен в стенописите на черквите: „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ във Виткук (1628–1728), „Св. Никола“ в Мосхополе (1750), „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ в Мосхополе (1720–1725), „Св. Атанасий“ в Мосхополе (1745), „Св. Козма и Дамян“ във Виткук (1750)⁷⁴, „Св. Богородица“ във Виткук (XVIII в.). Образът на св. Климент е изобразен в църквите: „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ в Мосхополе (1720–1725), „Св. Козма и Дамян“ във Виткук (1750) и „Св. Петър и Павел“ във Виткук (1764), а образът на св. Методий се среща само в черквата „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ в Мосхополе (1720–1725)⁷⁵. Специално внимание заслужават изображенията на светите Седмочисленици в черквата на манастира „Арденица“ (1744) (вж. и по-горе), където непосредствено до тях е изобразен св. Йоан Кукузел, както и в черквата „Св. Петър и Павел“ във Виткук (1764) и в черквата „Св. Георги“ в Любовск⁷⁶.

От втората половина на XVIII в. насетне, от времето на Паисий Хилендарски и до Освобождението на България образите на св. св. Кирил и Методий и на техните ученици са между най-популярните образи в българското църковно изкуство. Можем да кажем, че няма българска черква през този период, в която да няма стенописен или иконен образ на славянските апостоли или на някой от техните ученици. Според Н. Данова „В процеса на формиране на националната идентичност особена роля се пада на националния разказ, който трябва да легитимира

⁷⁰ Kissas, Sotirios. Representations..., с. 250.

Изказвам сърдечна благодарност на проф. Тодор Кръстев, който любезно ми предостави своите фотографии на тези образи след посещението си в Берат.

⁷¹ Popa, Theofan. La glavenice medievale et le ballsh actuel. – В: *Studia Albanica*, 1964, т. 1, № 2, с. 124–126.

⁷² Калев, Димитър. Св. Горазд, славянски просветител. София, 1970, с. 23–42.

⁷³ Lozanova, Ralitsa. Images of Slavic Saints in Moschopolis..., с. 177–188. Вж. също Русева, Ралица. Образите на св. Наум в църковното изкуство на територията на Албания. – В: Св. Наум – живот и дело. (Охрид), Skopje 2006, с. 247–259; Същата. Свети Йоан Кукузел и композицията на Светите Седмочисленици в манастира Арденица. – В: [Хиляда и сто] 1100 години от Успението на св. Наум Охридски. Охрид, 2011, с. 175–187; Същата. Нови данни за изобразителния култ към Светите Седмочисленици през XVIII–XIX в. на територията на съвременна Албания. – В: *Проблеми на изкуството*, 2013, № 4, с. 20–28.

⁷⁴ Lozanova, Ralitsa. Images of Slavic Saints..., с. 185, 339–342.

⁷⁵ Пак там, с. 185–186, 343–346; Peyfuss, Max Demeter. Die Druckerei..., с. 171–172.

⁷⁶ Lozanova, Ralitsa. Images of Slavic Saints с. 186, 346–348 Grozdanov, Cvetan. Saint Constantine-Cyrille et Saint Methode dans la peinture Byzantine des pays Balaniques. – В: *Thessaloniki Magna Moravia: proceedings of the international conference*, Thessaloniki, 16–19 October 1997. Thessaloniki, 1999, с. 329–332; Същият. La composition des sept slaves dans la peinture de l'Archêveché d'Ochrid. – В: *Климент Охридски – живот и дело*. София, 2000, с. 21–41. (Кирило-Методиевски студии; 13).

общността пред самата нея и пред другите“⁷⁷. Именно св. св. Кирил и Методий стават ключови фигури в „националната митология“⁷⁸, опора за утвърждаване на историческото самосъзнание на българите. Чрез тях се изтъква преди всичко приемствеността на българските църковни традиции. За това свидетелства преди всичко изобразителният контекст, в който се поставят техните ликове. Най-често те се включват в обширна галерия от български патриарси, царе, мъченици, в която се срещат обикновено търновските патриарси Йоаким, Теодосий и Евтимий (а понякога и Теофилакт, който е наричан „Търновски“⁷⁹), цар Борис-Михаил, Тривелий Теоктист, Давид, цар български (които стават популярни благодарение на Паисиевата история), както и мъчениците св. Георги Нови, св. Никола Нови, св. Димитър Басарбовски, св. Иларион Мъгленски, св. Онуфрий Габровски и др.⁸⁰

През този период се създават редица гравюри, които получават широко разпространение. Такава е например гравюрата, отпечатана в „Български буквар“, издаден в Москва през 1844 г. В нея св. св. Кирил и Методий са изобразени в монашески облекла, полуобърнати един към друг и държащи свитък с азбуката. Под гравюрата, озаглавена „Български книжници“, е поместен текст от съчинението на Черноризец Храбър „О писменех“⁸¹. Малко по-късно, през 1848 г. Захарий Зограф използва този модел за стенописно изображение в главната черква на Троянския манастир в България.⁸² През 1857 г. в Цариград е отпечатано „Житие и история святих отец наших Кирила и Методия, болгарских просветителей“ от епископ Поликарп, предстоятел на българската черква в столицата на Османската империя също с портретна гравюра. През същата година там се основава и българско училище „Св. Кирил и Методий“, за което се изработва печат с образите на двамата братя. Издадената в Цариград гравюра е послужила за образец на литографията, отпечатана през 1858 г. в Белград от хаджи Найденов Иванков Татарпазарджичанин, български издател и книгоразпространител. Тази именно гравюра е получила широко разпространение в България и е послужила за образец на много български икони от втората половина на XIX век.⁸³ Гравюри с образите на св. св. Кирил и Методий и с надписи на гръцки и български се печатат и в Атонските манастири, като например гравюра върху мед, изпълнена през 1867 г. от гравьора

⁷⁷ Данова, Надя. Проблемът за националната идентичност в учебникарската книжнина, публицистика и историография през XVIII–XIX век. – В: *Балканските идентичности в българската култура*. София, 2003, Т. 4, с. 13.

⁷⁸ Аретов, Николай. Национална митология и национална литература. сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век. София, 2006, с. 117–118.

⁷⁹ Василиев, Асен. Български светци в изобразителното изкуство. София, 1987, с. 38–68, 136–138, 144–162, 167–170 и другаде. Вж. също Грозданов, Цветан. За портретите на Теофилакт Охридски. – В: *Грозданов, Цветан. Студии за Охридскиот...*, с. 177–181.

⁸⁰ Василиев, Асен. Български светци..., с. 167–170, 174–176, 200–202.

⁸¹ Гергова, Иванка. Графични модели във възрожденската иконография на славянските просветители. – В: *Проблеми на изкуството*, 1993, № 4, с. 4.

⁸² Пак там.

⁸³ Подробно за тези гравюри и икони вж. Пак там, с. 5–11.

Даниел в манастира „Симонопетра“ и в други манастири, като гравюрата, изпълнена от монаха Дионисий през 1890 г.⁸⁴

Празникът на св. св. Кирил и Методий – 11 май, се установява официално и в Русия, но малко по-късно – през 1862–1863 г., когато се чества 1000-годишнината на тяхното дело. Във връзка с това е издадена гравюрата „Просветители славян“, отпечатана през 1863 г. в типографията на И. Марков, която е използвана като образец за издадената във Виена през 1864 г. литография от българския издател Христо Г. Данов. Но в нея са внесени съществени промени, които определено поставят специфични акценти върху култа на светителите и по-късно се възпроизвеждат в много различни произведения на изобразителното изкуство. Тук св. Кирил и Методий и св. Методий са наречени *български просвѣтители*, между фигурите има надпис: *въ Прѣславои IX в. 861*. Освен това са включени два медальона, представящи проповедите им пред българския народ и кръщението на цар Борис. Тази литография също става модел за създателите на икони в България и дори в Румъния, които са публикувани от Ас. Василиев, Ат. Божков и Св. Босилков, а известните от територията на Македония са публикувани от К. Балабанов⁸⁵. Най-после през 60-те години на XIX в. литографът Игнатий К. Цветков отпечатва в Цариград литография, озаглавена „Кръщение на Преславския двор и проповед към българския народ“⁸⁶.

Подобни акценти в култа към св. св. Кирил и Методий поставя и техният *изобразителен житиен цикъл*, който се появява в българското изкуство едва през втората половина на XIX в. Нека припомним, че „с „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски започва *основната* тенденция, която поставя българите в координатната система на Библията и търси връзките с големите общности на *християнската цивилизация*“ и поради това Кирил и Методий първоначално се разглеждат като „Покръстителите“, а едва по-късно като „Просветители“. Съответно на това най-важните епизоди, които от тук насетне задължително се визуализират, са „Покръстването на княз Борис“ и „Проповедите на св. Кирил и св. Методий сред българите“ (в иконата на Цоньо Симеонов от 1866 г. от Трявна и др.). Според Н. Аретов „митичният смисъл на кръщението (инициацията) е очевиден и недвусмислен, специфичното тук е обвързването му със създаването на славянското писмо, което придава на събитието и смисъла на подвиг на културен герой“⁸⁷. През 1864 г. в черквата на Араповския манастир „Св. Неде-

⁸⁴ **Papastratos**, Dory. Paper Icons..., vol. 2, с. 30, 113, 323–324.

⁸⁵ **Божков**, Атанас. Изображенията на Кирил и Методий..., с. 176; **Василиев**, Асен. Образи на Кирил и Методий в чуждото и нашето изобразително изкуство. – В: [Хиляда и сто] 1100 години славянска писменост. София, 1953, с. 448, 453–454; **Босилков**, Светлин. Гравюри от XVIII и XIX век с образи на първоучителите. иконографски наблюдения. – В: [Хиляда и сто] 1100 години от блажената кончина на св. Методий. София, 1953, Т. 2, с. 170. Ср. **Балабанов**, Коста. Словенските просветители Кирил и Методий во делата на македонските иконописци од XIX век. – В: *Симпозиум* 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. Скопје, 1970, Кн. 1, с. 46–49, 53–54.

⁸⁶ **Гергова**, Иванка. Графични модели..., с. 9.

⁸⁷ **Аретов**, Николай. Национална митология и национална литература: сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век. София,

ля“ (недалече от Пловдив) зографите Алекси Атанасов и Георги Данчов изписват десет сцени от „житието“ на славянските първоучители. В шест от тях са представени най-важните моменти от просветителската им дейност сред българите, като в отделна сцена е представено и самото „създаване“ на славянската азбука. Следват сцените „Ръкополагане на Кирил за свещенослужител“, „Ръкополагане на Методий за свещеноиконом“, „Св. Кирил проповядва сред народа“, „Кръщаването на Борис“, „Св. Методий проповядва сред народа“. По традиция тези цикли включват и сцените на тяхната смърт: „Погребението на Кирил“ и „Успението на Методий“. Освен това в аязмото на манастира отново е изобразено „Създаването на славянската азбука от Кирил и Методий“, а също така „Покръстването на Преславския двор“.⁸⁸

Друг интересен изобразителен цикъл, който засега остава уникален, е изписан в черквата „Св. Димитър“ в село Тешово (Гоцеделчевско) през 1885 г. Разположен в кръщелната, в западната част на храма, той включва сцените: „Опълчването на цар Борис срещу идолопоклонниците“, „Възцаряването на Симеон“ и „Наказанието на Владимир“, както и сцените „Св. Методий проповядва сред славяните“ и „Кръщението на княз Борис“. Изследователят на този изобразителен цикъл Вл. Димитров установява, че текстът на едно друго историческо съчинение, разпространено в България през този период, а именно „История во кратце о болгарском народе словенском“ на йеросхимонах Спиридон е „историческият извор, използван от зографите“⁸⁹. От този цикъл единствено сцената „Кръщението на княз Борис“ е запазена в стенописите на черквата „Св. Никола“ в село Червен брег (Дупнишко), изпълнена със същите иконография и композиционна схема от майсторите, работили в Тешево през 1882 г.⁹⁰

Темата за покръстването на цар Борис от Методий се интерпретира и от чешки художници през XIX в., като например Петър Майкснер и Емил Лауфер.⁹¹Тук е мястото да отбележим, че и легендата за покръстването на цар Борис под въздействието на изображението на Страшния съд, изписано от Методий, който често се идентифицира с брата на Кирил, е също така разпространена сред славянските народи и съответно на това се визуализира в някои портретни изображения на светителите. Така например картината на споменатия по-горе Е. Лауфер „Българският княз Борис решава да приеме християнската вяра под влияние на

2006, с. 118.

⁸⁸ **Божков**, Атанас. Българската историческа живопис..., с. 243–245. Ср. **Василиев**, Асен. Араповският манастир. София, 1973; **Бакалова**, Елка. Араповският манастир. – В: *Прашков*, Любен, Бакалова, Елка, Бояджиев, Стефан. Манастирите в България. София, 1992, с. 279–281.

⁸⁹ **Димитров**, Владимир. История и национална идентичност в стенописи от късното българско възраждане. – В: *Университетски четения и изследвания по българска история*. IV международен семинар Смолян 11–13 май 2006 г. София, 2008, с. 133–144, специално с. 140. Вж. също **Димитров**, Владимир. Зографската фамилия Минови и тяхното стенописно наследство. София, 2012.

⁹⁰ **Същият**. Стенописите в храма „Св. Никола“ в Червен брег, Дупнишко. – В: *Докторантски четения* 2007. Департамент „История на културата“. София, 2008, с. 112–113.

⁹¹ **Божков**, Атанас. Изображенията на..., с. 118–119.

„Страшния съд“, изписан от Методий“ илюстрира легендата според изложението на Йозеф Добровски.⁹²

В средата на XIX в. настъпват известни промени в иконографията на Седмочислениците като група. Според Цветан Грозданов⁹³ те са резултат от контактите на дебърските майстори с охридските традиции, свързани са с честването през 1863 г. на хилядолетието от Моравската мисия и специално акцентират ролята на солунските братя като създатели на славянската азбука. Промените личат в творчеството на известния Дичо Зограф. Според досегашните проучвания той създава в Скопие през 1861 г. най-ранната икона на двамата първоучители, държащи свитъка със славянската азбука.⁹⁴ Тази иконографска формула се повтаря и в композицията „Св. Седмочисленици“. Интересно е изображението в черквата „Св. Богородица Пречиста – Кичевска“ (в днешна Македония), чиито стенописи са изпълнени от Дичо Зограф и неговия син Аврам между 1848 и 1880 г. Композицията е разгъната по хоризонтала: в центъра е представен светият престол, зад него е Климент, сигниран като „патриарх Охридски“, от двете му страни са Кирил и Методий, които държат разгънат свитък с буквите на славянската азбука. Останалите светители са отляво и отдясно, разделени на две групи. Към Седмочислениците е прибавен и св. Еразъм (Еразмо). Книжовната традиция не дава никакви основания за свързването на този светец със Седмочислениците. Но култът му е известен в Охридския диоцез и по традиция неговият образ се появява заедно с образа на св. Климент (например в черквата „Св. Йоан Канео“ в Охрид, XIII в.), а също така с образите на Теофилакт Охридски и Константин Кавасила (на Атон). В Западна Македония в края на XIX в. се наблюдава своеобразно разширяване на групата „Св. Седмочисленици“ чрез включването и на образа на св. Йоан Владимир. Има куриозни случаи, като например в черквата на село Драслаица, Стружко, където

⁹² Пак там.

⁹³ Грозданов, Цветан. Словенските учители во живописот на Пречиста Кичевска и развојот на композицията на Семочислениците во втората половина на XIX век. – В: *Грозданов*, Цветан. Студии за охридскиот живопис. Скопје 1990, с. 191–198. Най-новото изследване за образите на Седмочислениците принадлежи на **Серафимова**, Анета. Прилог кон проучувањата на ликовноста на светите Седмочисленици. – В: *Св. Климент Охридски – инспирација во ликовното творештво (седма научна средба)*. Скопје 2013, с. 19–44. Тук е мястото да отбележим, че през последните години Националната универзитетска библиотека в Скопие, која носи името на св. Климент Охридски, провежда периодични научни среќи, посветени на образите на славянските първоучители. Вж. още: **Иконоликот** на свети Климент Охридски (пета научна средба). Скопје 2011; **Свети Климент Охридски** во уметничкото творештво (шеста научна средба). Скопје 2012.

⁹⁴ **Јовановић**, Миодраг. Православна саборна црква Света Богородица у Скопљу. споменица Српско-православног саборног храма свете Богородице у Скопљу 1835–1935. Скопље, 1935, с. 397–398. Ср. **Јовановић**, Миодраг. Икона св. Наума из Народног музеја у Београду. – В: *Рад Војвођанских музеја*, 1959, кн. 8, с. 397. Вж. още **Грозданов**, Цветан. Непознати и малку познати портрети на словенските учители во уметноста на XIX век. – В: *Грозданов*, Цветан. Студии за Охридскиот..., с. 181–190.

вместо св. Сава и св. Ангеларий, са изографисани св. Еразмо и св. Йоан Владимир, а названието на композицията е „Св. Седмочисленици“.⁹⁵

Съществената отлика на късните изображения на Седмочислениците – поставянето в центъра им на Кирил и Методий със свитък с буквите на славянската азбука – е иконографският вариант, който е най-характерен за иконите на първоучителите. Подобна е композицията и в икони от Зографския манастир на Атон, например в иконата на Симеон Молеров от втората половина на XIX в.⁹⁶ Същата иконография – но само св. Кирил и св. Методий от двете страни на свитък с буквите на славянската азбука – е разпространена и в стенописните изображения на двамата светци в голяма част от черквите през втората половина на XIX в., дори в малки селски черкви. Според В. Димитров „До средата на XIX в. двамата братя са изобразявани независимо един от друг. През 1848 г. Захарий Зограф, работейки в Троянския манастир, ги изписва непосредствено един до друг, държащи свитък с българската азбука. С това се полага началото на тяхната самостоятелна композиция, която се използва за много дълъг период от време и до днес“.⁹⁷ Такава е например композицията в черквите „Св. Архангел Михаил“ в с. Студена, „Св. Атанасий“ в Бельово, Мелнишко (1874), „Св. Георги“ в с. Златолист, Мелнишко (1876), „Св. Никола“ в с. Тополница (1883), Дупнишко⁹⁸, „Св. Никола“ в с. Долен, Гоцеделчевско (1888)⁹⁹, Бельова черква в Самоков (1869), „Св. Архангел Михаил“ в с. Лагодаж (Станке Лисичково), Благоевградско (1897) и много други.

През XIX в. на Балканите се разпространява литография на Седмочислениците, отпечатана през 1869 г. в типографията на А. Морозов в Москва в два варианта – двуцветна и многоцветна. В нея седмината славянски просветители са представени до пояс в следния ред и със следните наименования: св. Горазд; св. Наум чудотворец Охридски; св. Кирил Солунски; св. Климент, патриарх Охридски; св. Методий Солунски; св. Сава Охридски; св. препод. Ангеларий Германски.¹⁰⁰ Поставянето в центъра на композицията на св. Климент се свързва с борбата против фанариотите и настояването да се обнови Охридската архиепископия.¹⁰¹ Тази литография (екземпляри от нея са запазени в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“) в миналото се е продавала в Самоков на поклонниците на Рилския манастир, в Преспа и другаде. Тя е била използвана като образец за икони

⁹⁵ Грозданов, Цветан. Јован Владимир и представите на Седмочислениците во македонската уметност од XVIII–XIX век. – В: *Грозданов, Цветан. Студии за Охридскиот...*, с. 171–177.

⁹⁶ Божков, Атанас. Изображения на..., ил. 156.

⁹⁷ Димитров, Владимир. Неизвестни стенописи на зографите Марко и Теофил Минови в храма на село Капатово, Мелнишко. – В: *Изкуствоведски четения*, 2009, №5, с. 189.

⁹⁸ Димитров, Владимир. Зографската фамилия Минови и тяхното стенописно наследство. София, 2012, с. 146, 209, 213, 220, 224.

⁹⁹ Същият. Храмът „Св. Никола“ в село Долен, Гоцеделчевско. – В: *Проблеми на изкуството*, 2013, № 2, с. 33 ил.

¹⁰⁰ Уста-Генчов, Д. Свети Климент и св. Седмочисленици в домашната ни иконография. – В: *Македонски преглед*, 1927, № 1, с. 99, ил. 7, 8.

¹⁰¹ Грозданов, Цветан. За литографијата на Седмочислениците во Преспа. – В: *Грозданов, Цветан. Студии за Охридскиот...*, с. 200.

на Седмочислениците, най-вече след създаването на Българската екзархия (1870). Д. Уста-Генчов публикува две икони със същата иконография – от Варна, рисувани от зографа Александър от Ямбол, и от тревненската черква „Св. Георги“.¹⁰² Подобна икона се съхранява днес в Църковния историко-археологически музей при Светия Синод на Българската православна църква. Най-свободни от влиянието на графичните модели са самоковските художници, които стигат до свои решения на темата и ги изпълняват така убедително, че стават образци за други зографи. Такава е иконата „Св. Седмочисленици“, рисувана през 1870 г. от Ив. Доспевски (днес в Историческия музей в Самоков) – светителите са представени жестикулиращи край маса, върху която са свитъкът с азбуката и други книги.

След Освобождението на България от османско владичество култът към св. св. Кирил и Методий и техните ученици отново се преосмисля в новия исторически контекст. Търси се преди всичко културно-историческата му стойност. Култовото изкуство се превръща в историческа живопис. Явява се поредица от тържествено назидателни исторически композиции, илюстративни и патетични: „Княз Борис приема учениците на Кирил и Методий“ от Димитър Гюдженов, „Княз Борис беседа с Климент, Наум и Ангеларий“ от Георги Богданов, „Климент проповядва сред народа“ от Илия Петров и др.¹⁰³ В диалога с миналото някои художници „изчистват“ историческите събития и личности от църковния реквизит, за да открият човешки качества и нравствени ценности. Не светецът, а човекът, неговото достойнство и дело стават обект на индивидуално отношение, на духовен опит, който почива върху традицията, без директно да я следва.

В началото на XX в. размахът на строителството на храмове в новоосвободена България стимулира изобразяването на Седмочислениците. През 1903 г. живописецът Стефан Иванов ги рисува за Софийската черква „Св. Седмочисленици“. Той изхожда от принципите на академичния реализъм, но във фронталното разполагане на фигурите и в компактното им обединяване следва старата иконографска схема. Към този кръг произведения се отнасят едноименните стенописи и икони от черквата „Св. св. Кирил и Методий“ в Зографския манастир. В храма паметник „Св. Александър Невски“ в София се изработва мозайка с изображението на Седмочислениците по проект на Стефан Иванов. След Първата световна война (1914–1918) в обстановка на разочарования и покруса, но и на нараснал интерес към средновековните български традиции, историческата живопис продължава да се развива. Около 1934 г. Г. Желязков изписва иконата „Св. Седмочисленици“ за едноименната черква в София. Тези творби – от мозайката на Стефан Иванов до релефната композиция на скулптора Иван Лазаров „Св. Седмочисленици“ в дърво и бронз (1940 и 1943 г.)¹⁰⁴ – се стремят да изтъкнат нравствените идеали и

¹⁰² Уста-Генчов, Д. Св. Климент и св. Седмочисленици в домашната ни иконография. – В: *Македонски преглед*, 1927, № 3, с. 99, фиг. 8.

¹⁰³ Божков, Атанас. Българската историческа..., с. 286–288; Същият. Изображенията на..., с. 232–236.

¹⁰⁴ Бошев, Николай. Иван Лазаров. скулпторът. София, 2007, с. 77–78.

Още през 1931 г. Иван Лазаров създава статуетка на св. Климент Охридски в майолика (вж. Пак там, с. 66–67).

Св. Кирил и св. Методий (?).
Стенопис в църквата „Св. София“ в
Охрид, XI в. Сн. Елка Бакалова

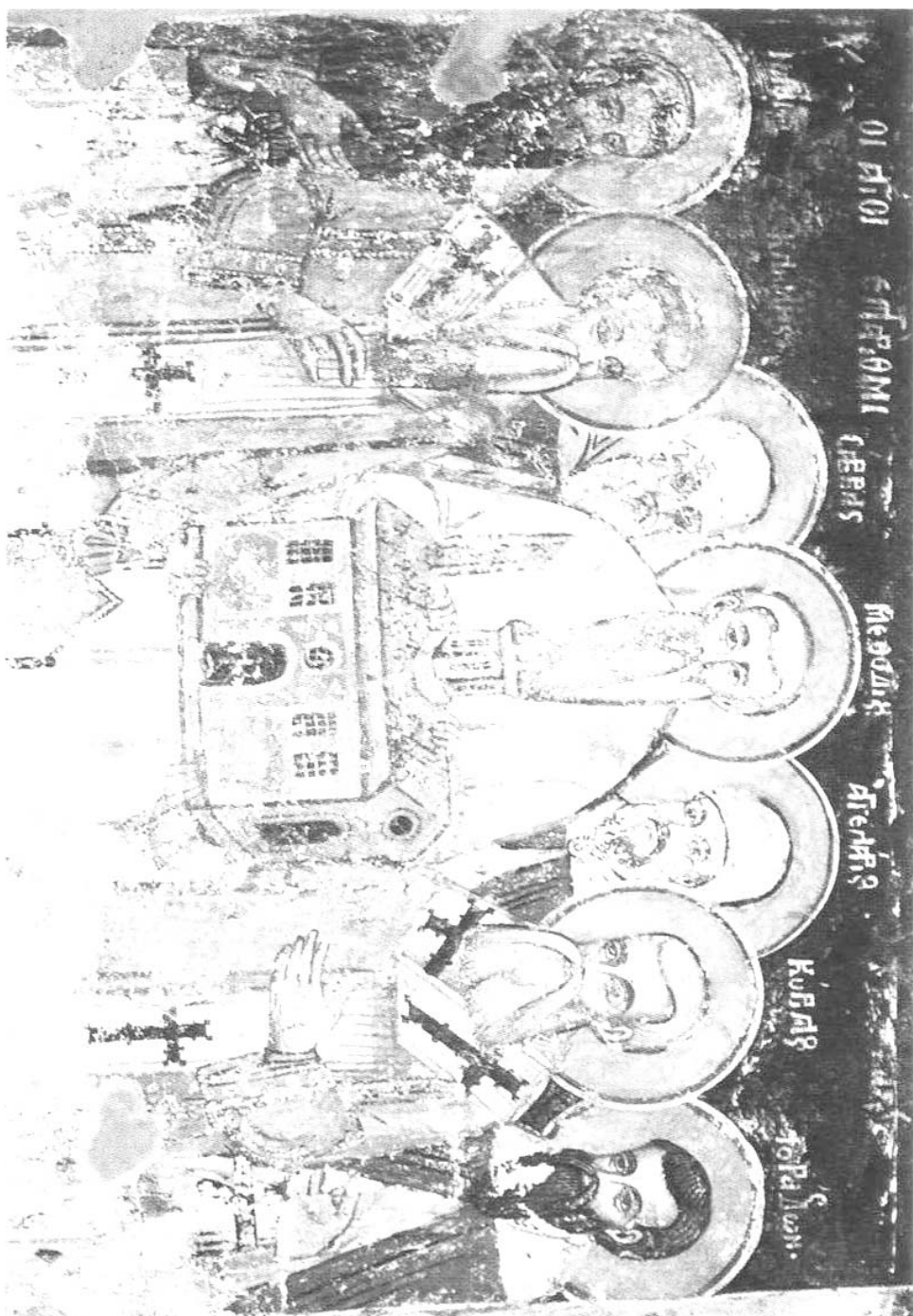
Св. Климент и св. Николай
Кавасила. Стенопис в църквата
„Св. Богородица Перивлепта“
(„Св. Климент“). 1295 г.
Сн. Елка Бакалова ►

Св. Климент. Икона. XIV в.
Музей на Македония в Скопие.
◀ Сн. Елка Бакалова

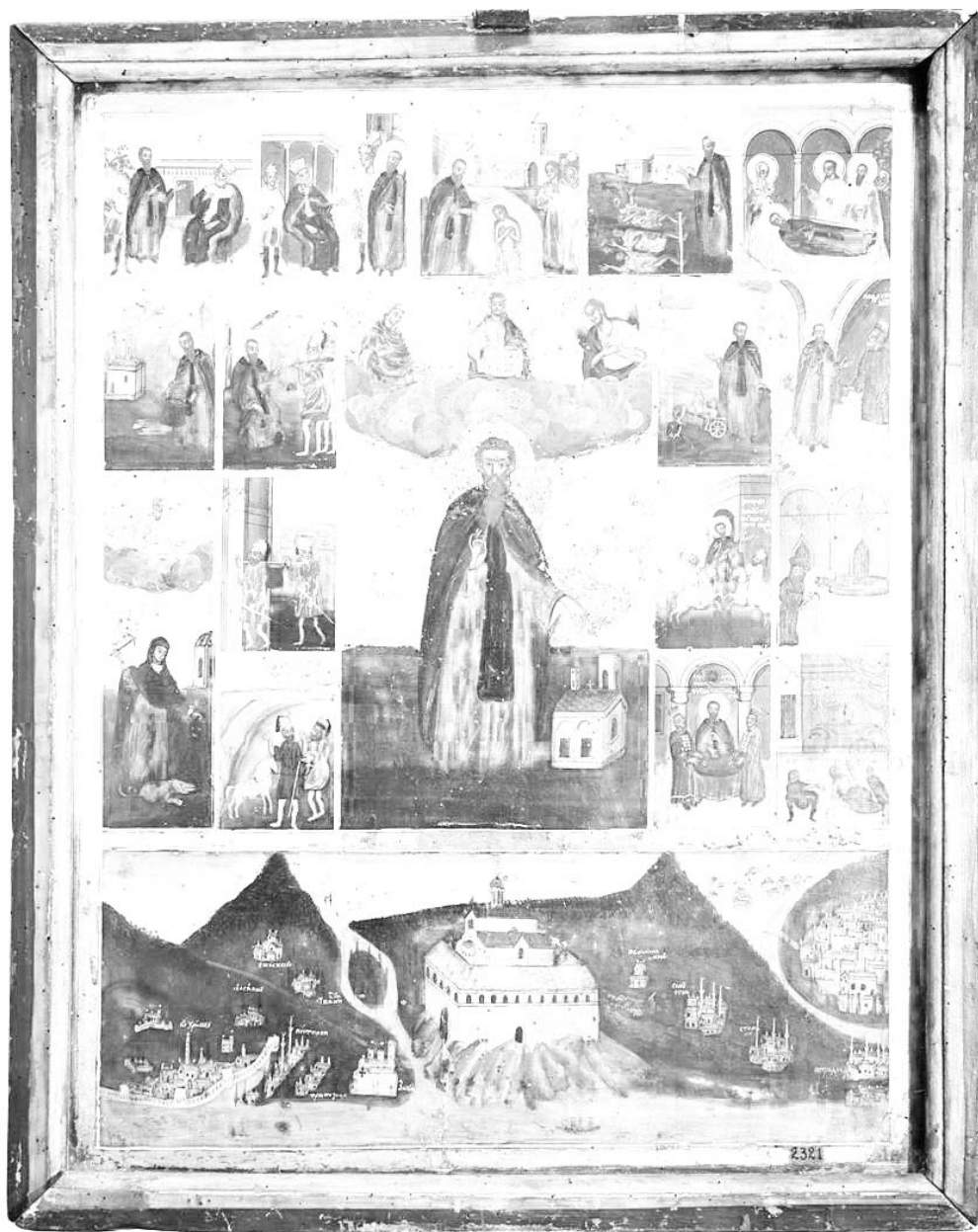
Св. Наум. Икона. XIV в.
Музей на Македония в
Скопие. Сн. Елка Бакалова ▶

▲ Св. Седмочисленици. Стенопис в църквата на манастира „Св. Наум“ в Охрид. 1806 г.

▲ Св. Наум с житие. Гравюра на Христофор Жефарович. 1743 г.

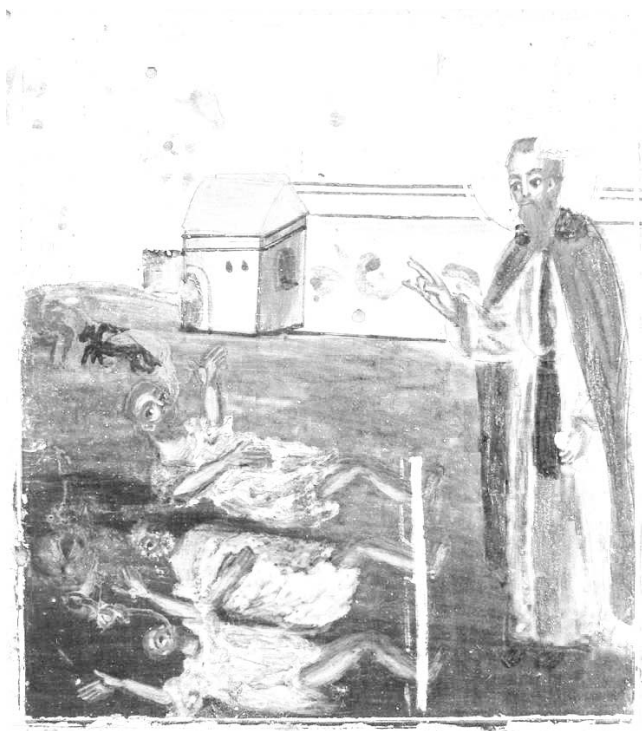

▲ Св. Наум с житие. Икона. XIX в. Национален музей за българско изобразително изкуство. Отдел „Средновековно и възрожденско православно изкуство“ – крипта при храм-паметника „Св. Александър Невски“

Св. Наум с житие. Икона.
XVIII в. Национален музей
на средновековното изкуство
в Корча (Албания). 1773 г.

◀ Детайл

Св. Наум с житие. Икона.
XIX в. Детайл. Национа-
лен музей за българско
изобразително изкуство.
Отдел „Средновековно и
възрожденско православно
изкуство“ – крипта при
храм-паметника „Св. Алек-
сандър Невски“. Детайл ▶

Св. Седмочисленици. Икона от църквата „Св. Богородица“ в Берат (Албания). 1812–1814. Сн. Тодор Кръстев

Св. Кирил и св. Методий и сцени от техните деяния. Стенопис в църквата на Араповския манастир „Св. Неделя“, 1864 г.

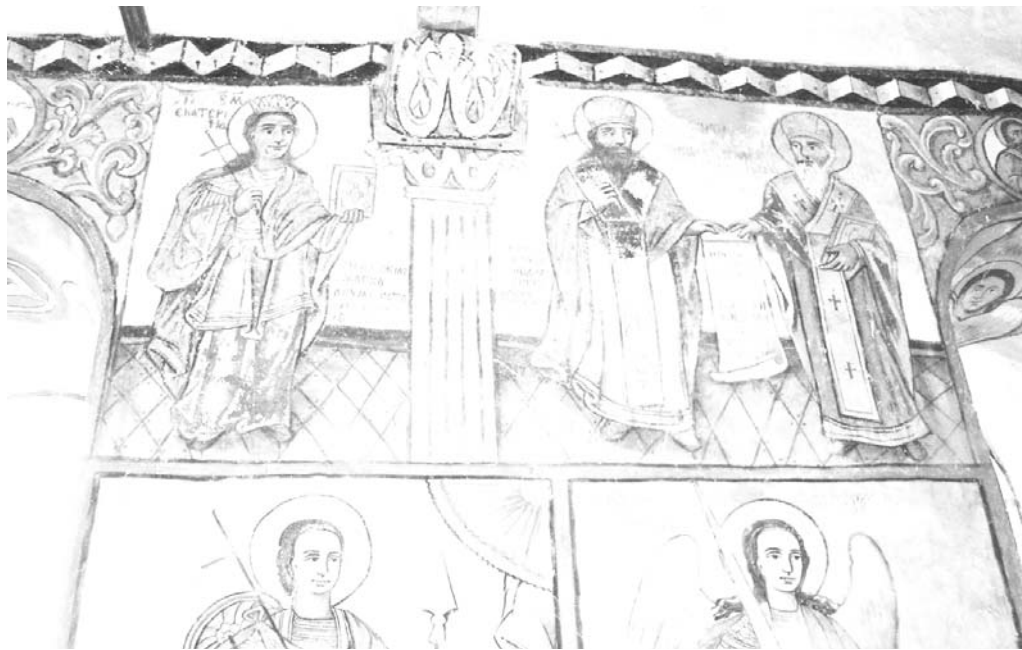
▲ Св. Кирил и св. Методий проповядват на българите словото Божие. Стенопис в църквата „Св. Димитър“ в с. Тешево, Гоцеделчевско. 1884/5 г. Сн. Владимир Димитров

▲ Покръстването на цар Борис. Стенопис в църквата „Св. Димитър“ в с. Тешево, Гоцеделчевско. 1884/5 г. Сн. Владимир Димитров

▲ Св. Кирил и св. Методий. Стенопис в църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Лешко, Благоевградско. 1889 г. Сн. Владимир Димитров

▲ Св. Кирил и св. Методий. Стенопис в църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Логодаж (Станке Лисичково), Благоевградско. 1897 г. Сн. Владимир Димитров

Св. Кирил и св. Методий.
Стенопис в църквата „Св.
Никола“ в с. Тополница. 1883 г.
◀ Сн. Владимир Димитров

▲ Св. Кирил и св. Методий. Стенопис в Бельовата църква край Самоков. 1869 г.
Сн. Елка Бакалова

Св. Кирил и св. Методий.
Стенопис в църквата „Св.
Георги“ в с. Златолист,
Благоевградско. 1857 г.

◀ Сн. Владимир Димитров

▲ Св. Кирил и св. Методий. Стенопис в църквата „Св. Архангел Михаил“ в
с. Студена, Пернишко. 1846 г. Сн. Владимир Димитров

Икона „Св. Богородица Неувяхваща Роза със светци“. Национален музей на средновековното изкуство в Корча (Албания). 1773 г. ◀

Икона „Св. Богородица Неувяхваща Роза със светци“. Национален музей на средновековното изкуство в Корча (Албания). 1773 г. Детайл. Св. Седмочисленици ▶

▲ Св. Кирил и св. Методий. Стенопис в църквата „Св. Никола“ в с. Долен, Благоевградско. 1887–1888 г.

онези страни от българския национален характер, които се проявяват в моменти на върховно напрежение на нацията.

След Втората световна война (1939–1945) темата за славянските просветители и техните ученици отново занимава българските творци. Важен етап в обогатяването ѝ е голямата изложба, уредена през 1985 г. по случай 1100-годишнината от смъртта на Методий. Различни варианти на изображенията на Седмочислениците (индивидуални и групови портрети, сюжетни композиции) създават Ал. Поплилов, П. Кулеков, З. Йончев, Св. Русев, Д. Киров, Г. Трифонов, Т. Върбанов, Д. Лалев, Гр. Спиридонов, Д. Добрев, К. Исинов, Д. Бойков, Ив. Варчев, Вл. Гиновски (нему принадлежи скулптурната група на св. Кирил и св. Методий пред Националната библиотека) и др. Сполучливи творби на съвременни художници, както и неизвестни гравюри и някои икони, са показани и на изложбата „Образите на св. св. Кирил и Методий и на св. Седмочисленици в българското изобразително изкуство“¹⁰⁵, организирана в Националния исторически музей през 1993 г. по случай 1100-годишнината от обявяването на велики Преслав за столица на България. Тази традиция е жива до днес и ще пребъде.

¹⁰⁵ **Божков**, Атанас, Гергова, Иванка, Генова, Елена. Образите на св. св. Кирил и Методий и на св. Седмочисленици в българското изобразително изкуство. каталог. София, 1993; **Поповска-Коробар**, Викторија. Иконата на св. Наум Охридски од црквата Св. Спас во Скопје. – В: [Хиляда и сто] 1100 години од упокојувањето на свети Наум Охридски. зборник на трудови од меѓународниот научен симпозиум. Охрид, 2011, с. 187–194.

НОМОКАНОНЪТ НА СВ. АРХИЕПИСКОП МЕТОДИЙ И ПОСЛЕДНИЯТ ЕТАП НА ВЕЛИКОМОРАВСКАТА МИСИЯ

МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА

THE NOMOCANON OF ST. ARCHBISHOP METHODIUS AND THE LAST STAGE OF THE GREAT MORAVIAN MISSION

Mariyana Tsibranska-Kostova

SUMMARY

Dedicated to the 1150th anniversary of the St. St. Cyril and Methodius's mission in Great Moravia, the article aims to summarize the contemporary level of scholarly knowledge about one of the most remarkable juridical monuments from the beginning of the Slavonic literature. The following topical areas of researches are discussed: the interaction between the Greek original and the Slavonic translation; the peculiarities of the translator's devices; the reception of the first Slavonic Nomocanon in Southern and Eastern Slavonic environment. As concerns the manuscript sources, no discovery of a new one has been made to complete the only two copies existing nowadays. Therefore, the most challenging prospective of further research would be to focalize on the comparisons between the Methodius Nomocanon and the other (later or subsequent) Slavonic translations in purpose of establishing its cultural and linguistic tradition by means of continuity.

Честването през 2013 г. на 1150-ата годишнина от провеждането на моравската мисия на първоучителите Кирил и Методий бе подходящ, макар и формален повод за връщане към проблемите на Методиевите юридически преводи, известни под наименованието *Methodiana Juridica*, и преди всичко към основополагащия юридически текст, който научните изследвания причисляват към Методиевото преводаческо перо – т.нар. Методиев или (велико)моравски номоканон (*нататък МН*). Днес за безспорна научна истина се смята фактът, че в основата на превода е залегнало обединението на църковни правила в 50 титула, известно като *Συναγωγή κανόνων*, на антиохийския юрист, а по-късно константинополски патриарх Йоан III Схоластик (565–577). Този превод е най-архаичният тип църковно-юридическо събрание сред славяните, което благодарение на делото на Методий поставя началото на славянската юридическа традиция, на историческото развитие на термина *номоканон* и на текстовете, които той съдържа. След многобройните приноси на изтъкнати учени от различни генерации и изследо-

вателски полета, като А. С. Павлов, В. Бенешевич, И. И. Срезневски, Н. Суворов, Й. Вашица, С. Троицки, И. Жужек, Х. Папастатис, Я. Щапов, Р. Марти, Х. Кайперт, Ив. Добрев и др., както и безспорно значимите съвременни разработки от последните 10–15 години на К. Максимович, К. Илиевска, Й. Райнхарт и др., се налага заключението, че *този превод заслужава научна актуализация чрез цялостно монографично изследване, съобразено с възможностите на съвременните едичионни, текст- и лингвообработващи практики (електронни издания, индекси)*. Подобен извод се подкрепя дори от самия факт, че монографията на Х. Ф. Шмит от 1922 г. все още остава без последователи.¹ Осъществяването на тази актуална изследователска задача е заявено от К. Максимович, на когото принадлежат най-новите и най-многобройните приноси, осъществени както в дисертационния му труд *Паннонские юридические памятники в древнерусской книжности*, така и в серия самостоятелни публикации, посветени на МН.² Заслугите на автора бих обобщила в четири основни направления: 1. Взаимодействието между гръцкия първоизточник и славянския преводен текст. Следвайки класическите проучвания на В. Бенешевич върху Схоластиквата Синагога по 31 гръцки преписа³, Максимович аргументира собствен извод, че най-близкият до използвания гръцки оригинал е донесеният от Атон при мисията на Арсений Суханов препис от втората половина на Х в., днес съхраняван в ГИМ, Syn. 398 (Влад. 315); 2. Системна диагностика на преводаческите похвати, стратификация на езиковите явления (калки, архаична и регионална лексика, първични и вторични четения), реконструкция на архетипния преводен текст образец; 3. Изследване на рецепцията на МН в източна и южнославянска среда; 4. Ролята на т.нар. „методиевски“ схолии в руските кормчии.

Със следващите редове ще се опитам да поставя отново във фокуса на внимание два, по мое мнение, особено актуални проблема, свързани с езиковата и културно-историческа стойност на един от най-значимите преводи от времето на Великоморавската мисия.

Първият от тях се отнася до необходимостта да се продължи работата върху *установяването на взаимоотношенията между МН и така наречения корпус Methodiana Juridica*. Това налага обобщено да се представи известната досега информация и изворите, в които тя се съдържа:

¹ **Schmid**, Heinrich Felix. Die Nomokanonübersetzung des Methodius. die Sprache des Joannes Scholasticus. Leipzig, 1922. Вж. още **Цибранска-Костова**, Марияна. Формиране и развитие на старобългарските лексикални норми в църковно-юридическата книжнина. София, 2000.

² **Максимович**, Кирилл. Паннонские юридические памятники в древнерусской книжности. автореферат дисертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Москва, 2007; **Същият**. Древнейший славянский номоканон Мефодия: история и перспективы изучения. – В: *Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Т. 1, Материалы. Москва, 2007, с. 157–166; **Същият**. Лексические и синтаксические калки в моравском Номоканоне Мефодия. – В: *Русский язык в научном освещении*, 2009, № 2, с. 125–143.

³ **Benešević**, Vladimir. Ioannis Scholastici Synagoga L titolorum ceteraque eiusdem opera juridica. т. 1. München, 1937.

1. Преводът на Методий е извършен на глаголица, но не е оцелял в оригинал, а само в два по-късни руски преписа: в пергаментната Устюжка кормчая от края на XIII–началото на XIV в., ръкопис № 260 от Румянцевската сбирка на Руската държавна библиотека в Москва (*нататък УК*); препис на хартия в Йоасафската кормчая от XVI в., ръкопис № 54 от сбирката на Московската духовна академия в РГБ (*нататък ЙК*). Те са въведени в научно обращение още през 1842 г. и досега не са допълнени с нови.⁴ Това състояние на изворите дава обяснение защо филологическите изследвания са водещи, оправдава се и широкото приложение на езиковите критерии, тъй като не може да се разчита да бъде открит нов препис на МН в съответна обкръжаваща среда, който да промени съществено научната картина. За съжаление УК, като най-важния извор за съдбата на Методиевия превод, продължава да не е цялостно издадена, но за българските изследователи тя вече е достъпна на микрофилм, постъпил в Библиотеката на БАН (сигнатура MF–147–57). На сайта на Троицко-Сергиевската лавра ЙК бе дигитализирана в цялост.⁵ Под формата на критическо издание по двата преписа обаче текстът на МН остава използваем само по известните трудове на И. И. Срезневски и на Й. Вашица, К. Хадерка.⁶ Значим съвременен принос са публикуваните от К. Максимович отделни текстови цялости от УК, които позволяват да се правят съпоставки с МН по отношение на преводаческата техника, лексикалните, лексико-семантичните и синтактичните явления.⁷

2. Основното свидетелство за Методиевия превод на Номоканона остава глава XV от неговото Пространно житие, в която се уточнява, че този книжовен факт съпровожда моравското архиепископство на св. Методий: *тъгда же и Номоканонъ, рекше законоу правило прѣложи*, „защото преди това беше превел заедно с Философа само Псалтира, Евангелието с Апостола и избрани църковни служби. А сега преведе и *Номоканона, сиреч църковните правила*, и Отческите книги“⁸. Две важни насоки произтичат от агиографското свидетелство:

А) Цитираният пасаж от глава XV на Житието на Методий според най-стария препис в Успенския сборник от края на XII в. е първият случай, при който названието *номоканон* е отнесено към превода на първоучителя. Остава загадка откъде произхожда това наименование, при положение че самият Методиев превод няма

⁴ **Востоков**, Александър. Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея. Санкт-Петербург, 1842.

⁵ Електронен адрес на сайта на Троицко-Сергиевската лавра: <http://old.stsl.ru/manuscripts/index.php>

⁶ **Срезневский**, Измаил. И. Обзорение древних русских списков Кормчей книги. – В: *Сборник ОРЯС Императорской Академии Наук*, 1897, т. 65, кн. 2, с. 1–66; **Vašica**, Josef, Haderka, Karel. Nomokanon. – В: *Magnae Moraviae Fontes Historici*. Т. 4, Textus Iuridici Supplementa. Brno, 1971, с. 246–363.

⁷ **Maksimovič**, Kirill. Aufbau und Quellen des altrussischen Ustjuger Nomokanons. – В: *Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte*. Frankfurt am Main, 1998, Bd. 22, с. 477–508. (Fontes Minores; 10).

⁸ **Ангелов**, Боню, Кодов, Христо. Климент Охридски. събрани съчинения. т. 3. София, 1973, с. 182; **Стара** българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. състав. и ред. Климентина Иванова. София, 1986, с. 76.

специално оглавление, а се предшества само от *Үинъ съборскѣи*, изброяване на каноните според предисловието на Схоластиковия свод. Откога датира названието *номоканон* в самата гръцка писмена традиция, също се интерпретира по различен начин. Една от най-авторитетните съвременни византинистични енциклопедии привежда данни, че то се разпространява в писмени източници едва от XI в.⁹ От това би следвало, че терминът в Житието на Методий е по-късна интерполация в езика на преписа, датиращ, както и самият руски Успенски сборник, от края на XII в. Сред някои учени това всява съмнение в достоверността на извора. Според изследванията на А. С. Павлов обаче в гръцката книжнина смесени сборници с текстове на гражданското и църковното законодателство възникват още през IV в., макар че не са запазени, и първият истински номоканон е този на Йоан Схоластик.¹⁰ Терминът *номоканон* е двусъставен и съдържа в себе си два елемента: νόμος ‘закон, граждански закон’ и κανών ‘църковно правило, църковен закон’. Той се утвърждава в славянската писмена традиция едва чрез превода на византийския номоканон с тълкувания от началото на XIII в., признат за преводаческо дело на св. Сава Сръбски и поради това наричан Светисавско законоправило или Светисавски номоканон.

Б) Житиеписецът разполага извършването на превода (или може би по-точно завършването му) непосредствено след посещението на Методий в Константинопол при византийския император Василий I Македонянин и патриарх Фотий и преди смъртта на първоучителя през 885 г. Хронологически това съответства приблизително на годините след 882–883, когато самата великоморавска държава при управлението на княз Светополк изживява значим териториално-политически подем със завладяването на обширни части от Панония и укрепва своя авторитет. Пространното житие на Методий недвусмислено подчертава още, че за архиепископа това е период на отделяне от „житейския шум“ и отдаване на усилена преводаческа дейност, която заедно със своите двама скорописци той успява да завърши в деня на св. Димитър, т.е. 26 октомври. Съществуването на пет славянски думи от 35-и апостолски канон, изписани с латински букви в пергаментен латински кодекс от втората половина на IX в., известни още като Сант-Емерамски глоси, дава основание за хипотезата, че преводът е бил готов около 880 г.¹¹ Този аргумент обаче остава оспорван поради основателните съмнения в пряката връзка между глосите и МН. Независимо от хронологическите разлики може да се направи заключение, че *в системата на юридическите текстове Номоканонът е последният, най-зрелият превод, извършен въз основа на предходен опит и съдебна практика в различни етапи от жизнения път на Методий като военен архонт на славянско*

⁹ *Oxford Dictionary of Byzantium*. ed. in chief Alexandre. Kazhdan. vol. 2. New York, Oxford, 1991, с. 1490–1491.

¹⁰ **Павлов**, Алексей С. Курс церковного права. Сергиев Посад: Тип. Свето-Троицкая Сергиева лавра, 1902, с. 76.

¹¹ **Lettenbauer**, Wilhelm. Eine lateinische Kanonesammlung in Mähren im IX Jahrhundert – B: *Orientalia Christiana periodica*, 1952, vol. 18. с. 246–269; **Reinhart**, Johannes. Библейские цитаты в Мефодиевском переводе Синтагмы L титулов. – B: *Cyrrillomethodiana*. sborník k uctění památky Mons. Prof. ThDr. V. Tkadlčíka. Praha, 2000, с. 109–124.

княжество, панонски и моравски архиепископ. Юридическата традиция, създадена в Методиевия (великоморавския) книжовен кръг, включва още:

1. Законът за съдене на людетe (*по-нататък ЗСЛ*). В последните години след монографиите на К. Максимович и Кр. Илиевска от 2004 г. се наложи изводът, че това е Методиев превод.¹² Независимо от споровете къде точно е извършен, много вероятно е той да е използван като светски, гражданскоправен апендикс към църковното законодателство въз основа на 17-и титул на византийската Еклога, пригодена за местните условия, още повече че Йоан Схоластик е автор на едно извлечение от 12 новели на император Юстиниан, известно в науката като *Collectio LXXXVII capitolorum*, което е било добавяно към църковните правила, но в такава текстова среда не е познато на преводната славянска юридическа традиция. Както е известно, допълнена с още 6 глави, тази колекция става част от Кормчаята, преведена в Преслав и запазена в руския Ефремовски препис (*по-нататък ЕК*) от XII в. (ГИМ, № 227). Забележително е, че извадките от *Collectio LXXXVII capitolorum* в УК са вторични и илюстрират взаимодействието между архаичния Методиев превод и новия старобългарски (преславски).

2. Заповедите на светите отци (*по-нататък ЗСО*) – пенитенциал (епитимийник), преведен от Методиев ученик, а не лично от първоучителя, но по време на Великоморавската мисия въз основа на франкски по тип и латински по език образец, близък до Мерзебургския пенитенциал VIII–IX в. с локализация в Северна Италия. Това е един от най-ранните славянски преводи от латински.¹³

3. В състава на УК се очертава компактен корпус от разположени в последователност структурни единици: Символът на вярата; Описание на вселенските събори (отглас от което се усеща и в увода на неговото Пространното житие); МН; 9 правила на Трулския събор (и прилежащия им 27-и канон на св. апостоли); Правилата на св. апостоли Петър и Павел. Както в изследванията от XIX и XX в., така и в последните години в тях бе потърсена Методиева преводаческа намеса въз основа на високата степен на съхраненост на архаични езикови единици.¹⁴ Във всеки случай именно този текстов набор представлява литературният конвой на

¹² Илиевска, Красимира. *Законъ соудный людемъ*. Скопје, 2004; Максимович, Кирилл. А. *Законъ соудный людемъ*. источнославянские и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника. Москва, 2004.

¹³ Максимович, Кирилл. А. *Заповѣди сватыхъ отцъ*. латинский пенитенциал VIII века в церковнославянском переводе. Москва, 2008; Цибранска-Костова, Марияна. Покаяната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII в. (езиково-текстологични и културологични аспекти). София, 2011, с. 56–150.

¹⁴ Троицки, Сергей. Номоканон св. Мефодия и его важность до наше время. – В: *Зборник Кирил Солунски по повод 1100-годишнината од смртта на Кирил Солунски*. Скопје, 1970, Т. 1, с. 261–273; Олтяну, Панделе. Роль старых славянских и среднеболгарских номоканонов в развитии славяно-румынской юридической литературы. – В: *Palaeobulgarica*, 1991, № 3, с. 18–35; Цибранска-Костова, Марияна. Правилата на апостолите Петър и Павел в Устюжката Кормчая от XIII–XIV в. (към проблемите на Методиевия номоканон). – В: *Palaeobulgarica*, 2003, № 1, с. 37–52; Същата. Към историята на славянските юридически книги през Средновековието: Устюжката Кормчая от XIII–XIV в. – В: *Кирило-Методиевски студии*, 2009, кн. 18, с. 341–351.

МН в запазените извори. Така се очертава една от задължителните перспективи за изследване – внимателната и методологически подплатената реконструкция на предполагаемото Методиево юридическо наследство спрямо състава на УК. На практика това означава чрез системно-структурен лингвистичен анализ и допълнителни историко-литературни критерии да се реконструира Corpus Methodiana Juridica – съвкупността от всички текстове с юридическа тематика или функция, преведени от самия Методий и във формирования от него книжовен кръг или приживе, или допълнени от негови ученици след смъртта му, въз основа на които се е формирала архетипна юридическа колекция, части от която са оцелели в наличните извори. Пълният ѝ обем и съдържание все още не са установени категорично, но без съмнение *ядрото на този корпус остава МН*. Заслужава да се припомни, че в самия Устюжки кодекс МН заема само листове 66–49а от общо 147-те листа, разпределени в 19 тетради. Наличието на някои текстови единици в състава на УК намира обяснение в характера и състава на самите гръцки сборници, в които се е разпространявал Схоластиковият номоканон, следователно *най-вероятно Методий и неговите ученици са ползвали за превода не просто препис на номоканона, а цялостен гръцки юридически сборник*. Такива например са Правилата на св. апостоли Петър и Павел, които независимо от характера си на псевдоепиграф в състава на раннохристиянската колекция от 8 книги Constitutiones Apostolorum, отхвърлени от Трулския (Пето-шестият) вселенски събор от 692 г., са изброени сред каноничните книги на Новия Завет в 85-и апостолски канон според МН. Към тях е добавен дословен коментарен превод от Схоластиковия оригинал: *и хъже не доиститъ всѣмъ павлати за таинъ соущаа въ нихъ, ѡς οὐ χρὴ δημοσιεύειν ἐπὶ πάντων διὰ τὰ ἐν αὐτοῖς μυστήρια*.¹⁵

4. Към Методиевото преводаческо перо и към великоморавското юридическо наследство по традиция се отнася още проповедта *Напоменуѣтиѣ владаромъ*, известна още като Анонимна хомилия от Клоцовия сборник (*нататък АХ*), поради тематическо сходство с някои юридически норми и частични лексикални съпадения както със ЗСЛ, така и със самия МН.

Ако съпоставим хронологическите факти за възникването на МН с животописа и книжовната дейност на първоучителя, се вижда, че той попада в онези последни години от цялостния, приблизително 15-годишен период, който Методий прекарва като архиепископ на Панония – църковноадминистративна област, включваща и територии от Моравското княжество. Ръкополагането на Методий за Панонски архиепископ и папски легат за всички славянски области, както и утвърждаването на Моравско-Панонския диоцез като отделна църковноадминистративна единица под властта на Римската църква са оторизирани от самия папа Адриан. По този начин са възстановени правата на Светия престол върху земите в Моравия и Панония, които по времето на Римската империя са принадлежали на префектура Илирик и заедно с Дакия и Македония са образували една административна цялост. Териториите, на които протича архиепископската кариера на Методий, са се включвали в пределите на Западен Илирик. Преданието твърди,

¹⁵ Vašica, Josef, Haderka, Karel. Nomokanon..., с. 362.

че епископската катедра тук е била организирана още от св. Андроник, един от седемдесетте ученици на Христос. Ето защо назначаването на Методий за архиепископ на възстановена, исторически престижна и предавана по традиция, а не новосъздадена катедра, е свидетелство за големия авторитет, с който славянският апостол се е ползвал сред римските църковни среди. С този период от живота на Методий обаче е свързан един от най-спорните въпроси в съвременната Кирило-Методиевистика, а именно: къде точно се е намирало неговото архиепископско седалище, дали в областите на север от средното течение на Дунав, т.е. там, където през IX в. възниква и се развива държавното обединение, известно под името Велика Моравия, с административен център Велеград, или на юг от Дунава, в Панония, с център, назован в латински, гръцки и славянски извори като гр. Моравя – някогашен Сирмиум, чийто катедрален храм е посветен на св. Димитър Солунски, приел мъченическа смърт именно тук. Историческите извори от онова време и основно папската кореспонденция атрибуират на Методий единствено така наречения *diocesis Pannonica*, част от Западен Илирик. Втората хипотеза е аргументирана обстойно в книгата на унгарския историк Имре Боба *Moravia's history reconsidered. A reinterpretation of Medieval Sources. The Hague, 1971* и намира своите привърженици в лицето на учени като О. Кронщайнер, Г. Хабургаев, С. Темчин, Ив. Добрев и др. Няма никакво съмнение, че преводът на Номоканона е *функция на архиепископския сан на първоучителя*, както е възприеман по-старият от солунските братя и чиито иконографски изображения носят белезите на архиепископското облекло със съпътстващ текст – *св. Методий, архиепископ Моравски*. На тази спорна все още територия архиепископът се грижи за своето паство и развива най-активния период в книжовната си дейност, ознаменуван според житиеписеца му със завършването само за половин година на преводите на Библията, Отческите книги и Номоканона. В процеса на работа над тези преводи се създава окончателно системата на книжовния език на славянството и се надраства началото, поставено с превода на Евангелието, Апостола с Псалтира и избрани църковни служби в зората на Моравската мисия. През този завършителен етап богатата славянска реч все повече се е приспособявала към усложнена литературна форма, към изразяване на сложните християнски идеи и понятия, наложени в тематиката на съответните гръцки текстове образци, а заедно с разширяването на корпуса от преводи се е разширявал и речникът на езика. Водещо място в този процес на обогатяване и утвърждаване на първия писмен език на славянството като нова книжовна формация има номоканоничният превод на Методий.

Вторият важен изследователски акцент остава този за *открояващите се признаци на книжовната норма във великоморавска среда, които са застъпени в МН*, или какво може да се смята за установено в езиково-текстологичната характеристика на самия превод. Първите две особености от текстологично естество днес вече имат характера на труднооспорими изводи:

А) МН представлява подборен превод от Схоластиковия оригинал, осъществен по личната концепция на Методий и съобразен с практическата функционалност на юридическия свод в управлявания славянски диоцез. Затова от общо 377 канона в гръцкия оригинал са останали само 235, а 142 са пропуснати още в превода

архетип. Схоластиковият свод се оказва подходящ не само защото се ползва с авторитет в Западната църква, но и защото в 2/3 от своя състав регулира религиозно-социалните практики в административно-териториалните църковни структури и произтичащите от това отношения вътре в клира и между клира и мирянството. Обратното, антиеретическата тема например е застъпена основно само в 37-и (13 канона), 38-и титул (5 канона) и няколко канона от следващия титул.

Б) Преводът носи белезите на мисионерските преводи във великоморавска среда, поради което структурата на текста и езиковият облик са подчинени на стремежа към адаптация и яснота.

Към тези два извода може да се добавят следните езиково-текстологични наблюдения:

1. Изминалият период от създаването на преводния архетип на глаголица до осъществяването на кирилските преписи е променил първичната езикова картина. Фактически както Устюжкия, така и Йоасафският препис отразяват напреднал стадий от развоя на Методиевия превод, при което битуването на текста в разнородна славянска езикова среда вече е дало своите резултати за обособяването на няколко езикови пласта:

а) Архаичен пласт, който представлява съчетание на утвърждаващите се общи книжовноезикови норми, познати от класическите старобългарски паметници, и локалните черти на моравско-панонския узус. Идеята за тази симбиоза води до хипотезата, че моравско-панонският диоцез е бил граничен ареал на съществуване на западно и южнославянски диалектни особености, чието взаимодействие е породило определен тип резултативност в писмените текстове. Подобна хипотеза може да примири донякъде острото противопоставане между моравизми (наричани още панонизми, западнославянски регионализми) и южнославянизми (в частност българизми или преславизми, както очевидно се схваща този термин в трудовете на К. Максимович). Темата е изключително проблемна и изисква друг тип изследване. Във всеки случай някои симптоматични езикови факти от МН могат да се обяснят само с влиянието на специфичния книжовен идиом, особено характерен за среда на прозелитизъм и християнско мисионерство, който обикновено се нарича моравски културен диалект. Така например би следвало да се счита за доказано, че латинизмите в МН са единични и че няма никакво основание в присъствието им да се търси намесата на латински писмен източник, каквито тенденции са съществували в науката. Този словен пласт в МН е представен само от реконструирания облик *missa* и съществуващата още в гръцкия оригинал на Схоластик лексема *венефикиа*. Последната е усвоена в Номоканона на Йоан Схоластик по книжовен път от римското право, в което под *benefacio*, *beneficium* 'благодеяние, милост' се разбира още актът на назначаване на почетна изборна длъжност или повишението в длъжност (оттук в Рим *beneficia populi* са наричали събирателно почетните административни длъжности). Лексемата *missa*, латинското наименование на литургията, евхаристийната служба, остава изцяло свързано с латинската религиозна терминология, която влияе върху отделни ранни славянски паметници, като Киевските листи. В МН се среща съчетанието *мъшьната слоужьба* за *λειτουργία* и *θυσία* от гръцкия и за *officio* от латинския текст на 28-и и 46-и

канон на св. апостоли, (мъшж) творити за гр. λειτουργεῖν еднократно в оглавление на 20-и титул, като и трите четения са коригирани от издателите.¹⁶ В тази група следва да се добави съчетанието крижъма небесъската, хрисма επουρανίω в твор. п. ед. ч. от 48-и канон на Лаодикийския поместен събор с местни произносителни (х—к) и словообразователни специфики (небесъскъ¹⁷). Това са безспорни реликтни облици от преводния архетип. Руските преписвачи, за които латинският термин missa е бил неразбираем, го видоизменят по асоциация в мънии ‘помалък’ или моши. В МН се употребяват също така лексемите олътарь, комъкати, комъкание. Те са усвоени чрез балкано-латинския субстрат (altare, communicare, communio) и намират широко отражение както в глаголически, така и в кирилски ръкописи. Следователно пътят на тяхното проникване в Номоканона също не е свързан с латински писмени източници, а е потвърждение на общите процеси в развоя на старобългарската лексикална система, която заема от балканския латински пряко или с гръцко посредничество. Ранното влияние на романска лексика в славянска и балканска среда обяснява присъствието на цѣсарь, погани, поганъскъ, крамола, бана и др. Към архаичния словен пласт в МН спадат лексикални варианти, които са характерни за Кирило-Методиевите норми в богослужебните преводи, като при това в повечето случаи гръцкият съответник е един и същ: етеръ вместо нѣкъин за гр. τίς ‘някой, един, някой си’; древьнъ за гр. παλαίος, в евангелските преводи ἄρχαιος; съвѣдѣтельство вместо послѡушъство за гр. μαρτύριον и цялата богата група еднокоренни думи, като съвѣдѣтель, съвѣдѣтельстввати, льжесъвѣдѣтель; нерѣи за гр. ἱερεύς; съньмъ вместо съворъ за гр. σύνοδος; повсеместно олѣи, олътарь, ѡзъикъ вместо масло, жрътвеникъ, страна и др.

б) Вторият пласт са наслоения в процеса на разпространението на МН в южнославянски езиков ареал. Във връзка с това заслужава да се отбележи, че компилативният характер на самия Устюжки кодекс не оставя място за съмнение в преобладаващия южнославянски характер на текстовите протографи, към които са били добавяни текстове, възникнали в руска среда. В последно време в независими едно от други изследвания се застъпва отдавна изказаната от Й. Вашица хипотеза за *обратното влияние на старобългарската кормчая от Ефремовски тип върху състава и езика на Устюжкия кодекс*. Оттук произтича изводът за езикова нееднородност на неговите съставни части и смесване на нормативността от Кирило-Методиевски и преславски тип.¹⁸ С намесата на руски преписвачи, които следват преславската нормативност, наследена от българските протографи, може да се обяснят например изолирани явления в МН, като спорадично присъстващата безлична конструкция не лѣтъ вѣди, да вѣдѣтъ лѣтъ 'може, позволено е, подобава' на фона на пълния превес на достойтъ. Тя остава типична за паметници с източнобългарска локализация, като Супрасълския сборник и Енинския апостол, и

¹⁶ **Vašica**, Josef, Haderka, Karel. Nomokanon..., c. 252, 286, 327.

¹⁷ Пак там, с. 323.

¹⁸ **Vašica**, Josef. Nomokanon. – B: *Magnae Moraviae Fontes Historici*. T. 4, Textus Iuridici Suplementa. Brno, 1971, с. 214; **Максимович**, Кирилл. А. Паннонские юридические памятники..., с. 20; **Същият**, Древнейший славянский номоканон Мефодия..., с. 162; **Цибранска-Костова**, Марияна. Към историята на славянските юридически книги..., с. 350.

е специфична конструкция за ЕК. Възможно е това обратно влияние на по-късния номоканоничен превод от Преслав върху моравския номоканон да е станало още в българска среда, когато за определен период от време двата са съжителствали и се е формирал старобългарският правен корпус.

с) Трети пласт образуват следи от последното преписване в руска езикова среда, дало отражение най-много в областта на графико-правописните и фонетичните явления и само спорадично в морфо-синтаксиса и основния лексикалният състав (например сороко'сти¹⁹ като название на Четиридесетницата, Великия пост за гр. тесбаракоот²⁰). Затова исторически погледнато, учените не са единодушни в преценките си колко надеждни са двата руски преписа при определяне на оригиналното Методиево наследство и оценките варират от пълно отрицание на познаваемостта на оригинала до предоверяване и безкритично приемане на данните от тях. Престижността на Кирило-Методиевата книжовна норма от великоморавския етап обаче е факт, потвърден от цялостните проучвания на библейския корпус от текстове, и дори само поради това съхраняването на Методиевото градиво в запазените руски преписи, поне в съществена част, може да се предположи с голяма вероятност.

2. Специфична характеристика на Кирило-Методиевата преводаческа техника е повишеното количество на непреведените гръцки думи, които в следващите етапи на книжовната традиция се заменят от калки – плод на съзнателната преводаческа политика на Преславската книжовна школа. Тази особеност се проявява съвсем отчетливо и в оцелелите два преписа на Номоканона – налице е пласт от чуждици и заемки, формално адаптирани към особеностите на славянската реч, но запазили връзката си с гръцкия оригинал на Схоластиковия юридически сборник. Известно е, че преводът е основният път за проникване на книжовна чуждоезична лексика. В сферата на юридическите текстове това е било от особено значение преди всичко за нуждите на номинацията или поради необходимостта да се назоват нови реалии, за които не са съществували готови изразни средства. МН потвърждава извода, че областта на най-силна интерференция на лексикалните гръцизми в славянските средновековни текстове остава специализираната лексика, най-общо свързана със сферата на религиозния живот. Класифицирането на лексикалните гръцизми от Методиевия превод обособява една основна лексико-семантична група – църковни длъжностни названия. Наред с лексеми, познати на класическите старобългарски паметници в цялост, като *дйаконъ*, *дйакониса*, *епископъ*, *иерѣи*, *икономъ*, *калоу҃геръ*, *митрополитъ*, *патриархъ* и др., не липсват редки специфични названия, които остават характерни именно за Методиевия превод. Внимание заслужава употребата на агентивното име *каноникъ* в значение ‘лице от уставния, списъчния състав на клира’ в превод на гръцкия израз *τινὸς τοῦ κανόνης*²⁰. То е мотивирано от ключовия термин *κανὼν* ‘църковно правило, устав’ с повишено присъствие в един църковно-юридически текст; в историческата лексикография се споменава с латински съответник *canonicus* от Никодимовото

¹⁹ Vašica, Josef, Haderka, Karel. Nomokanon..., с. 255.

²⁰ Пак там, с. 277.

евангелие²¹. В МН употребата му е продиктувана от специфично преводаческо решение върху гръцка основа. Количествен превес в МН за назоваване на лице от клира има клирикъ, κληρικός (с 35 употреби; нито веднъж в оглавление на титул лексемата не е заменена от синонимен вариант), и съчетанието въ, о клиросѣ, ἐν κλήρῳ, τοῦ κλήρου (7 пъти), срещу 11 употреби на причѣтъникъ, в 6 случая отъ причѣта. Още по-представителни за специфичния понятиен апарат на първия славянски Номоканон са няколко названия, употребата на които не създава устойчива традиция в по-късни правни текстове. Поради това, че са много тясно специализирани по значение, те могат да се срещнат рядко само в обемните сводове на кормчиите книги. Такива са лексемите ѳкдиктъ ‘длъжностно лице в църквата, което посредничи в уреждането на съдебните дела между християните и светските законодателни органи; защитник, ходатай’, ѳкдікос; опрокистъ ‘екзорцист, църковен заклинател’, ѳлоркіистѣ²². Пономоръ е непреведен термин за длъжностното название ‘църковен служител, който прислужва в олтара’, παρομόριος, хапакс в МН²³. В по-късни номоканонични текстове чуждицата парамонарий подлежи на експликация и се заменя от пристаѣникъ. Особено характерни за Методиевия превод остават следните две лексеми, които историческата лексикография документира единствено като хапакси в този текст: мѣрдоури ‘храм, посветен на мъченик’, μαρτυρίων, и пѣтихи ‘приют за бедни’, πτωχείων²⁴.

3. Въпросът за синонимните изразни средства в МН е един от най-сложните за разрешаване поради различните причини, пораждащи синонимия. От една страна, формулираният от Кайперт принцип за двойния превод, т.е. на една гръцка дума съответстват две славянски, може да се приеме за индивидуален маркер на Методиевата преводаческа техника, неизвестен на библейските преводи. Сходен феномен е установен само в превода на „Шестоднева“ на Йоан Екзарх²⁵. Този принцип се подчинява на стремежа към търсене на подходящ и разбираем еквивалент, още повече че се съчетава с едно друго явление на сакралните и фолклорни текстове – етимологическата фигура, подчинена отново на мнемотехниката и яснотата. В други случаи определящо е влиянието на конкретния гръцки контекст. Така например варирането в наказателните формули да въдетъ проклатъ и анафема, онафема да въдетъ (втората с руски произносителни особености) е особено силно застъпено в правилата на Гангърския поместен събор (около 340 г.), който отразява ранна законодателна специфика чрез въвеждането на термина *анатема* в самата гръцка традиция. В съответствие с това в МН от 14 правила на този събор, 8 запазват гръцката лексема, а 6 я заменят със славянска. Богатата синони-

²¹ Цибранска-Костова, Марияна. *Формиране и развитие...*, с. 75.

²² Vašica, Josef, Haderka, Karel. *Nomokanon...*, с. 207, 254, 300.

²³ Пак там, с. 277.

²⁴ Пак там, с. 290.

²⁵ Keipert, Helmut. *Doppelübersetzung und Figura etymologica im Methodianischen Nomokanon. – B: Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius. Acts of the International Congress held on the Eleventh centenary of the Death of St. Methodius. Rome, October 8–13, 1985. Rome, 1988, с. 245–259. (Orientalia Christiana Analecta; 231); Максимович, Кирилл. А. Древнейший славянский номоканон Мефодия..., с. 164.*

мия, която предлага Методиевият превод, може да бъде илюстрирана с още две църковни длъжностни названия: **стрижъникъ** и **цръкъвъникъ**. Функционирането им в старобългарската лексикална система не е документирано от класическите старобългарски паметници. Първата лексема е хапакс от 60-о правило на св. апостоли, употребена е в дат.п. мн.ч. и превежда дативна форма на събирателното съществително **ὁ κλήρος**, сравни **стрижъникомъ** и **людъмъ**, **тоῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ**²⁶. За принадлежността към архаичната лексика свидетелства наличието ѝ в оригинален старобългарски текст, каквото е Пространното житие на Методий²⁷, както и в Мъчението на Климент, папа Римски²⁸. Независимо че е хапакс, тя очевидно принадлежи на преводния архетип. Подобен извод се подсилва от близкото съседство в същото правило на граматическия западнославянизъм **коуди** в императив, 3л. ед.ч., който не е единично явление за МН. **Цръкъвъникъ** превежда еднократно гр. **ἐκκλησιαστικός** като точен смислов еквивалент в 85-и канон на св. апостоли. Отново употребата е мотивирана от гръцкия оригинал. В трети тип случаи при пълно семантично тъждество и еднакъв гръцки кореспондент се наблюдава словообразователно вариране. За пример ще посоча **вѣщиниѣ(2)–вѣщиньница(1)**, **ἀταξία** (също така **вѣщинѣ**, **ἀτάκτως**, и **вѣщѣствовати**, **ἀτιτάζειν**²⁹, още повече че в значение ‘безчинство, безредие, отклонение от установения морален и правов ред’ вторият вариант е известен само на ЗСЛ и АХ)³⁰. Следователно може да се направи заключението, че синонимията характеризира самия Методиев превод и че е отличителна черта на активното словотворчество в една развиваща се книжовна формация под влияние на престижната книжовна норма и говоримия узус. Според К. Максимович може да се говори за „стилистична орнаментация на славянския юридически дискурс от великоморавския период“³¹.

4. Водещата роля на гръцкия първоизточник за превода проличава в статистическата стратификация на най-разпространените в МН структурно-семантични калки, които по данни на К. Максимович са концентрирани в най-голяма степен именно в Номоканона в сравнение със ЗСЛ и ЗСО. Авторът говори за 83 базови заимствания, от които всяко трето не е засвидетелствано в ЕК, т.е. в старобългарския превод на Фотиевата Синтагма на каноните в 14 титула.³² Този извод не буди никаква изненада, предвид жанровата разлика между източниците и различната степен на зависимост от чуждоезичния оригинал, изразяваща се не просто в противопоставянията гръцки–латински, светскоправен–църковноправен източник, но и в различната компилаторска и кодификаторска намеса на преводача. Тази

²⁶ Vašica, Josef, Haderka, Karel. Nomokanon..., с. 361.

²⁷ Христова, Веселка. Индекс на словоформите от Пространните жития на Кирил и Методий. – В: *Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии. Езикознание*, 1987, т. 77, с. 315.

²⁸ Соболевский, Алексей. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и архиеологии. – В: *СБОРЯС*, 1910, т. 88, № 3, с. 142.

²⁹ Vašica, Josef, Haderka, Karel. Nomokanon..., с. 292, 324, 310, 319, 352.

³⁰ Цибранска-Костова, Марияна. Формиране и развитие..., с. 53–54.

³¹ Максимович, Кирилл. А. Панонские юридические памятники..., с. 24.

³² Пак там, с. 25.

специфика в системата на композитата от МН например се изразява във факта, че от 60 образувания с изключения на тези с първи компонент *κλῆρο-*, останалите структурни модели не превишават три представителя, а най-типични остават композитни типове с един или два.³³

5. МН налага системност в употребата на юридически термини и специализирана юридическа лексика. Достатъчно е да се спомене гръцкият термин *ἐπιτίμια*, използван в конкретното си значение 'църковно наказание', чиято употреба се разраства в първия славянски превод на Номоканона, докато за корпуса на класическите старобългарски паметници остава хапакс в Супрасълския сборник. Методиевият превод допринася за изработването на устойчива терминология по отношение на дисциплинарно-наказателния аспект на покаянието. В него са налице общо 11 употреби на непреведената гръцка дума, като в 5 случая тя е елемент в особено характерните за МН атрибутивни терминологични съчетания: *ἐπιτιμια σβωρηκῆ*, *ἐπιτιμίας ὑπὸ τῆς συνόδου* в 22-о правило на Антиохийския събор; *църкѣвъныиъ епитиміамъ, ѳκκλѣсіястикоῖς ἐπιτιμίοις* в 25-о на Халкидонския събор; *каноньскыи епитиміи*, *κανονικοῖς ἐπιτιμίοι* в 9-о, 14-о и 24-о на същия събор; още *ἐπιτιμисю дрѹгити сѧ*, *ἐπιτιμίῳ κολλάζεσθαι* в оглавлението на 42-и титул и др.

МН има голямо значение за развитието на формиращия се книжовен език на славяните в още няколко направления:

– В създаването на подходящ терминологичен апарат, а заедно с това на литературен и езиков авторитет в една нова сфера на използване на книжовния език – църковното право, чрез които се наследяват традициите на римо-византийското право.

– В култивирането на вътрешната способност на славянската реч да изразява сложни интелектуални понятия в рамките на християнската правна система.

– В изграждането на вътрешносистемни връзки в първите славянски преводи, като без всякакво съмнение юридическият дискурс се формира под влиянието на библейския. Тази зависимост обаче е рангова и ценностно натоварена, тя не бива да се схваща като пряко заимстване от вече готовите библейски преводи. Изследванията на Й. Райнхарт върху 23-те цитата в МН (7 от Стария и 16 от Новия Завет) доказват убедително, че преводът е следвал цитатните вставки в гръцкия оригинал на Схоластик, следователно в библейските цитати може да се говори за автономност и придържане към общата дискурсивна специфика на Номоканона³⁴.

– В утвърждаването на модели, образци от престижни текстове, към които цялата следваща писмена традиция се отнася с голямо уважение и така се осъществява книжовна приемственост.

Приведените факти позволяват да се повторят някои известни изводи:

1. В езиково отношение Методиевият превод остава в рамките на традицията на своя византийски първоизточник. Той дава подтика за високата степен на интелектуализация и стилова обработка на Номоканона като книжовен текст. По този начин се утвърждава единството на Изтока и Запада на християнския свят във и чрез дейността на славянския първоучител.

³³ Цибранска-Костова, Марияна. Формиране и развитие..., с. 83–95.

³⁴ Reinhart, Johannes. Библейские цитаты в Мефодиевском переводе..., с. 120.

2. Редица преводачески решения свидетелстват в полза на тезата, че Методий съзнателно е активирал употребата на думи с домашен произход, за да въведе в обращение юридическите понятия и новите християнски правови норми. В това отношение са налице такива отклонения и от латинския, и от гръцкия оригинал на каноните, които подкрепят съзнателното търсене на изразителна по значение и точна по съдържание славянска лексика. Тази теза вписва първия превод на Номоканона в общия процес за създаване на християнска книжнина на славянски език, за отстояване на необходимостта от славянско богослужение в Моравия и Панония, в крайна сметка за културна самобитност на славянството въобще. Няколко примера от областта на административните термини са достатъчни, за да докажат, че в редица случаи вместо съответните гръцки названия, които се запазват без промяна дори в латинския корпус на каноните, Методий е предпочел замяната със славянски еквиваленти: на гръцките термини *ἐπαρχία*, *παροικία* съответства най-често *овласть* (рядко в превод на *ѡрос* 'граница, предел'), на *ἐνορία* – *прѣдѣлъ*. Особено важно е, че и двете славянски думи фигурират в изразния фонд на Пространно житие на Методий. Забележително е така също, че терминът *pagochia* е запазен дори в латинския текст на каноните на Дионисий Екзигус, при това точно в същите правила, в които в Методиевия превод е заменен със славянско съответствие.³⁵ Специфична проява на търсенията в системата на домашната лексика и натоварването ѝ с терминологично значение е лексемата *строѣнїи*, *διοικήσις*, за означение както на светска административно-териториална единица, подразделение на дадена префектура, така и на църковен диоцез, голяма църковна област, управлявана от епископ. Това терминологично значение е застъпено още в първия канон от първия титул на МН, 2-и константинополски, *чрѣстъ строѣнїи*, *ὑπὲρ διοικήσιν*³⁶. Лексемата има и общо нетерминологично значение 'дело, занимание, управа', сравни в 81-и канон на св. апостоли *въ людската строѣнїи*, *εἰς δημοσίας διοικήσεις*³⁷, но несъмнено водещ остава семантичният признак 'управление, устройство'. Във връзка с това глаголят *строѣнїи* 'устройвам, управлявам' също има широка употреба в превод на *οἰκονομεῖν*, *διοικεῖν*. Чрез метода на транспозицията дума от общия словен фонд се натоварва с терминологични функции. Следователно Методиевият превод на Номоканона е изключително важен начален етап на терминотворчество в системата на първия писмен език на славянството.

В заключение може да се каже, че като висш законодателен норматив, своеобразна конституция на средновековното общество, Номоканонът в превод на основните класически езици на Европейското средновековие създава общност на базата на християнската религиозна култура. Така се доказва приемствеността в системата на църковното право, към което през IX в., с превода на Методий, се приобщават и славянските общества. Познавайки и гръцкия, а несъмнено и латинския превод на каноните, Методий създава превод с високи книжовни достойнства, чрез който допринася за утвърждаването на новосъздаващия се писмено-литературен език на славянството.

³⁵ Цибранска-Костова, Марияна. *Формиране и развитие...*, с. 99–100.

³⁶ Vašica, Josef, Haderka, Karel. *Nomokanon...*, с. 262.

³⁷ Пак там, с. 280.

СВ. ДИМИТЪР СОЛУНСКИ В РАМКИТЕ НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКАТА ТРАДИЦИЯ

ВАСИЛКА ТЪПКОВА-ЗАИМОВА

ST. DEMETRIUS IN THE CYRILLO-METHODIAN TRADITION

Vassilka Tăpkova-Zaimova

SUMMARY

The paper fits within the numerous studies of the author, devoted to the cult of St. Demetrius of Thessaloniki. The attention here is mainly paid to the *canons* of St. Demetrius – to specify the continuity between the Greek and Bulgarian texts in the Cyrillo-Methodian period. Some relatively new publications of Bulgarian authors are mostly analyzed here as well, mainly of Boyka Mircheva who has investigated five *canons* and has given a detailed bibliography on the questions submitted. In her turn, Radoslava Stankova who seeks for the place of the Byzantine canons in the *services* for St. Demetrius, has been mentioned too.

В една статия, публикувана от словашкия учен Ян Станислав в брой 3 от 1963 г. на сп. *Език и литература*, подробно е разказано как св. Методий, заедно със своите духовници, въвеждат във Великоморавия празника на св. Димитър на 26 октомври.¹ Това става след като вече са преведени свещените книги. Самото честване се провежда също на тази дата и в Унгария. А през 1886 г. Ватрослав Ягич е публикувал „церковнославянската“ служба (както той я нарича) в чест на св. Димитър – тя е дело на св. св. Кирил и Методий и е възникнала пак във Великоморавия.² Намираме и изявите на почитание към двамата солунски братя в *Пространното житие на св. Методий*, откъдето сме запомнили прочутия пасаж: „Тогава царят (т.е. император Михаил III) каза на Константин Философ: „Чуваш ли, философе, тези думи? Друг, освен тебе, не може да свърши тази работа. Тъй че ето ти много дарове и иди, като вземеш със себе си и брата си, игумена Методий! Защото вие двамата сте солунчани, а всички солунчани говорят чисто по славянски“... И той веднага, като устрои буквите и състави [евангелската] беседа, пое пътя към Моравия, като взе и Методий. След това... преведе бързо всички книги... от гръцки език на славянски... Като свърши, отдаде достойна хвала и слава Богу,

¹ Станислав, Ян. Кирило-Методиевската традиция в Словашко (Прослава на Димитър Солунски). – В: *Език и литература*, 1963, № 3, с. 1 и сл.

² Jagić, Vatroslav. *Menaee septembris, octobris, novembris ad fidem vetustissimorum codicum. Petropoli*, 1886, с. 179–180.

който дава такава благодат и успех. И като издигна светите тайни дарове, заедно със своите свещеници отслужи и почете паметта на свети Димитрий.“

От тези твърде познати редове си припомняме информацията за Моравската мисия и завръщането от нея на славянските просветители, когато благодарение на Кирил и Методий в старобългарската традиция се установява култът на свети Димитър и в Солун.³

Но да се върнем по-назад, т.е. към времето, когато около Солун, във византийска среда, се създава този култ. Впрочем аз не за пръв път се спирам на тези събития: публикувала съм няколко статии, едната от които съм озаглавила *La ville de Saint Démétrius dans les textes démétriens*⁴. Там припомням ранни византийски текстове, като напр. един гръцки *канон*, където, между другото, пише, че градът е горд, загдето „е възпитал онзи дивен Димитър сред най-благородните от жителите си“, а е казано също и най-вече, че както Рим държи първо място на Запад, така и Солун е голям град не само в Тесалия, а и в целия Запад. Така се е оформила един вид традиция: всеки автор, който възхвалява светеца, да се чувства задължен да възнесе възхвалата и към града му. Така е и в прочутите византийски *Чудеса на св. Димитър Солунски*⁵. Същевременно нека да напомня и още едно гръцко *Похвално слово* (εὐκώμιον), може би от края на VII в., което е писано от същия автор, съставител на *Чудесата*, т.е. Солунския архиепископ Йоан⁶. Още тогава се е оформил един своеобразен триъгълник – Солун, св. Димитър и черквата му (базиликата „Св. Димитър“), откъдето се създава трайната слава на светеца и на неговия град.

Тук няма да отида по-далеч от IX–X в., т.е. от времето на св. Кирил и св. Методий и на учениците им. Затова отново се връщам там, откъдето започнах, т.е. как изглеждат текстовете, посветени на св. Димитър, сред съчиненията на двамата равноапостоли, както и на учениците им, главно на св. Климент. Ще спра дотук, като припомня още един византийски автор, у когото също проличава привързаността към родния град. Това е Йоан Камениат, скромнен солунски свещеник, който с умиление си спомня родния град, когато в 904 г. попада в плен на арабите, обкръжили Солун. И той говори за взаимното общуване понякога на смесени славянски селища, едни от които плащали данък на „скитския народ“ (българите), а други – на самия град.⁷

Във византийската книжнина продължават да се явяват и много други видове съчинения, в които винаги става дума за светеца, който се грижи за своя град. Например не малко са византийските *канони*, които са му посветени и които въз-

³ Станислав, Ян. Кирило-Методиевската традиция..., с. 1.

⁴ Публикацията е в: *Tǎrkova-Zaimova, Vasilka. Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως. Thessaloniki, 1982, с. 21–30.*

⁵ *Lemerle, Paul. Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius. vol. 1–2. Paris, 1979–1980.*

⁶ За него вж. **Пак там**, vol. 2, с. 28; **Philippidis-Braat, Anne. L'Enkomion de Saint Démétrius par Jean de Thessalonique. – В: Travaux et mémoires, 1981, vol. 8, с. 398–414.**

⁷ За този книжовник вж. **Камениат, Йоан. За превземането на град Солун. увод, прев. и бел. М. Войнов. – В: Гръцки извори за българската история, 1964, т. 5, с. 18–59.**

паяват качествата на св. Димитър за постоянна защита на града, той е за солунчани винаги техният *πολιούχος, σωσίπυτρος* (т.е. родозащитник), колчем се появят неприятели, от какъвто произход да са и откъдето и да идват. Все във времето, в средата и сред атмосферата на светите братя Кирил и Методий и на техните последователи, тези текстове започват да се явяват и в славянобългарски превод или адаптация.

Добре познаваме публикациите на нашите специалисти по темата, т.е. доколко се явява този вид приемственост. Ще припомня някои от тях. Напр. покойният Стефан Кожухаров има публикация, озаглавена *Свети Методиевият канон за Димитър Солунски. (Нови данни за историята на текста)*⁸. От Бойка Мирчева съм се запознала с пет проучвания за каноните на св. Димитър. Посочвам тук под линия първите три⁹, а конкретно ще наблегна на последните две, а именно: *Един акростих – криптограма на Константин Преславски в Канон за св. Димитър Солунски?*¹⁰, където тя показва, че е бил предназначен за новопостроена църква в Цариград и посветена на св. Димитър. Това става при посещение там на св. Методий. А в *Още един славянски препис на канона за Димитър Солунски* авторката прави допълнение към познатите дотогава преписи на посочения канон.¹¹ Б. Мирчева е склонна да приеме освен това, че т.нар. *Острожницки пергаментни листове*, издадени още през 1951 г. от И. Панкевич, показват също, че частите от *Службата на св. Димитър* не се покриват с двата канона, издадени от Ягич и че може би в руския превод трябва да се търси трети преводен канон.

На свой ред Радослава Станкова се спира в монографията си *Култ и химнография на няколко служби за св. Димитър*, като повтаря и въпроса на Ст. Кожухаров дали Методий е написал само канон, или е сътворил и някои други песнопения, евентуално цяла служба.¹² Станкова дава и значителни *Приложения* към тази служба за св. Димитър, където здраво се закрепва ранният Теофанов канон от IX в. Така нареченият „Методиев“ канон, който вероятно е произведение на Кирило-Методиевите ученици от X в., изчезва и в края на XIV в. в южнославянските преписи е заместен от *Скилицовия канон*, писан в края на XII в., а през XVI в. на негово място се установява канонът от цариградския патриарх Филотей, писан през XIV в. Според Станкова тенденцията е в състава на службите да останат

⁸ Публикувано в: *Кирило-Методиевски студии*, 1986, кн. 3, с. 72–78.

⁹ Вж. **Мирчева**, Бойка. Острожницките пергаментни листове и каноните за св. Димитър Солунски. – В: *В памет на Петър Динев. традиции, приемственост, авторство*. София, 2001, с. 557–563; **Същата**. Един непубликуван препис на Канона за Димитър Солунски от сборката на А. И. Хлудов в Москва. – В: *Старобългаристика*, 2002, № 3, с. 20–32; **Същата**. Канонът за св. Димитър Солунски. нови данни за историята на текста. – В: *Пети достоитъ. сборник в памет на Стефан Кожухаров*. София, 2003, с. 68–94; **Същата**. Канон за Димитър Солунски. – В: *Кирило-Методиевски студии*, 2014, кн. 23, с. 15–22.

¹⁰ Вж. нейната статия в поредицата: *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 2004, Bd. 50, с. 61–93.

¹¹ Тази статия е публикувана в: *Старобългаристика*, 2009, № 3, с. 27–40.

¹² Вж. **Станкова**, Радослава. Култ и химнография. служби за местни южнославянски и балкански светци в ръкописи от XIII–XV в. София, 2012, с. 109 и сл.

само гръцките канони, но те се установяват в южнославянския богослужебен репертоар два века по-късно от написването им.¹³

Разбира се, аз не се смятам компетентна да давам собствено мнение, но искам да припомня как още навремето Йордан Иванов е преценил това, което той нарича *малкия канон* на св. Кирил и св. Методий: „...Канонът е възвишена духовна музика – пише той, – с дълбоко искрено чувство, устремено към свети Димитрия, към Бога и към град Солун. Тая тъга за Солун е силно изразена, особено в деветата песен на канона.“ По-нататък той припомня твърде познатия цитат от самия текст: „Защо, о, мъдри Димитрие, само ние, твоите бедни раби, да сме лишени от твоята красота и от любов към Създателя да бродим по чужди страни и да страдаме от суровите войници на триезичниците и еретиците“. Мисля, че отново проличава тройната символика, в която се излива пиететът на молителя – това са пак градът, базиликата, светецът.¹⁴

Минавам на *словата* на св. Климент, които са три на брой.¹⁵ Българските изследователи смятат, правилно според мен, че за тези Климентови произведения трябва да приемем оценката още на Теофилакт Охридски, че те са „прости и ясни“. Красимир Станчев е на мнение, че те са „неусложнени и пряко насочват към търсения смисъл“¹⁶. Бих добавила, че тук се стига първоначално и до другото прочуто изречение от гръцкото житие на св. Димитър (втора редакция), което е преведено, както следва: „Максимиан, наречен и Еркулий, като покори готите и сарматите на римляните, слезе в Солун...“. Впрочем то се среща в Германовия сборник, както това показва Елка Мирчева¹⁷, както и в различни панегирици, като напр. ръкописа на дяк Андрей от 1425 г. (ЦИАИ № 182), в Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г. (НМРМ 4/8), в панегирика от 1483 г. на Мардарий Рилски (НМРМ 4/5) и пр.¹⁸

Отново прескачам подробностите и ръкописите, в които се намира това Климентово *слово*, както и следващите две *слова*, които са *поучителни*. В първото, което е *похвално*, се дават указания как да се чества празникът на св. Димитър, а именно – „с молитва, милостиня, смирение, кротост, любов, чистота и присъствие на църковните служби“. Следващите *поучителни слова* не се отличават съществено

¹³ Пак там, с. 153.

¹⁴ Статията на Йордан Иванов „Нови вести за Кирила и Методия“ е публикувана във в. „Зора“ (бр. 5404 от 3 юли 1937) и е цитирана от Боньо Ангелов в „Няколко наблюдения върху книжовното дело на Климент Охридски“, публикувано в сборника „Св. Климент Охридски (916–966)“ (София, 1966, с. 95–102). Последните примери съм посочила и в статията си: **Тъпкова-Займова**, Василка. Солун в ранната Кирило-Методиевска традиция. – В: *Духовна култура*, 1994, № 11, с. 3. сл.

¹⁵ Вж. общо: **Тъпкова-Займова**, Василка. Свети-Климентовите слова за св. Димитър и византийската книжовна традиция. – В: *Кирило-Методиевски студии*, 2000, кн. 13, с. 145–151.

¹⁶ **Станчев**, Красимир, Попов, Георги. Климент Охридски. живот и творчество. София, 1988, с. 80.

¹⁷ **Слово** № 9. Мъчение на свети Димитър. – В: *Мирчева*, Елка. Германов сборник от 1358/9 г. изследване и издание на текста. София, 2006, с. 104–108, 365–681. (ориг. текст на л. 56а–64а)

¹⁸ Вж. **Тъпкова-Займова**, Василка. Свети-Климентовите слова..., с. 147.

вено едно от друго, но може би второто да е претърпяло известна редакция. А Кр. Станчев натъртва на „основните семантични ядра, около които се групирват епитетите в св. Климентовите *слова*“¹⁹. Всичко това ще продължи във времето, когато на гръцки и оттам – на български, ще продължат да се създават или пресъздават образите на св. Димитър. Но аз отново спирам тук, защото се ограничавам с текстовете в Кирило-Методиевския период.

Както се вижда, образът на св. Димитър се доближава до образа, който намираме във византийската книжнина. Това се отнася както до описваните образи, така и до изображенията, които са от този период. Защото впоследствие нещата се променят. Връзките със светеца вървят по различни пътеки. От една страна, той става постепенно не само Солунски светец, дори не само балкански светец, но и *ἅγιος τῆς οὐκοῦμένης*, т.е. неговият култ се приема частично на Запад, а се разпространява главно на Изток, т.е. в православна Русия. Но почитанието му в българска среда вече не идва от Солун, а от факта, че той „по чудотворен начин“ става покровител на Асеновци и съдейства за възстановяването на Българското царство в Търново. Както е известно, впоследствие настъпват и други изменения в култа към св. Димитър, сред които например е свързването на светеца с убийството на Калоян, но това излиза извън рамките на тук засегнатата от мен хронология.

¹⁹ Вж. бел. 16.

ПРОБЛЕМИ НА ПРОУЧВАНЕТО НА СЛАВЯНСКИЯ ТЪРЖЕСТВЕНИК

ВЪРХУ ПРИМЕРИ ОТ ПРЕВОДНИ
И ОРИГИНАЛНИ ТЕКСТОВЕ В МДА 48

МАРИЯ СПАСОВА

SOME PROBLEMS CONCERNING A STUDY OF THE SLAVONIC *PANEGYRIC*
(BASED ON EXAMPLES FROM TRANSLATED AND ORIGINAL
TEXTS IN MDA 48)

Maria Spasova

SUMMARY

The article presents the contents of the Russian *Panegyric* MDA, f 173. I, № 148, 1497–1499, RGB, which include translated and original texts from the Early and Late Slavonic Middle Ages. Part of the homilies in the collection is preserved in Old Bulgarian manuscripts from the 11th century in Codex Suprasliensis and Glagolita Clozianus. Also included are the works of Old Bulgarian and Middle Bulgarian writers, as well as Slavonic translations done in the 14th century.

Интересът ми към ръкопис *МДА, ф. 173. I, № 48, 1497–1499 г.*¹, РГБ, *Златоуст*² се дължи на близостта с *Тържественник*³ *ОЛДП F. 215*, РНБ, първа четвърт на XV в.⁴, и *Тържественник № 30 (27)*, края на XV – началото на XVI в., съхраняван в Петрозаводск в Националния архив на Република Карелия, ф. 889, оп. 1 (нататък *Кар*)⁵.

¹ Турилов, Анатолий А. Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV века, хранящихся в СССР (для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР). Москва. 1986, с. 79, № 332.

² Работа по дигиталните копия от сайта <http://www.stsl.ru/>. Този ръкопис има и наименования *Тържественник*, *Сборник*, *Златоуст* – **Леонид (Кавелин)**. Сведения о славянских рукописях, поступивших из книгохранилища Свято-Троицкой Сергиевой лавры в библиотеку Троицкой духовной семинарии в 1747 г. (ныне находящихся в библиотеке Московской духовной академии). вып. 2. Москва, 1887, с. 80.

³ В южнославянската книжовна практика тези сборници имат наименование *панигириди*.

⁴ Публикувала съм вече няколко статии за този ръкопис, включващ триодна и минейна част.

⁵ **Памятники** книжной старины Русского Севера. коллекции рукописей XV–XX веков в государственных хранилищах Республики Карелия. состав. и ответственный ред. Александр В. Пигин. Санкт Петербург, 2010, с. 103–118 (нататък *ЛКСРС*). Вж. Спасова, Мария, Пигин, Александр В. Торжественник конца XV–начала XVI века из собрания Националь-

Общото между трите ръкописа е наличието на хомилии с еднакъв превод, познат по ранните им преписи в *Супрасълския сборник* (*С*) и в *Клоцовия сборник* (*К*). Оказа се, че руският ръкопис *МДА № 48* (*М*) съдържа славянски преводни и оригинални текстове от *Ранното* и *Късното славянско средновековие*. Някои от словата в *М* влизат в състава на различни типове кодекси в ръкописната практика на южните и източните славяни. И понеже все още в славистиката като доказателство за архаичност на превода на даден текст служи наличието му в най-ранните славянски ръкописи, в това проучване ще бъдат представени две основни групи текстове от *М*: а) славянски текстове от *Ранното славянско средновековие*, запазени в ръкописи от XI–XII в.; б) славянски текстове от *Късното славянско средновековие*, преведени или създадени през XIV в.

В *МДА 48* има още много слова, които в настоящото изследване няма да бъдат представени. Едва след текстологично и езиково проучване може да се определи *кога* и *къде* е възникнал този тип кодекс, *кога* и *къде* е извършен славянският превод на словата в него, какъв е бил *принципът за подбор* на оригиналните съчинения, включени в състава му.

1. Текстове от *Ранното славянско средновековие* в състава на *МДА 48*:

А. Хомилии в *Клоцовия сборник* (*К*) и в *Супрасълския сборник* (*С*), включени в *М*

1. Слова от *К* в *М*:

Наличието на слова от *К* в *М* е от особена важност за атрибутирането на преводите в архаичната му част. Затова откъсите от словата, които са общи за *К* и *М*, се дават в сравнение с други техни ранни славянски преписи.

1.1. Йоан Златоуст. *Слово на Цветница*⁶

Ранният славянски превод на словото е познат по преписите в *К* (л. 1а1–1б18) откъсът от словото е без началото и края), в *С* (318:10–332:11), в *Успенския сборник* (*У*) (л. 234а–239в) и в *Троицкия сборник № 9* (*Т*) (л. 218–223б).

М: (л. 230б–234) в ѿ цѣѣ. ѿже въ стѣхъ. ѿца нашего ѿ ѿанна архієпѣпа коньстантина града златаоустѣго. в тѣ нѣлю цѣѣнѣ. ѿче блви. *нач.*: ѿ чюдѣ. на чюдѣса гнѣ градемь братїе. ндемь ѿ сїлы на сїлѣ.

Сравнява се откъс от словото, който се съдържа във всички посочени по-горе преписи: *К* (л. 1–1б:18); *М* (л. 231б); *С* (325:4–327:1); *У* (л. 236в–237б); *Т* (л. 226–227б):

ного архива Республики Карелия. – В: *Ученые записки Петрозаводского государственного университета, Филология*, 2014, № 5 (142), с. 61–72.

⁶ По въпроса за текстологичната традиция на ранния славянски превод на словото вж. **Спасова**, Мария. Славянският превод на Слово за Връбница (Цветница) от Йоан Златоуст и проблемът за късните славянски преписи като достоверно свидетелство за архетипа на превода. – В: *Пѣнии мало Георгию. сборник в чест на 65-годишнината на проф. д.ф.н. Георги Попов*. София, 2010, с. 400–417; **Spasova**, M., Veder, W. R. Copying, Copy Editing, Editing and Recollating Three Chrysostomian Lenten Homilies in Slavonic. – В: *Polata knigopisnaia*, (2010), vol. 38, с. 97–145.

1

К: соугоубите благодѣтъ зане таковомиѣ отроковиѣ достойни бысте ѿци

Т: соугоубите бл҃годѣтъ зане такоуѣмиѣ ѿтроковиѣ достонни бысте ѿци

М: соугубите бл҃гѣтъ. занеже тацѣмиѣ ѿтрокѣ достонни бысте быти ѿци.

С: оугоубите оубо радость. іако тацѣхъ ѿрокъ бысте отроци.

У: оугоубите оубо радость іако тацѣхъ ѿрокъ быстеѿци.

2

К: іже і та нхъже не вѣдѣхъ старци. б҃миѣ наоучени въспѣша.

Т: нже та нхъже не вѣдѣху старци. б҃гомѣ наоучени въспѣша.

М: іже и та и не вѣдаху старци. б҃гомѣ наоучени въспѣша.

С: нже іже и старци невѣдомо бысть. богомѣ наоучени въсхвалиша.

У: нже іже и старци невѣдомо бысть. б҃миѣ наоучени въсхвалиша

Преводът на словото в *М* възхожда към глаголическия превод, представен в преписите *К* и *Т*.

1.2. Йоан Златоуст. Слово на Велики четвъртък⁷

Словото е познато по: *К* (л. 3а–9б31); *С* (405:3–424:13); *Михановичевия хомилар* (*Мих*) (л. 90в–91б); *фрагмента Григорович* 18.П (*Г*), български препис от XIII в. (л. 1–2б); *Тиханов* 540 (*Тих*) (л.150–159)⁸; *ОЛДП F. 215 (F)*⁹ (л. 389–395б); *М* (л. 294–303).

Ето сравнението на откъс, който се съдържа във всичките тези преписи¹⁰:

1 (Исх 32:1)

Г1: καὶ συνιοῦσαν πάλιν, καὶ ἄλλα μυρία θαύματα, ἔλεγον

С: и пакы състѣпнѣвъше сѧ• ина многа чюдеса• глаголаша

Г: и пакы състѣпнѣвъше• и ина многа чюдеса• глаша,

М: и пакы състоупнѣвъше• и ина мнѡга чюдеса. глѡща

Г2: καὶ πάλιν συναπτομένην καὶ μετ' οὐ πολὺ λέγουσι...

К: ипо мнозѣ гл҃хѣтъ•

Г: и пакы сходящѣе сѧ•и не по мнозѣ гл҃хѣтъ•

Мих: и пакы сходяще се• и не по мнозѣ гл҃хѣтъ

2 Исх 32:1

Г1, 2: Ποιήσωμεν ἑαυτοῖς θεοὺς, οἱ προπορεύσονται ἡμῶν.

С: сътвори намѣ боги• нже прѣдѣ намн поидѣхѣтъ•

Г: сътвори нѧ боги• иже прѣдѣ нами поидѣхѣтъ•

⁷ За пръв път Лавров изказва становището, че славянският превод на Златоустовия диптих De proditiōne Iudæ CPG 4336 в *К* и *С* е един и същ, въпреки различното начало. Съществува богата библиография на проучванията върху превода на това слово.

⁸ **Каталог** Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке – Санкт-Петербург (СРБИП). состав. Боряна Христова, Вячеслав Загребин, Геннадий Енин, Елена Шварц. София, 2009, с. 181.

⁹ **Левшина**, Жанна Л. „Болгаризирано“ писмо на руского книжника первой половины XV века Серапиона и Второе южнославянское влияние. – В: *Очерки феодальной России*. Москва, Санкт Петербург, 2013, Вып. 16, с. 3–50. Авторката отнася ръкопис *ОЛДП F. 215*, РНБ, *Тържественник*, към края на първата четвърт на XV в. (с. 3).

¹⁰ Дава се и гръцкият текст на примерите, за да се онагледят отликите в гръцкия диптих, който е в основата на сравнявания откъс.

М: сътвори намъ бгы ѿже прѣ нами пойдѹтъ.

К: створи намъ бгы ѿже поидѹтъ прѣдъ нами.

Г: сътвори намъ бгы. ѿже поидѹтъ прѣдъ нами.

Мих: створи намъ бгы ѿже пойдѹтъ прѣдъ нами.

3

G1: Τί λέγεις; τὰ θαύματα ἐν χερσὶν ἔτι, καὶ ἐπελάθου τοῦ εὐεργέτου;

С: что глаголеши чюдеса въ рѣкоу держа единаѹе. толи ли забѣы благодѣтелиа бѣ.

Г: что глѣши чюдеса въ рѣкѣ держа единаѹе. то ли. или забѣы бл҃гѣтелѣ бѣ.

М: что глѣши чюдеса въ рѣкѣ держа единаѹе. толи или забѣы бл҃гѣтелѣ бѣ.

G2: Τί λέγεις; Εἰδὼς τοιαῦτα θαύματα, καὶ ἐπελάθου... τοῦ τρέφοντός σε

К: что глѣши чюдеса видѣлъ еси толика. и таковаа и абѣ ли забѣы створшаго бѣ

Г: что глѣши чюдеса видѣлъ еси толика и такова. и абѣ ли забѣы створшаго бѣ.

Мих: что глѣши чюдеса видѣлъ еси толика и таковаа и абѣ ли забѣы створшаго бѣ.

Преводът на словото в *М* е по версията в *С* и *Г*, втората версия на превода е представена в *К*, *Г* и *Мих*.

1.3. Атанасий Александрийски. Слово на Велики петък¹¹

Това е третото слово от *К*, което се съдържа и в *М* (л. 358–360б). Понеже според наслова е приписано на Йоан Златоуст, то е включено в *Каталога* на хомилиите на Йоан Златоуст в дървноруската и южнославянската писменост от XI–XVI в. (*КЗлХ*).¹² Посочени са известните засега преписи на словото в *Г* (419б–422), *Хлуд.* 55 (л. 71б), *Волок.* 431 (л. 165б–168б), *Арханг.* 40 (л. 113б–116), *Г.* I. 895 (л. 528б–531), *Мих* (103б–105б), *Гомир* (л. 167), *Белград* 645 (л. 286б–288б). Неотдавна открих още два преписа на словото в *НИМ* 24 (*НИМ*), сръбски, средата на XIV в. (л. 70б–71б)¹³ и *Кар*¹⁴ (л. 447–449б).

1

Гр: Μέγα μὲν οὐρανὸς δημιουργήμα, καὶ τῆς ὁρωμένης κτίσεως πρῶτον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ εἶναι καλούμενον· μέγα δέ τι καὶ θαυμαστὸν τῶν ἀγγέλων ἢ φύσις, ὁράτοις στεφανουμένη τοῖς κάλλεσιν.

К: Велика оубо естъ тварь. нбо отъ небытиѣ въ бытиѣ. бмъ призвана великы же сжтъ и англьскыи силы. невидимыми добротами вѣнчаеми.

Мих: Велика ѿ оубо тварь небо. ѿ небытиа въ бытиѣ бмъ призвана. и велики же соутъ англьскыи силы. невидимыми добротами вѣнчаеми.

НИМ: Велика оубо естъ тварь небо. ѿ небытиа въ бытиѣ бмъ призвана. и великы же соутъ англьскыи силы. невидимыми добротами вѣнчаеми.

¹¹ За славянската ръкописна традиция на словото вж. Спасова, Мария. Славянский перевод Слова на Великую пятницу Афанасия Александрийского в книжной практике южных и восточных славян. – В: *Славянское и балканское языкознание. палеославистика.* слово и текст. Москва, 2012, с. 175–201.

¹² **Иоанн Златоуст** в древнерусской и южнославянской письменности XI–XVI веков. каталог гомилий. состав. Е. Э. Гранстрем, О. В. Творогов, А. Валевичюс. Санкт Петербург, 1998, с. 29–30.

¹³ Работа по дигитални кадри от ръкописа.

¹⁴ *ПКРС*, 2010, с. 115.

Ф: Велика оубо тварь. небо ѿ небытіа въ бытіе. бѣмъ призвана великы же сѣ и аггльскыѣ силы. невидимыми добротами вѣнчаемы.

М: Велика оубо тварь нбо, ѿ небытіа вѣ бытіе бгѣ призвана. великыи же соутъ і аггльскыа силы невидимыми добротами вѣнчаемы.

Кар: Велика оубо тварь. небо ѿ небытіа въ бытіе бгомъ призвана. великы соутъ и агглькыа силы. невидимыи (!) добротами вѣнчаемы.

Преводът е устойчив и в южнославянската, и в източнославянската ръкописна традиция.

1.4. Епифаний Кипърски. *Слово на Велика събота*

Словото е познато по южнославянски и източнославянски преписи: *К* (л. 12a33–14a22); *С* слово № 40 (447:28–471:12); *Ф* (л. 292b–302); *Тух* (л. 163–170b – без край)¹⁵; *Мих* (л. 125a–134a); *Ягичев Златоуст Q. П. I. 56 (ЯзЗл)* (л. 184–204b)¹⁶; *НИМ* (л. 76–79b); *FI. 829 (FI)* (л. 79–87)¹⁷; *Германов сборник (Герм)* (л. 173b–198b)¹⁸; *М* (л. 331–345); *Гилфердинг 56 (Гилф)* (л. 266b–293b)¹⁹. Словото многократно е било обект на проучване и съществува богата библиография от научни изследвания върху него.

К: Чѣто се дѣнесь безмѣвѣе много на земли. чѣто се безмѣвѣе много. и мѣваніе много.

С: Чѣто се дѣнѣсь мѣванію много на земли. чѣто се мѣванію много. и неплиштѣванію много.

ЯзЗл: Чѣто сѣ дѣне безмѣвѣе много на земли. чѣто сѣ, безмѣвѣе много, и мѣваніе много.

Ф: Чѣто сѣ дѣне безмѣвѣе много на земли. чѣто сѣ, безмѣвѣе много, и мѣваніе много.

Тух: Чѣто се дѣне безмѣвѣе мнѣ на земли, чѣто се безмѣвѣе много и мѣваніе мнѣ

Мих: Чѣто се дѣнѣ безмѣвѣе много на земли. чѣто се безмѣвѣе много и мѣваніе много.

НИМ: Чѣто се дѣнѣ безмѣвѣство много на земли чѣто се бѣмѣвѣство много. и мѣваніе мнѣ.

FI: Чѣто се дѣне безмѣвѣе мнѣго на земли, чѣто се безмѣвѣе мнѣго и мѣваніе мнѣго. ~

Герм: Чѣто сѣ дѣне безмѣвѣе много на земли. чѣто сѣ безмѣвѣе проуче и мѣвѣніе много.

Гилф: [Чѣто се дѣне в]езмѣвѣе мнѣго на земли. чѣто [се безмѣвѣ]е мнѣго и мѣваніе мнѣго.

М: Чѣто сѣ дѣне безмѣвѣе мнѣго на земли чѣто сѣн безмѣвѣе много, и мѣваніе много

Славянският превод на хомилията в южнославянските и в източнославянските преписи показва различие в наслова. Единствено в преписа *НИМ* съдържа указанието, че словото е предназначено за неделя, а не за събота.

Основният текст на словото има сравнително устойчив превод, единствено *С* съдържа отлики, които говорят за редактиране на глаголическия превод (може би

¹⁵ *СРБП*, с. 183.

¹⁶ Димитрова, Мариана. Ягичев Златоуст. средновековен български паметник със слова и поучения от началото на XIV век. София, 2011, с. 271–291.

¹⁷ *СРБП*, с. 172.

¹⁸ Мирчева, Елка. Германов сборник от 1358/1359 г. София, 2006.

¹⁹ *СРБП*, с. 169.

при транслитерирането на кирилица?), а в сръбския препис *НИМ* има лексикални архаизми, липсващи в другите преписи. Словото все още не е изследвано по всички известни южнославянски и източнославянски преписи.

Фактът, че в *М* са включени четири от словата в *К*, позволява преводите на част от текстовете в *М* да се атрибутират към глаголически архетипи.

2. Слова от *С* в *М*²⁰

Словата, общи за *С* и *М*, се дават само с наслов и инципит, без да се посочват преписите в други славянски ръкописи.

2.1. Слово № 28. Йоан Златоуст. *Слово на Връбница*

С (318:10–332:11); *М* (л. 230б–234)

1

С: свѣтааго ѿтца нашего ꙗ́вана златооꙋстааго. слово на вѣръбѣниѣж ꝿ:

М: иже въ стѣхѣ ꙗ́ва нашего ꙗ́вѣнна архіе́пска коньста́нтина града златооꙋстааго, в тѣже нѣлю цвѣѣно, ꙗ́че бл҃г. (на горното поле) в нѣ цвѣѣ

2

С: Отъ ѿꙋдесѣ къ ѿꙋдесѣмъ господѣніемъ ходимъ братиѣ. и доидѣмъ акы ѿтъ силы на силѣ. ꙗ́коже бо въ веригахъ златахъ. притокы дроꙋтъ дроꙋзѣ съплетѣнъ. ꙗ́дно ꙗ́диноаго дрѣжитъ са съплетѣнѣхъ коѣждо. съвѣкоꙋплѣно же коѣждо коѣмъждо. и продажаемо ꙗ́стѣ. и сице и свѣтънѣхъ еꙋа́нгѣлиѣ ѿꙋдеса.

М: ꙗ́ ꙋꙋде. на ꙋꙋдеса г҃на градемъ вѣтѣе, ꙗ́демъ ꙗ́ силы на силѣ, ꙗ́ко плѣница бо златѣ рѣсновѣ дрѣтъ дрѣсѣ дерѣжат са слагаемъ коѣ и. тако и стѣхъ бл҃говѣстїи ꙋꙋдеса.

Преводът в *С* и *М* е един и същ, но е в две различни версии. Двата преписа *С* и *М* би следвало да се проучат сравнително, защото в *М* се съдържат повече лексикални преславизми, отколкото в *С*.

2.2. Слово № 30. Йоан Златоуст. *Слово на Велики понеделник*

С: (343:1–350:18); *М* (л. 234–237)

1

С: ꙗ́вѣнна архіе́пискоꙋпа константи́на града златооꙋстааго слово. ѿ смокви въ великѣи въ понедѣльникъ ꝿ:

М: иже въ стѣхѣ ꙗ́ва нашего ꙗ́вѣнна златооꙋстааго. въ понѣ великїи. слово ꙗ́ ꙗ́ссоꙋшеи смоквиѣ. бл҃гви ѿ. (на горното поле) въ великїи понѣ

2

С: Око оꙋбо вида ꙗ́ли дѣбѣ цвѣтѣꙋанъ. ꙗ́ли ꙗ́сточникъ силно текѣшѣ. тѣмъ видѣніемъ тамо са влѣꙋетъ. и сръдѣꙋнѣи оꙋмъ. прѣвращааѣ тамо. такожде и оꙋхо слыша словесы дѣѣниѣ и повѣсти. къ тѣмъ мѣсль си простѣретъ.

М: ꙗ́ко оꙋбо видѣ ꙗ́ли дѣбѣ цвѣтѣꙋшъ. ꙗ́ли ꙗ́сточникъ силно текѣшъ. тѣмъ вѣдѣніемъ тамо са влѣꙋетъ. и сръдѣꙋнѣи оꙋмъ прѣвращаеѣ тамо. такоже и оꙋхо слыша словесы дѣѣниѣ и повѣсти къ тѣмъ мѣсль сїи простѣретъ.

Преводът на словото в *С* и *М* е еднакъв и текстът е устойчив в четиривековната ръкописна традиция. В *М* словото свършва до гласата в *С*, която е в полето на

²⁰ Преглед на библиографията, свързана с проучванията на славянския превод на Златоустовото „Слово на Връбница (Цветница)“, както и текстологично изследване на двете версии на превода вж. у Спасова, Мария. Славянският превод на Слово за Връбница (Цветница)... с. 400–417.

C (405:3–424:13); *M* (л. 294a–303a)

1

С: ꙗ́на архіе́писко́па константи́на гра́да златоу́стааго сло́во въ свѣ́тъи ѡ́чѣтврътъкѣъ.
 ѡ́ прѣ́дани-ѡ́уды и ѡ́ пастѣ́. и ѡ́ съказа́ннѣи свѣ́тъи хъ таинѣъ. и ꙗ́же не поминати зѣла
 ✠

М: иже въ сѣѣ ѿца нашего ѿѡанна архіепѣпа константи (!) града златаѡстаго. слово ѡ преданіи іоуды. И ѡ пасцѣ. и ѡ сказаніи стхъ тайнѣ. і еже не поминати злѣ. ѡчѣ блгѣви :~ (на горното поле) въ сѣѣхъ великыи. четвертокъ :~

2

С: Мала ноужда дньесъ къ вашен любьви съвѣштати. мала же ноужда съвѣштати. не поуже множьство глаголемыиу хъ въ отажываюте си. не бо юстьт иного града брѣсти.

М: Мала н^жо^да д^не к^т ва^ши^и л^юб^ви с^ъв^ѣш^ати, мала же н^жо^да с^ъв^ѣш^ати не може. (!)
мн^ож^ство г^ле^ны в^ы ѡ^тп^руг^ав^ае^те с^я. н^ѣ б^ѡ и^но^го г^ра^да ѡ^бр^ѣсти.

Преводът в S и M е еднакъв, но през продължителния период на преписване отделни форми в M са претърпели деформации.

C (447:28–471:12); *M* (л. 331–345)

1

С: слово сѣааго еѣпифанита архіепискоупа кѣпрьска. Ѡ погребении тѣлѣ гѣи нашего їсоу хѣа.
ї ѡ їѡсифѣ иже ѡтѣа аримафеа. и Ѡ никодимѣ и Ѡ сѣннитии гѣи нашеѣ. гробѣнѣмь. по
сѣпастьпасѣнѣи (!) мѣцѣ дивѣно бѣвъшоу ѡ.

М: иже въ сѣѣхъ ѿца нашего епифанія, архіепископа кипрскаго, слово въ сѣѣхъ и великую соудоту ѿ погребенія тѣла га наше ісха. і ѿ ѿсхоу. иже ѿ ариана-еда. и ѿникодилѣ. и ѿ оуспенія га нашего ісха. и гробѣмъ положеніи. и по спсѣнѣи стрѣти дивнѣ. бывши въстаніи. ѿѣ бл҃гви. (на горното поле) въ сѣѣхъ и вѣкс соѣ ~

2

С: Чѹто се дѣньсѣ мѣлѣваніе много на земли. Чѹто се мѣлѣваніе много, и неплиштиваніе много, мѣлѣваніе много, іако цѣсарѣ съпитѣ зѣмля оубо іа сѧ и оумлѣча, іако богѣ плѣтиѣ оустѣпе.

М: Что сѣ днѣ безмолвіе мнѡго на земли, что сѣи безмолвіе мнѡго. и молчаніе мнѡго. безмолвіе мнѡго. іако црѣ спитъ, зѣмля дубоа ея и думаетъ. іако бгѣ во плоти дѣстѣ.

Преводът в *C* и *M* е един и същ, въпреки лексикалната отлика в началото. Езикът на превода при трансмисията е останал сравнително устойчив.

C (486:19–498:11); *M* (л. 381–387а)

1

С: свѣдѣго ꙗдръ хѣппа константиѣ града. ꙗѡнна златооѣстаго. слово на тридѣвеноу
вѣскрѣшенѣ ꙗи нашего. вѣ понедѣлникѣ :

ЕВРОПЕЙСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВОТО ДЕЛО

Преводът е един и същ, но в M има някои иновации на морфологично равнище, предпоставка за което е тиражиране в собствено езикова среда, т.е. M е опосредстван от преписи в българска езикова среда.

2.8. Слово № 44. Йоан Златоуст. *Слово в първата неделя след Пасха (Слово на Томина неделя)*

C (498:12–508:9); *M* (4206–4256)

1

С: ^ѣтааго оца нашего іѡанна златоустѣаго слово въ новѣжѣ недѣлѣж. и ѡ невѣрствѣи
апла фомы :

М: ѿже въ стѣхъ ѿца нашего ѿѡанна, архіепископа константиѡнскаго града златаѡустаго. слово
въ новоу недѣлю по пасхѣ. невѣрствіа ра^н фомы апла. и ѡсѡзѡнїи рѣбра г҃на. бл҃гви ѿ

2

С: ИДЖ ДЛГТЬ ВАМЪ ОТЬПДАТЬ. ДЛГТЬ І МЫНѢ ДАЖШТОУМОУ НА ОУСПѢХЪ І ВЪ ОБОГАТАИ.
 ПРИДОУХЪ ПАКТЫ СЪКАЗАТЬ ФОМЖ. ОТПРОВА ОУБО НЕ ВЪРОУЖШТОУ ГОСПОДНЮ ВСКРЪСЕННЮ.

М: Се бѣ приспѣ, вамъ длгъ повѣдати. длгъ ѿ мене подаваѹща ѣже бѣваетъ на пол'зоу. и ва ѿбогатѣваѹща. прихѣди бѣ пакы показати сѧ фомѣ. иже преже в' малѣ не вѣровавшоу гнѹ въскрєсєнію.

Преводът е еднакъв, но в *C* и *M* са представени две различни версии.

Хомилиите № 30, 36, 40, 42 и 43 са с един и същ превод в *C* и *M*; слова № 28, 41 и 44 са в две версии на един и същ превод.

Б. Две беседи от Учителното евангелие, съставено и преведено от Константин Преславски

В *М* са включени беседа 45 и беседа 47 от *Учителното евангелие* на Константин Преславски (*УЕ КПр*). Неотдавна публикувах изследване на тези две беседи от *М* в сравнение с текста им в критичното издание на *УЕ КПр*²¹. Авторството на беседа 47 в *М* според наслова ѝ е приписано на Кирил мних.

В. Слова на старобългарски писатели от края на IX–нач. на X в.

1. Климент Охридски. *Похвално слово за възкресение Лазарово*²²

Според К. Куев *Похвално слово за възкресение Лазарево* има две версии, които представя в археографската справка към критичното издание на текста по преписа РНБ, F. n. I. 46, XII в. В М словото е по първата версия и неслучайно този препис е избран от К. Куев за един от 7-те преписа, по които изработва критичния апарат. В М словото е на л. 203–205.

въ соу̑ .Ѣ. ю ст҃го пѡ. клименѣта ѣпѣпа. слѡво похвѣно ѡ ѹетвероднѣвнѡ лазари. бл҃гви
ѡу̑е ~ *нач.*: Си прѣтѣчетъ свѣтозарное торжество. хѡва въскр҃сеніа ѡбразъ показаа. сѣи
свѣтозарнаа памѣтѣ восіа хѡва ѹюдеси провѣѡвѣщюшаа.

6. Йоан Екзарх. *Слово на Възнесение Господне*

През 1824 г., когато Калайдович публикува *Слово на Възнесение Господне* на Йоан Екзарх по *Волок. № 17* от 1535 г., той отбелязва: „Слово на Възнесение Гос-

²¹ **Спасова**, Мария. Неизвестен препис на „беседа 45“ и „беседа 47“ от старобългарското „Учително евангелие“ на Константин Преславски. – В: *Старобългарска литература*, 2014. № 49–50. с. 169–187.

²² Куев, Куйо. Похвално слово за възкресение Лазарово. – В: *Климент Охридски. Събрани съчинения*, т. 1. София, 1970, с. 548–577.

подне, което несъмнено принадлежи на Йоан Екзарх Български, е свидетелство освен за ярките достойнства на писателя и преводача, и за таланта на най-ранния славянски проповедник²³. През 1848 г. Бодянски публикува словото по преписа му ръкопис № 362 от края на XV в. от сбирката на Царски²⁴.

Словото в *М* е на л. 447–449б и според класификацията на Д. Иванова-Мирчева се отнася към първата група слова, в които като автор се посочва Йоан Презвитер Екзарх Български²⁵. Със същия наслов словото се съдържа в *Кар*, л. 541б–544. Преписът в *М* съвпада напълно с преписа, публикуван от Бодянски:

1
М: ѿ ѿ́анна прѣ́звитѣра. ѣ́ксѣ́рха́ болгарска́го. слѣ́во на возше́ствіе ꙗ́ко нашего ꙗ́ко х́а. бл҃́гви ѿ́уѣ ꙗ́ко (на горното поле) в то́й прѣ́а

2
М: Весе́лите сѧ ꙗ́ко. и ра́ѿи сѧ зѣ́мле. поне́же посре́нюю стѣ́ноу прегра́да. разгра́дивъ ꙗ́ко. ꙗ́коже па́че ꙗ́ко. вра́жоу ꙗ́коже вѣ́ ме́жоу бѣ́гомъ и ꙗ́ко. е́стьство́мъ и ми́ръ сътворивъ съво́дѣи выпре́нѣа с до́лними.

Г. Славянски превод, възходящ към гръцки образец от IX в.

1. Дионисий Александрийски. *Слово за Пасхата*

и́же въ стѣ́и ѿ́ца на́шего дѣ́и́и́а. а́лѣ́ксандрі́нскаго. ѿ́ пасцѣ́, бл҃́гви ѿ́уѣ (л. 360б–363)

Словото ѿ пасцѣ́ представлява ексцерпт на първите две от четирите правила на *Посланието* на Дионисий Александрийски до Василид, което има старобългарски преславски превод, познат по преписа в Ефремовската крѣмчая (*Ефр*). До неотдавна слово ѿ пасцѣ́ беше известно само по преписа му в *ОЛДП F*. 215 (*F*). Славянският превод на тези две правила в словото ѿ пасцѣ́ в *F* е свършено различен от превода им в *Ефр*. Публикувах славянския превод на двете правила в *Palaeobulgarica* по *F* в сравнение със същия текст в *Ефр* и успоредно с гръцките текстове, към които възхождат двата превода²⁶. Наскоро обаче открих още два славянски преписа на слово ѿ пасцѣ́ в *М*, л. 360б–363, и в *Кар*, л. 494б–496б. Интересното в случая е, че преводът на двете правила в *Ефр* е по гръцки кодекс от X в., а в *F M Кар* преводът възхожда към гръцкия текст от *Patmos* 173, т.е. вт. пол. на IX век. Ето два примера като доказателство за казаното:

²³ **Калайдович**, Константин Ф. Йоан Екзарх Болгарский. Москва, 1824, с. 83.

В изследването си Калайдович отнася времето на живот на Йоан Екзарх към края на IX–началото на X в. (с. 16).

²⁴ **Бодянски**, Осип М. Славянорусские сочинения в пергаменном сборнике И. Н. Царского. – В: *Чтение в Императорском обществе истории и древностей российских*, 1848, кн. 7.

²⁵ **Иванова-Мирчева**, Дора. Йоан Екзарх Български. слова. т. 1. София, 1971, с. 16.

²⁶ **Неизвестен** славянски превод на правило а́· и б́· от *Посланието* на Дионисий Александрийски. – В: *Palaeobulgarica*, 2012, № 4, с. 73–95.

1

Gr1: Διονύσιος Βασιλείδῃ τῷ ἀγαπητῷ μου καὶ ἀδελφῷ συλλειτουργῷ καὶ θεοπρεπεῖ, ἐν κυρίῳ χαίρειν.

Efr: Дионисий василидоу възлюбленоу моему и братоу съсложъбъникоу• и бѣлѣпно о г҃ѣ радовати сѧ•

Gr2: Διονύσιος Βασιλείδῃ τῷ ἀγαπητῷ μου υἱῷ καὶ ἀδελφῷ συλλειτουργῷ καὶ θεοπρεπεῖ, ἐν κυρίῳ χαίρειν.

M: Диѡнисїи василидѣ възлюбленѣноу моему сѣноу. ѡ братоу, ѡ съсложѣбѣникоу ѡ бѣолѣпноу. ѡ г҃и радовати сѧ.

В *M* присъства сѣнъ като превод на υἱῷ от *Gr2* и според Бенешевич това е особеност на I и II редакция на *Синтаγματα*; формата г҃и за *мест.* в *M* е по *ї*-осн. и е по-архаична от г҃ѣ в *Efr*, която е по *jo*-осн. и е иновационна (прегрупиране на господъ от *ї*– към *jo*-осн.). Има и други отлики на лексикално и граматично равнище, които тук и по-нататък не се коментират.

2

Gr1: εἰ δέ τινες, οὐχ ὅπως οὐχ ὑπερθέμενοι, ἀλλὰ μηδὲ νηστεύσαντες τὰς προαγούσας τέσσαρας

Efr: аще ли нѣции не іако ожидавъше• нѣ никакоже постигъше сѧ• прѣжеваривъшаа ѡѣтъри•

Gr2: Εἰ δέ τινες, οὐχ ὅπως οὐχ ὑπερτιθέμενοι, ἀλλὰ μηδὲ νηστεύσαντες, ἢ καὶ τρυφήσαντες τὰς προαγούσας τέσσαρας

M: аще ли нѣцїи не тоуїю не препогѣше. нѡ ниже постигѣше сѧ. нѡ ѡ питавѣше сѧ. прѣварѣшаа д҃ни

Gr1 и *Gr2* съдържат различия: в *Gr2* присъства ἢ καὶ τρυφήσαντες, а в *Gr1* липсва – славянският превод в *M* е извършен от по-архаичната гръцка версия *Gr2* на *Посланието*, защото в него присъства нѡ ѡ питавѣше сѧ; τέσσαρας правилно е преведено в *Efr* като ѡѣтъри, а в *F* и в *M* присъства д҃ни вместо д҃ или ѡѣтъри – много е вероятно грешката да е в протопревода. Възможно е обаче в антиграфа да е било д҃ни, което в следващите преписи е деформирано до д҃ни.

Към същото слово на л. 363 в *M* е вмъкната реплика от латински текст, отделен с червенослова ѿ грѣскаго зѧко:

3

Въ пѣти на десѣти д҃нехъ. сѣрѣ в сѣдницѣ сѣтъ стѣти. ѡ в сѣницѣ сѣтъ пасхы. долгъ ѡсобныи• илѣ люскыи неистѣжаѣмъ бываѣтъ. в тѣ же пѣтъ на десѣтѣ д҃нѣ пасхы. свобоженїа ѡ г҃лѣмаа манїѣпа тиѡна сътворѣти. ѡ іаже ѡ нѣ възпоминанїа съставляти писанїи. іако въ д҃нѣ пасхы• никтоже вѣжет сѧ. илѣ в темници затвораѣтъ сѧ. развѣ любовѣа. ѡ моужеложѣника. ѡ вѣсхѣщающаго д҃вѣоу. ѡ гробна тѣта. ѡ ѡроудѣа. ѡ прѣтворѣщаа златица ѡ оубїица. ѡ моужитѣла. вси бѣ сїи всегда казнѣтъ іако ѡ вѣ ѡтвѣродѣсѣтѣницѣоу. ѡ въ д҃нехъ пасхы. моужими бываѣтъ разбоинници. проѡи же, єдиноѡ тѣѡїю приѡцаѡтъ сѧ ~

Ἐν δὲ ταῖς ιε΄. ἡμέραις τοῦ πάσχα, οὔτε χρέος ιδιωτικὸν, ἢ δημόσιον ἀπαιτεῖται. ἐπιτρέπει ἐν ταῖς αὐταῖς ιε΄ ἡμέραις ἐλευθερίας καὶ ἐμαγκίπα τίωνας πράττεσθαι, καὶ τὰ ἐπ' αὐταῖς ὑπομνήματα συνίστασθαι. ὅτι ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς πασχαλίας, οὐδεὶς ἐγκλείεται,

ἡ δεσμεῖται πλὴν πάντες γὰρ οὗτοι πάντοτε ἀπολαμβάνουσιν ὅτι καὶ ἐν τῇ μ'. καὶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ πάσχα βασανίζονται οἱ λησταὶ ἅπαξ δὲ μόνον οἱ λοιποὶ συγγινώσκονται. Σοῦδα. Μαγκίπατος: ὁ χειράφετος παρὰ Ῥωμαίοις.

Това е откъс от Фотиевия „Номоканон в 14 титула“ без тълкувания. Фрагментът не следва буквално гръцкия текст на титул 7, глава 1, а има словоредни размествания и изборност на преведените части²⁷. Фактът, че ἐμαγκίπα τίωνας е оставено без превод, позволява да се предположи, че този текст е предназначен за хора, които познават смисъла на този юридически термин, т.е. за западните славяни. Това предположение се подкрепя от съотнасянето на превода на двете правила с гръцкия кодекс *Patmos 173*.

Д. Слова на Кирил мних/Туровски, древноруски писател от XII в.

1. Слова, в чийто наслов за автор е посочен Кирил мних

1.1. Кирил мних. *Слово в неделя месопустна*. (л. 226–246) – всъщност словото е тълкувание на Кирил Александрийски и е беседа № 47 от *VE KΠρ*.

1.2. Кирил мних. *Слово на Цветница* (л. 2246–2306)

2. Слова без посочен автор в наслова, но принадлежащи на Кирил Туровски

2.1. *Слово на Пасха* (л. 363–367) – в наслова не е посочен автор, но словото е на Кирил Туровски

2.2. *Слово на Петдесетница* (л. 4716–4736) – насловът не включва името на автора, но словото е на Кирил Туровски

II. Текстове от Късното славянско средновековие в състава на *МДА 48*:

1. Григорий Богослов

Включването на хомилии на Григорий Богослов в *М* е важно в кодикологично и в текстологично отношение. На славянски са преведени общо 21 негови проповеди. Славянският превод на 13-те хомилии, които имат глаголически прото-превод, е запазен в преписа *Q. n. I. 16, РНБ*, XI в. Преводът на 16-те проповеди от богослужебната колекция е извършен през X в. в Преслав и е запазен в руски преписи, включващи и тълкуванията на Никита Ираклийски, т.е. комплектуването на сборника с преславския превод на 16-те хомилии и тълкуванията към тях вероятно е станало в Русия. Единствено в българския ръкопис *НБКМ 674* от 1350–1360 г. се съдържат осем от 16-те хомилии в преславски превод без тълкувания.²⁸ Колекцията от 16 слова има и втори превод, среднобългарски, извършен през XIV в. Затова е важно да се провери дали словата, включени в *М*, са сред 13-те, или се срещат само в колекцията от 16 слова. По-интересно е обаче, че в *М* има

²⁷ Гръцкият текст на откъса се дава по Rhalles, G. A., Potles, M. Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων... ὑπὸ Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Πότηλη. Αἰθῆνα, 1852. (reprint 1966, с. 135–136).

Византологът Доротеј Гетов ми посочи мястото от Фотиевия „Номоканон“, което позволява да се разбере славянският текст, но той изрично подчерта, че „това не е 100% идентификация, защото текстът е от *Кодекса* на Юстиниан, преведен на гръцки и влязъл в състава на книги като *Василиките* и *Прохирона*. Последният обикновено, но не винаги, се визира със славянското *Закон градский*.

²⁸ [Шестнадесет] 16 слова на св. Григорий Богослов. (фототипно издание на ръкопис *НБКМ 674*). изд. подг. Мария Спасова. София, 2014. 623 с.

и две слова, приписани на Григорий Богослов: едното всъщност е Златоустово, а другото е с анонимно авторство (Псевдо-Григорий Богослов). Затова проповедите в *М*, които в наслова съдържат името на Григорий Богослов, тук се представят в две групи: а) със сигурно авторство на Григорий Богослов; б) приписани на Григорий Богослов.

Сравнението на словата на Григорий Богослов в *М* се извършва по 4 славянски преписа, представляващи текстологичната традиция на преводите: *Q*. n. 116 (*Б*), *РНБ*; *Син. № 954* (117) (*Н*), *ГИМ*; *НБКМ № 674* (*П*); *Мазурин № 1494* (*У*), *РГАДА*.

1. Хомилии на Григорий Богослов със сигурно авторство:

1.1. Григорий Богослов. *Слово на Томина неделя*

Oratio XLIV е част от богослужебната колекция от 16 слова (липсва в колекцията от 13 слова).

М: (л. 349–349б): ѿже въ сѣѣ ѡца на́шего гри́горіа бѣ́гослова. а́рхїе́пкп коньста́нѣтина гра́да. Сла́во вѣ́ новоу́ю не́лю. бѣ́гослѡ́ви. ѡ́уѣ :~ (на горното поле) вѣ́ новоу́ю не́лю по па́цѣ

<i>Н</i>: (81в) Ъѣ оубо како ти цѣца временѣ, цѣци дѣни явлѣѣ ѿ да приносѣ ѡ себе. все еже добро и красно зѣло. нынѣ нѣо свѣтлѣе. нынѣ слѣнце высочѣѣ ѿ златообразнѣе. нынѣ лунынѣи крѣ прозрачнѣе. ѿ звѣзднынѣи ликѣ ѣтѣи. нынѣ поморемѣ волнѣ изливѣют сѣ.	<i>У</i> (173б)=<i>П</i> (37): Ъѣждѣ въ іакова вѣдимаѣ. цѣца вре́менѣи цѣци дѣнѣи посылаѣтъ ѿ дароноситеѣ ѡ своѣхѣ въсе еже ѣто добрѣише ѿ краснѣише. Нѣѣ нѣо свѣтлѣише. нынѣ слѣнце высочѣише ѿ златовѣднѣише нынѣ лунынѣи крѣ прозрѣчнѣиши, ѿ свѣздамѣи ликѣ ѣистѣиши нынѣ моремѣ оубо влѣнѣнѣи изливѣѣтъ сѣ.	<i>М</i>: (л. 345) ви́ждѣ во ка́коваѣ вѣ́димаѣ цѣ́ца вре́менѣи. цѣ́ци дѣнѣи посылаѣтъ ѿ дароноситеѣ ѡ своѣ все́ еже добрѣ́ише ѣто ѿ краснѣ́ише. нѣ́ѣ нѣ́о свѣ́тлѣ́ише нѣ́ѣ слѣ́нце высочѣ́ише ѿ злѣ́товѣ́днѣ́ише. нынѣ́ лунынѣ́и кро́ѣтъ прозрѣ́чнѣ́иши ѿ звѣ́здамѣ́и ликѣ́ ѣистѣ́иши. нѣ́ѣ мо́ремѣ оубо́ волне́нѣи изливѣ́ѣтъ сѣ.
---	--	---

Преписът *Н* представя старобългарския преславски превод на *Oratio XLIV*, запазен в руски преписи заедно с тълкуванията на Никита Ираклийски; преписите *П* и *У* съдържат втория славянски (среднобългарски) превод, извършен през XIV в. Текстът на хомилията в *М* е еднакъв с текста в *П* и *У*. Това доказва, че сборникът е сформирен през *Късното славянско средновековие* и, и обяснява включването в него както на староизводни, така и на новоизводни текстове.

1.2. Григорий Богослов. *Слово на Пасха*

Oratio I на Григорий Богослов в *М* е поместено на л. 407б–409. Славянски превод на словото присъства и в сборника с 13 слова, и в колекцията 16 слова, която има старобългарски и среднобългарски превод. Откъс от *М* се сравнява с *Б*, *Н*, *П* и *У*.

<i>Б:</i> (л. 373в–г) Бѣчера тельць закалаше сѧ, и мазахъ сѧ прѧзи, и плака сѧ егѣптѣ прѣвородѣньихъ, и нѣ минѣ гоубѧи, и знаменіе страшно и боѧзньно и уѣстною крѣвию оградихом сѧ, дѣньсѣ уѣстнѣе оубѣжахомъ егѣпта и фараоса горкаго вѣкѣи тажкѣихъ дѣло приставникѣ кала и зѣданиѧ его прѣстихом сѧ и никтоже ставѧи на праздѣньствовати	<i>Н:</i> (л. 48г–49а) Бѣчера агнецъ закалаше сѧ. и омазахѣ сѧ прѧзи. и плака сѧ егѣпѣ первѣнецъ. и нѣ минѣ гѣбѧи. и знаменіе страшно и боѧзньно. и уѣтною кровью оградихом сѧ. Днѣ іавѣ оубѣжахѣ егѣпта. и фараѡна горкаго вѣкѣи. и тажки приставниѣ. и кала и зѣданиѧ его прѣстихом сѧ. и никтоже ставѧи на праздѣновати	<i>П=У:</i> (л. 2б–3) Бѣчера агнецъ закалаше и мазаахъ сѧ прѧзи. и плака сѧ егѣпѣ прѣворожѣньи (У прѣвородѣньи). и на минѣ гоубѧи. и знаменіе страшно и боѧзньно. и уѣстною крѣвию оградихом сѧ. Днѣ уѣстѣ оубѣгохѣмъ егѣпта. и фараѡна горкаго вѣкѣи и тажкѣи приставникѣ и кала и брѣнѣа свобѣдихом сѧ и никтоже вѣзбранѣжи на праздѣновати	<i>М:</i> (л. 407б–408) Бѣчера агнецъ закалаше сѧ и мазахоу сѧ прѧзи и плака сѧ егѣпетъ перѣворѣньи. и на минѣ гоубѧи. и знаменіе страшно и боѧзньно. и уѣтною кровью оградихом сѧ. Днѣ уѣтѣ оубѣгохѣмъ егѣптѣ. и фараѡна горкаго вѣкѣи. и тажкѣи приставникѣ. и кала и брѣнѣа свобѣдихом сѧ. и никтоже вѣзбранѣжи на праздѣновати
---	--	--	---

Преводът на *Oratio I* в *М* е среднобългарски.

1.3. Григорий Богослов. *Второ слово на Пасха*

Oratio LXV има ранен славянски превод. Съдържа се в сборника с 13 слова, но е част и от богослужебната колекция от 16 слова. Има и втори, среднобългарски превод. Откъс от словото в *М* се сравнява по преписите *Б*, *Н*, *П* и *У*.

<i>Б:</i> (л. 325в) На мѣстѣ своемъ станѣ, рече уюдѣсьнѣи амѣакоуѣмъ. и азъ съ нимъ дѣньсѣ, данѣа мынѣ отъ доуха власти и разѣума, и съмотрѣх и оубѣдѣхъ что ли сѧ съглаголетъ минѣ	<i>Н:</i> (л. 51г) На мѣстѣ своѣ станѣ рече уюдѣнѣи амѣакѣ. и а рече с нѣ днѣ. данѣа ми ѿ дѣа блѣти и разѣума и съмотрю и оубѣдѣхъ что іавит сѧ. что ли съглетъ сѧ минѣ :	<i>П=У:</i> (л. 6б) На стражи моѣи станѣ, рече уюднѣи амѣакѣ. и азъ съ нимъ днѣ, данныѣ ми ѿ дѣа власти и видѣнѣа. и оуѣмоуѣра и оубѣмъ, что іавит сѧ и что вѣзглетъ ми сѧ.	<i>М:</i> (л. 409–409б) На стражи моѣи станѣ. рече уюднѣи амѣакѣ. и азъ с нимъ днѣ данѣнѣа ми ѿ дѣа власти и видѣнѣа. и оуѣмоуѣрю и оубѣмъ что іавит сѧ и что вѣзглетъ ми сѧ.
---	---	--	--

Преводът на *Oratio LXV* в *М* е среднобългарски.

2. Хомилии, приписани на Григорий Богослов

2.1. Евангелско тълкувание по Йо 20:24–29

В *М* словото е на л. 351б–357б. Според наслова автор на словото е Григорий Богослов, но всъщност това е Златоустовото тълкувание по Йо 20:24–29 (гръцки текст *PG* 59. 473–489).

1

PG 59.473 ΟΜΙΛΙΑ ΠΖ'. Θωμᾶς δὲ εἰς τῶν δώδεκα, ὁ λεγόμενος Δίδυμος, οὐκ ἦν μετ' αὐτῶν ὅτε ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς. Ἔλεγον οὖν αὐτῷ οἱ ἄλλοι μαθηταί· «Ἐώρακαμεν τὸν Κύριον.» Ὁ δὲ εἶπεν· «Εὰν μὴ ἴδω, οὐ μὴ πιστεύσω,» καὶ τὰ ἐξῆς.

α'. Ὡσπερ τὸ ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε πιστεύειν, εὐκολίας ἐστίν· οὕτω τὸ πέρα τοῦ μέτρου περιεργάζεσθαι καὶ πολυπραγμονεῖν, παχυτάτης διανοίας.

М: иже въ сѣтъ ѿца нашего григоріа. епѣпа нанъзианьскаго (!) слѣво ѿ сказаніа еѿальскаго :~ (на горното поле) в' той^ж днь. Фѣма же едѣнѣ ѿ ѡбою на десѣте глѣмыи близнець не вѣаше с ними. егда прѣиде хс. глаша же емоу оуѣнци вѣдѣхомъ гѣ. сѣи же рѣ, аще не виждоу. то и не вѣроуѣю. іакѡ естъ нестроино просто тако. іакѡже сѣ прѣлоуѣнѣтъ вѣроуѣтъі такоже иъліха и без' мѣры. питати не подѡбаѣтъ. не бо. нѡ дѣвѣла то естъ оуѣма дѣло.

Без пълно текстологично и лингвистично изследване не може да се направи извод *кога* и *къде* е бил извършен славянският превод на словото.

2.2. Григорий Богослов. Слово за Светия Дух на Петдесетница

Текстът в *М* е на л. 473б–475б²⁹. Автор на словото не е Григорий Богослов. То съдържа 38 ексерпта от различни хомилии на Григорий Богослов (в това число и от непреведени на славянски негови хомилии и стихове), както и откъси от слова на Йоан Златоуст и Кирил Йерусалимски. Според мен има текстологични основания авторът (съставителят) на словото да бъде наречен Псевдо-Григорий Богослов³⁰.

3. Проповеди на Григорий Цамблак

3.1. Григорий Цамблак. Слово в събота сиропустна. Похвално слово за преподобните отци

В *М* словото е на л. 59–78.

Въ сѣботѣ сѣропѣстноюю похвалноє прѣбныѣ ѿцѣ :~ *нач.*: Хошѣ к похвалаѣ ѿцѣ. пѣзѣкъ подвижнѣти. и оуѣкасаю сѣ.

²⁹ Разполагам с 5 от 13-те преписа на словото, които представят две основни и една междинна версия: *архаична версия* (Хил. 384/II, *Панигирик*, началото на XIV в., л. 403б–406, л. 473б–475б), *преславска версия* (РНБ, ОЛДП, F.215, *Тържественик*, края на първата четвърт на XV в., л. 494б–495б; РНБ, ОСРК, F.1895, *Тържественик*, последната третина на XV в., л. 643–645), *междинна версия* (РНБ, Тр. 146, *Тържественик*, 1541 г., л. 324б–327б).

³⁰ Спасова, Мария. „Слово за Светия Дух на Петдесетница“ от Псевдо-Григорий Богослов в южнославянската и в източнославянската ръкописна традиция. – В: *Средновековният човек и неговият свят*. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Велико Търново, 2014, с. 253–271; Спасова, Мария. „Слово за Светия дух на Петдесетница“ – компилация или съставителство? – В: *Филология и текстология*. юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. Уилям Федер. Шумен, 2014, с. 141–160.

3.2. Григорий Цамблак. *Слово на Връбница*

В М словото е на л. 222б–224б.

Слово въ сѣю нѣлю верьбою. *нач.*: Паки спѣ въ ѱѣль въсхѣдѣть. Паки чюдеса пакы въскрѣсѣнѣ въвѣреніе.

Въз основа на изнесените факти може да се направят някои изводи:

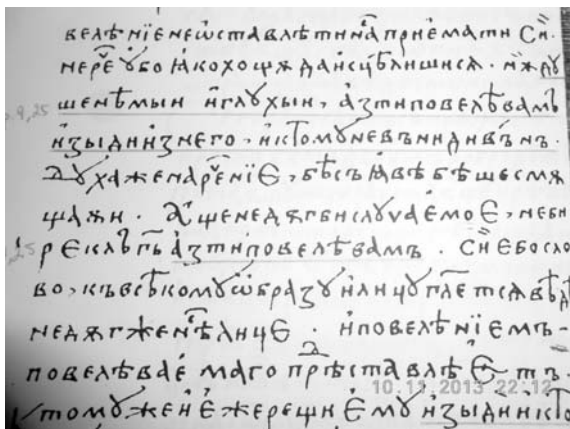
1. Малко са *изгубените* завинаги славянски текстове – много са славянските текстове, *загубили се, заблудили се* във *времето* и *пространството*.

2. В Киевска Русь/Русия са се съхранили ранните славянски преводи в късни преписи. Това е причината в славистиката тези преписи много често да не се приемат като достоверни свидетели за архетипа на превода, т.е. факторът *време на преписване* „затъмнява“ и *измества по-важния фактор време на превеждане*.

3. Проучването на славянските кодекси започва с тяхното описание. Още на това равнище става ясно, че кодекси с еднакво или сходно съдържание имат различни названия³¹. Наложително всеки текст е да се изучава поотделно в неговата цялостна текстологична история чрез сравняване на неговите преписи в южнославянската и в източнославянската книжовна практика. При тази методика на проучване преписите на даден преводен текст въз основа на *езика* сами се организират в групи. За много от славянските текстове след лингвотекстологичното проучване се установява, че имат *първ (архаичен, стар) превод, версии* на първия превод (*редактиран, сверен, коригиран превод*); *втори* (понякога и *трети*) превод.

4. *Тържествениците* / *Панегириците* са тип кодекси с отворена структура и това се доказва от текстовете, които съставляват съдържанието на *МДА 48, ОЛДП F. 215, Карелия 30 (27)* и много други кодекси от този тип. В тях са включени преводни и оригинални текстове както от *Ранното*, така и от *Късното славянско средновековие*.

5. Ако преводите са старо- или среднобългарски и се тиражират в българска езикова среда, преписвачите си позволяват индивидуални и нерегламентирани

фрагмент 1, л. 62б

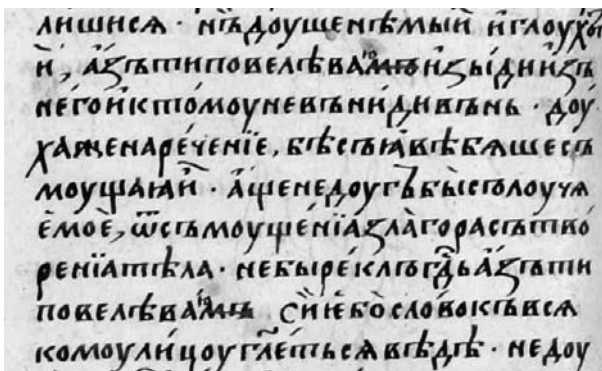
намеси и корекции в езика на превода, някои от които влошават качеството на превода и зтъмняват смисъла му. Руските и сръбските книжовници, които са преписвали от български антиграфи, са вършили работата си с уважение, дисциплинирано и коректно, запазвайки непроменен езика на превода. По този начин, ако в българските антиграфи има граматически иновации или отклонения от езиковата норма, те „проникват“ в руските и сръбските преписи и са конкрет-

³¹ Това е показано убедително у **Крутова**, Марина С. Книга глаголемая. семантика, структура и варирование названий русских рукописных книг XI–XIX вв. Москва, 2010.

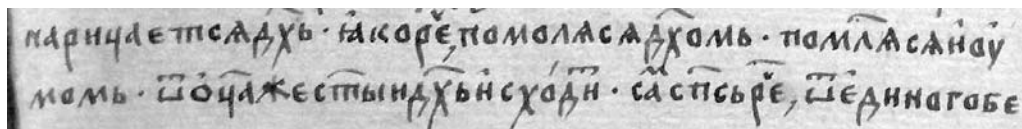
ни доказателства за книжовните контакти в славянския книжовен и културен ареал.

Ето два примера за граматична иновация и за фонетична диалектна особеност, преминали от български антиграфи в руски и сръбски преписи. Иновационната морфологична форма *повелѣвамъ* (3 л. ед.ч. е по III новобългарско спрежение на глагола *повелѣвати*) се регистрира два пъти в българския препис на *Патриаршеския хомилиар II Зогра. 134*, XIV в. (фрагмент 1, л. 62б).

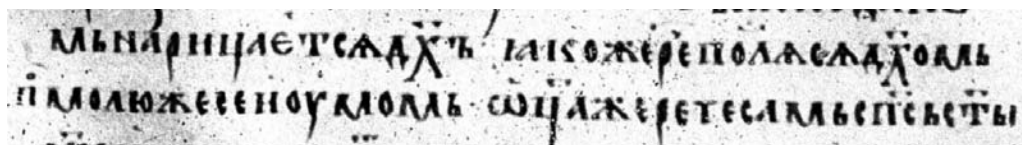
Тази форма е била преписана непроменена от кописта на руския препис *Тр. 103*, ф. 304, РГБ, XVI в. Чуждата за руския език граматична форма по-късно е забелязана, окончанието *-мъ* е зачеркнато и над него е изписано според руската правописна норма окончанието *-ю* (= *ю*) (фрагмент 2, л. 82б).

фрагмент 2, л. 82б

фрагмент 3, л. 494б

фрагмент 4, л. 403б

Вторият пример е за смесване на носовките³² в глаголното окончание на *помолю* с.л.: в *МДА 48* двете форми за 1 л. ед.ч. *помолю* с.л. са с нормативен руски правопис – *помолю* с.л., т.е. словото в *М* е препис от антиграф, в който няма това фонетично-правописно отклонение от нормата; в *ОЛДП F. 215* има смесване на носовките и в двете глаголни форми – *помола* с.л., *помла* с.л. (фрагмент 3, л. 494б); в *Хил. 384* (фрагмент 4, л. 403б) смесване на носовките има в първата глаголна форма *пола* с.л. (наличието на *л* в м. е в сръбския ръкопис доказва, че *Хил. 384* е препис от български извод), но във втората форма окончанието е нормативно за сръбския правопис – *помолю* с.л. Ръкопис *МДА 48* е бил преписан от изправен антиграф, а *ОЛДП F. 215*

³² В последните години Уилям Федер отстоява тезата, че смесването на носовките е общославянска, а не среднобългарска диалектна особеност. Аз не приемам за научнообосновано това становище, тъй като някои български говори по тази особеност се обособяват в обща група.

и *Хил. 384* са преписани от антиграф, който е или среднобългарски, или е имал среднобългарски посредник във веригата от преписи на сборника.

Славянското книжовно наследство е културен феномен, който не само изисква, но и предполага обективност и толерантност при проучването на съхранените словесни съкровища. И ако един текст, преведен от български книжовници, е съхранен до днес благодарение на руски и сръбски книжовници, това вече го превръща в достояние на всички славяни.

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

проф. д.изк. Елка Бакалова

Член-кореспондент на БАН

проф. д-р Ангелина Минчева

проф. д-р Светлина Николова

Кирило-Методиевски научен център към БАН

проф. д-р Мария Спасова

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

доц. д-р Ана Стойкова

Институт за литература при БАН

проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Катедра по кирилометодиевистика

проф. д-р Василка Тъпкова-Заимова

проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

ДА НЕ ЗАБРАВЯМЕ ПРИНОСИТЕ НА ПО-СТАРИТЕ ПОКОЛЕНИЯ БИБЛИОГРАФИ

ПЕТЯ ДЮГМЕДЖИЕВА НА 90 ГОДИНИ

ЕВЕЛИНА ВАСИЛЕВА НА 80 ГОДИНИ

ДОНКА ПРАВДОМИРОВА

**WE SHOULD NOT FORGET THE CONTRIBUTIONS OF THE OLDER
GENERATIONS OF BIBLIOGRAPHERS
PETYA DUGMEDJIEVA, 90 YEARS OLD
EVELINA VASSILEVA, 80 YEARS OLD**

Donka Pravdomirova

SUMMARY

Petya Dugmedjieva worked at „Special and recommended bibliography“ Department at the National Library „St. St. Cyril and Methodius“ for thirty years (1953–1984), and Evelina Vassileva – for twenty (1970–1991). They are two of the leading specialists in the country in the field of recommended bibliography in social–political sciences and in the field of scientifically–ancillary bibliography in the theory of literature and belles lettres in the second half of the 20th century. On the occasion of their anniversaries, the author outlines their contribution to the development of the Bulgarian bibliography.

Петя Дюгмеджиева е родена на 31 март 1925 г. в гр. Шумен, в чиновническо семейство. През 1944 г. завършва класическия отдел на Шуменската девическа гимназия и веднага записва специалност „Славянска филология“ в Софийския университет. Непосредствено след завършването му през септември 1949 г. се включва в курсовете за библиотекари висшисти. Придобила библиотечно-библиографска квалификация, в началото на 1950 г. постъпва на работа в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ). От 1953 г. до пенсионирането си през 1984 г. е един от водещите библиографи в отдел „Специална и препоръчителна библиография“ към Библиотеката и дълги години негов ръководител. С малки прекъсвания е и редактор на бюлетина „Нови книги“ (1957–1993), като същевременно анотира десетки стотици книги, които се препоръчват чрез неговите страници на общообразователните библиотеки. П. Дюгмеджиева е не по-малко активна и във втората дейност на отдела – съставителството на библиографии. Тя приключва професионалния си път като автор и съавтор на над тридесет библиографски издания, сред които се открояват: „Съвременни български писатели“ (1972), „Теми и образи в българската

художествена литература“ (1974), „Приключения и научна фантастика“ (1981), „Пейо К. Яворов“ (1978), „Алеко Константинов“ (1983), „Иван Вазов. 1850–1921“, кн. 1 (1985), „Любен Каравелов“ (1989). Фундаменталният ѝ труд обаче и според собственото ѝ призвание най-обичаният е „Чуждестранни писатели на български език“ (1973), с хронологичен обхват 1945–1971 г. П. Дюгмеджиева оставя и няколко статии, които са с фундаментално значение за историята на препоръчителната библиография у нас през втората половина на миналия век: „Бюлетинът „Нови книги“ – необходимо помагало за масовите библиотеки“ (*Библиотекар*, 1965, № 8–9), „Препоръчителната библиография на художествена литература у нас. Преглед на състоянието ѝ и насоки за развитието“ (*Изв. на НБКМ*, 4(10), 1965), „Препоръчителната библиография на Народната библиотека „Кирил и Методий““ (*Библиотекар*, 1974, № 7–8), „Състояние на препоръчителната библиография в Народната библиотека „Кирил и Методий““ (*Библиотекар*, 1974, № 12), „Препоръчителната библиография на художествена литература и на литературознанието“ (*Библиотекар*, 1979, № 3), „Източници за литературна библиография. Вторични източници“ (*Изв. на НБКМ*, 17(23), 1984), която звучи като заключителен акорд на 30-годишната библиографска дейност на П. Дюгмеджиева и за сетен път доказва нейния висок професионализъм в областта, която е избрала за свое житейско кредо. Освен това тя въвежда в библиографската практика и редицата от сътрудници, които работят в отдела за по-кратко или по-дълго време. Една от тях е и Евелина Василева.

Евелина Василева е родена на 20 февруари 1935 г. в гр. Попово. Основно и гимназиално образование завършва в родния си град, а висше – в Софийския университет, специалност „История“. Десет години е учител и музеен работник, а в края на 1969 г. постъпва на работа в НБКМ, в отдел „Специална и препоръчителна библиография“. Утвърждава се като отличен специалист и остава вярна на новата си професия до пенсионирането си през 1991 г. За тези две десетилетия тя става автор и съавтор на 25 издания и анотира десетки, стотици книги за бюлети на „Нови книги“. Ето защо при пенсионирането на П. Дюгмеджиева през 1984 г. ръководството на отдела е възложено на Е. Василева. Освен това поема и редакцията на „Нови книги“. Сред нейните трудове се открояват библиографиите от поредицата „Персоналии за български писатели“: „Петко Р. Славейков“ (1979), „Йордан Йовков“ (1980), „Алеко Константинов“ (1983), „Любен Каравелов“ (1989), „Христо Ботев“ (1992). Извън тази редица на писатели класици самостоятелно застава персоналията „Васил Левски“ (1987). С фундаментално значение са и двете издания, в които е водещ автор: „Възпоменателен сборник по случай стогодишнината от Априлското въстание и „Ботевата чета“, кн. 2 (1976) и „Възпоменателен сборник по случай стогодишнината от Освободителната руско-турска война 1877–1878 г.“, кн. 2 (1978). С историческа тематика е и още една библиография – „Историята на България в художествената литература. 1944–1981“, кн. 1–2 (1981–1983), изработена в съавторство с Донка Правдомирова. И тук е мястото да отбележа, че когато постъпих през 1978 г. в отдела, П. Дюгмеджиева ме прикрепи към Е. Василева и тя с много търпение ме обучи да аотирам, а при съставителството на току-що посоченото издание усвоих цялостната методика

на библиографиране – от избора на темата, до изработването на показалците. Така Е. Василева стана моята първа учителка по практическа библиография и аз съм ѝ изключително благодарна.

Припомняйки накратко за двете видни специалистки – мои някогашни колеги и първи учителки по библиография, с дълбок поклон и признателност им честитя юбилеите и им пожелавам здраве, спокойни дни и нови достолепни юбилеи!

БИБЛИОГРАФСКИ СПРАВКИ

070.13 Свобода на печата. Цензура

Цензура чрез изгаряне на книги. Свобода на мнение в печата и изкуството. Книги и статии. 1944–2012. 17 загл. Бълг. и нем. ез. Март 2014. РБ Пл

159.9 Психология

Психологичен профил на страховете. Книги и статии. 1992–2013. 24 загл. Бълг. ез. Септември 2014. РБ Пл

2 Библия

Български синодален превод на Библията (1925). Книги и статии. 1926–2012. 19 загл. Бълг. ез. Юли 2014. РБ Пл

316.62 Социално поведение

Домашно насилие. Книги и статии. 2005–2015. 39 загл. Бълг. и англ. ез. Февруари 2015. НБКМ

328 Парламент. Представителни органи. Правителства

Заедно срещу корупцията: Допълнение. Статии. 2010–2014. 12 загл. Бълг. ез. Ноември 2014. РБ Пл

336 Финанси. Митническо дело. Банково дело. Пари

Анализ на капиталовата адекватност на банките. Базел II и Базел III. 2010–2015. Статии. Бълг. ез. 11 загл. Април 2015. НБКМ

Европейска централна банка и банков съюз. Книги и статии. 2010–2015. 23 загл. Бълг. и англ. ез. Март 2015. НБКМ

Разкриване и превенция на банкови и кредитни измами. 2010–2015. Книги и статии. Бълг. и англ. ез. 20 загл. Април 2015. НБКМ

338.48 Икономика на туризма. Политика по отношение на туризма

Потенциал на гр. Плевен в предлагането на винен туризъм. Книги и статии. 1977–2014. 63 загл. Бълг. ез. Юни 2014. РБ Пл

339.923:061ЕС Европейска икономическа общност

Свободно движение на стоки, договор за функционирането на ЕС. 2009–2015. Книги и статии. Бълг. и англ. ез. 50 загл., вкл. пълнотекстови. Април 2015. НБКМ

34 Право

Библиография на правна литература. Книги и статии. 47 загл. Нем. ез. Януари 2015. НБКМ

Защита на правата на сираците – нормативни актове, действали в България. Книги, статии и законодателни материали. 1932–1950. 30 загл. Българ. ез. Януари 2015. НБКМ

371.13/16 Образование и статут на учителите и възпитателите

Проблеми в професионалното развитие на началния учител. Книги и статии. 1993–2014. 33 загл. Българ. ез. Юли 2014. РБ Пл

372 Съдържание и форми на работа в предучилищното възпитание и в основното образование

Екипно управление на съвременната предучилищна институция като социална организация. Книги и статии. 1995–2012. 24 загл. Българ. ез. Юли 2014. РБ Пл

372.3 Занимания в предучилищна възраст

Мултимедията като средство за възприемане и осмисляне на приказки в детската градина. Книги и статии. 1998–2013. 23 загл. Българ. ез. Май 2014. РБ Пл

Мултимедията при възприемане на вълшебни приказки. Книги и статии. 2002–2013. 26 загл. Април 2014. РБ Пл

373.3 Начално и основно образование

Патриотичното възпитание на учениците в началните класове в условията на проектно-учебната дейност. Книги и статии. 1992–2014. 13 загл. Българ. ез. Февруари 2015. НБКМ

Портфолиото на ученика – иновационна форма за оценяване в началното училище. Книги и статии. 38 загл. Българ., рус. и англ. ез. Януари 2015. НБКМ

373.68 Обучение по селско стопанство

Д-р Едуард Хаскел. Земеделско училище в Пордим 1929–1934. 1929–2008. Книги и статии. 51 загл. Българ. ез. Юли 2014. РБ Пл

378 Висше образование. Висши учебни заведения

Образование в Япония и Южна Корея. Женски университети. Книги и статии. 22 загл. Българ. и англ. ез. Януари 2015. НБКМ

39 Етнология. Етнография. Нрави. Обичаи. Бит. Фолклористика

Особености на храненето при помаците. Книги и статии. 1908–2012. 17 загл. Българ. ез. Март 2014. РБ Пл

614.2 Организация на здравеопазването

Влияние на психо-социалните фактори върху удовлетвореността от работата на медицинския персонал. Книги и статии. 2004–2014. 31 загл. Българ. и англ. ез. Декември 2014. РБ Пл

616–006 Онкология

Психологическа помощ при онкоболни. Книги и статии. 1994–2013. 27 загл. Бълг. и рус. ез. Януари 2014. РБ Пл

617 Хирургия. Ортопедия. Офталмология

Публикации от и за Константин Пашев. Книги и статии. 152 загл. Бълг. и фр. ез. Март 2015. НБКМ

Цитирани трудове на доц. д-р Христо Цеков в български и чужди научни издания. Цитирания. 40 загл. Бълг. и англ. ез. Април 2015. НБКМ

619 Ветеринарна медицина

Научни трудове на проф. Любомир Колев Дяков във фонда на Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Книги и статии. 1958–2015. 75 загл. Бълг. ез. Март 2015. НБКМ

636.1 Еднокопитни животни. Коня

Конезавод „Клементина“. Книги и статии. 1895–2013. 62 загл. Бълг. ез. Април 2014. РБ Пл.

655 Издателско дело

Списък на издадените книги от поредица „Майстори на изобразителното изкуство“ на издателство „Български художник“. Книги. 19 загл. Бълг. ез. Януари 2015. НБКМ

657 Счетоводство

Счетоводно отчитане на материалните запаси. Книги и статии. 2001–2013. 28 загл. Бълг. ез. Май 2014. РБ Пл

658 Организация на промишленото производство (предприятията) и на търговията

Обучението на персонала като непрекъснат процес. Книги и статии. 1990–2014. 55 загл. Бълг., рус. и англ. ез. Юли 2014. РБ Пл

712 Оформяне на природната среда. Градинска архитектура. Паркове

Модели за формиране на пространства при пешеходни комуникации в горските ландшафти. Книги и статии. 103 загл. Бълг. и англ. ез. Февруари 2015. НБКМ

73/76 Изобразителни изкуства и художествени занаяти

Александрина Събева. Статии. 1998–2008. 26 загл. Бълг. ез. Октомври 2014. РБ Пл

75 Живопис

Цитирания на трудове на чл.-кор. проф. д.изк.н. Аксиния Джурова. Цитирания. 738 загл. Бълг, англ., рус. и ср. ез. Февруари 2015. НБКМ

78 Музика

Българските хорови традиции в миналото и сега. Книги и статии. 1968–2013. 14 загл. Бълг. ез. Септември 2014. РБ Пл

792 Театър. Сценично изкуство

Телевизионният театър и Хачо Бояджиев. Книги и статии. 1970–2012. 21 загл. Бълг. ез. Октомври 2014. РБ Пл

796.8 Спортна борба. Тежка атлетика

История на спорта „Вдигане на тежести“ в Плевен. Книги и статии. 1957–2003. 67 загл. Бълг. ез. Декември 2014. РБ Пл

808.67 Български език

Научни публикации на Петър Пашов в периодичния печат. Статии. 1958–2007. 24 загл. Бълг. ез. Юни 2014. РБ Пл

886.7 Българска литература

Библиографска справка за Стефан Цанев „Последната нощ на Сократ“ (драматургия). Статии. 11 загл. Бълг. ез. Януари 2015. НБКМ

Пейо Гаджев. Книги. 1936–1988. 22 загл. Бълг. ез. Юли 2014. РБ Пл

Произведения от Генчо Стоев и литература за него. Книги и статии. 1952–2015. 315 загл. Бълг., рус. и др. ез. Март 2015. НБКМ

Публикации на Красин Химирски в периодичния печат. Статии. 1992–2015. 46 загл. Бълг. ез. Март 2015. НБКМ

949.72.04 Национално възраждане

Революционни комитети, изграждани от Васил Левски в Плевенския край. Книги и статии. 1933–2014. 80 загл. Бълг. ез. Декември 2014. РБ Пл

972.91 История на Куба

Революцията в Куба – социалнополитическа характеристика. Книги и статии. 1961–2012. 20 загл. Бълг. ез. Април 2014. РБ Пл

Списък на библиотеките участници

НБКМ – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

РБ Пл – Регионална библиотека „Христо Смирненски“, Плевен

*Редактор Величка Шардина
v.shardina@nationallibrary.bg*

ДНЕВНИЦИ 1933–1992

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

*

Миналия петък имах дълга среща с Арнаудов. Преди една седмица четох в Академията публична лекция „Някои особености на българската народна балада“. Естествено, отбелязах работите му с напълно заслужена висока оценка. Той присъстваше в залата. Доста развълнуван, дойде след лекцията да ми благодари – не очаквал такова публично признание. Покани ме да отидем да пием кафе в „Берлин“ – с двама негови стари приятели (Д. Караджов и П. Пеев) и Елена Огнянова¹. Полуобещах – защото имаше важен факултетски съвет, който напуснах заради лекцията и смятах да отида отново. След това се заприказвах с младите (Натев², Цветков, Драгова³, Ст. Бояджиева⁴, Б. Ничев⁵) и отидохме с тях във „Варшава“. На другия ден Огнянова ми каза, че Арнаудов се засегнал и казал: „Знаех, все пак се бои да се покаже с мен публично...“.

Ясно е, бях сбъркал. Затова след няколко дни го поканих с Огнянова, разходихме се из градината при Паметника на съветската армия и след това вечеряхме в „Берлин“.

Удивителна живост и памет на неговите 88 години. Разговорлив както винаги, засипа ни със спомени, анекдоти, оценки, мнения.

Епизоди с Пенчо Славейков, Яворов, Кирил Христов. Пенчо Славейков го запознал през 1907 г. с Дора Габе в кабинета си в Народната библиотека. Тогава била наистина изключително красива. Разказа ни как Яворов скъсал с Дора Габе. От Женева Петко Росен писал, че тя имала там връзка с някакъв еврейин.

Арнаудов говори с възхищение за Яворовите писма до жени, включително и до Дора Габе. В тия писма никога няма сантименталност, нито вулгарност. Специално в писмата до Дора Яворов е засегнал много творчески въпроси – във връзка със стиховете на Дора Габе.

Арнаудов ни говори за книгата си за Кирил Христов – смята го за патологичен тип. Направил му е психологическа дисекция – обективно, без да го щади.

¹ Бълг. фолклористка.

² Проф. Атанас Натев – бълг. философ.

³ Проф. Надежда Драгова – бълг. литературовед.

⁴ Стоянка Бояджиева – бълг. фолклористка.

⁵ Проф. Боян Ничев – бълг. славист.

Питаме го – какви са новите му планове? Ще преработва книгата си за Неофит Бозвели, като използва новонамерените документи от Смоховска⁶. Обаче ще изхвърли всички писма и материали, ще я съкрати, ще я сведе до 400 страници.

Изпращаме го на ул. „Славянска“, до новия му апартамент. До края той е оживен и неуморен събеседник.

София, 24.VI.1965, петък

През последните десет дни разговорите се въртят все около съдбата на Димитър Талев. От три дни е вече в Москва. Последният ден преди да замине, когато му съобщили, че се налага да отиде в Москва, се смутил и във въпросите му се промъкнало съмнение върху характера на болестта. Между другото казал: „Кажете ми – ако това е най-страшното, трябва да знам, имам неща, които трябва да свърша“.

Пръв за болестта на Талев ми събщи Емилиян Станев миналия вторник. Цяла вечер разговаряхме в Руския клуб. Емилиян ми разказа за пътуването из Гърция, където Талев за пръв път се почувствал неразположен – загубил гласа си. Вълнуващо е било посещението в Солун – Талев намерил мястото на някогашната българска гимназия, където е учил. Сега сградата е разрушена. Застанал на улицата, той дълго обяснявал къде какво е било, припомняйки си цялата обстановка до най-малките подробности.

Жена му Ирина казвала тези дни: „Цял живот беше близо до смъртта. Оженихме се, а долу пред вратата вече го дебнеха изпратени убийци от противния македонски лагер. След войната – нови прекеждия, изселване, гладуване. Сега смъртта просто тропа на вратата...“. И тая жена, която винаги е имала много енергия и много кураж, сега е сломена.

*

В „Септември“ излязоха първите глави от повестта на Емилиян Станев „Сибин, княз преславски“. Повестта представлява опит да се проникне в душевността на старите българи, да се види душевния им свят по-сложно, да се разкрие вътрешната раздвоеност, вълненията, колебанията, размислите, които в края на краищата довеждат героя до богомилството. Както винаги, и при тая повест Емилиян работи упорито. Написаното е сгъстено, синтетично, на места много ярко. Все пак от първите глави е рано да се съди за цялото, но несъмнено това е нова, интересна стъпка в творческото развитие на писателя.

Разговаряйки с Емилиян, казвам му, че сцената с посещението на Сибин при младата гъркиня през нощта е много осъвременена, напълно напомня посещение при днешна проститутка. Отговаря ми: „Има нещо такова“. Съветвам го да внесе промяна в тая сцена [при] окончателната редакция на повестта. През оная епоха тези въпроси са се решавали другояче, нравите във феодаалното отношение са да-

⁶ Ванда Смоховска-Петрова – бълг. литературоведка от пол. произход. Вж. **Смоховска-Петрова**, Ванда. Неофит Бозвели и българският църковен въпрос. София, 1964.

вали друга форма на подобни отношения. Самата сцена иначе е написана много добре. Казва ми, че ще помисли, може би ще послуша съвета ми.

*

Интересни, бих казал „битови“ детайли в заседанието на Управителния съвет на съюза. Много спорове, предизвикани от някои нетактични постъпки на новия председател Джагаров. Властническите му замашки могат да доведат до пълно компрометиране на добрите му замисли и намерения.

В Димитровската комисия други сцени – опит на всяка цена да се наложи от председателя на комисията творба, която подкомисията не препоръчва. Очевидно – причините са чисто субективни. И опитът успя... Касае се за романа на Ант. Дончев⁷ „Време разделно“.

Списъкът на наградените бе обнародван преди няколко дни – и събуди много коментари.

*

Заслужава да се отбележи като литературен анекдот скарването между Михаил Арнаудов и Симеон Радев преди няколко месеца. Станало е в една от стаите на издателство „Български писател“. Арнаудов реагира остро срещу казаните пред някого думи на Симеон Радев: „Арнаудов откри политиката на 60 години, а жената – на 80 години“.

София, 3 юли 1966, неделя

От три дни гостува в София белградският театър „Ателие 212“. Първата пиеса е „Свински тръс“ от Ал. Попович – не направи особено впечатление: пиеса на абсурди, пълна с езикови игрословия, жаргонни думи, двусмислици, неразбираема. Всички вдигат рамене, въпреки че се възхищават от играта, построена чисто естрадно. Впечатлението от втората пиеса е почти същото – „Крал Юбю“ от Алфред Жари⁸. Тук все пак има сюжет, но постановката е в изключително гротесков стил. Възхищаваш се от сръчността на режисьора, от играта на актьорите (особено от Зоран Радомилович – татко Юбю и Мая Чучкович – мама Юбю), но цялото ти остава чуждо, малко говори на мисълта, не докосва с нищо емоционалността ти. Струва ти се, че това е изкуство – макар и голямо – направено само за формата, за чистата театралност. И в своя стил е великолепно, но все пак не ме вълнува.

Свършено друго бе представлението тая вечер. Две американски едноактни пиеси: „Машинописци“ и „Тигър“ от Мърей Шизгал⁹, с по две действащи лица. Самите пиеси са дълбоко смислени. В първата се говори за съдбата на двама ма-

⁷ Антон Дончев – бълг. писател, съучредител на комитет „Съзидание“.

⁸ Фр. драматург, един от пионерите на абсурдистката литература, изобретател на псевдонауката патафизика.

⁹ Амер. драматург.

шинописци, които цял живот трябва да прекарат в една канцелария – и в монотонната всекидневна работа, в грижата им за хляба, в постоянен страх пред евентуална безработица, умират всичките им мечти и пориви за щастие, за любов, за образование. Чудесно играят Бранка Веселинович, като Силвия, и Бранко Плеша, като Пол.

До известна степен „Тигър“ е сходна по проблем, но в съвършено друга вариация. Случайността събира двама души, които по свой начин са недоволни от всекидневния си живот, от житейската си съдба. Първо, това е пощенският раздавач Бен, който не е могъл да завърши училище, не е могъл да издържи приеман изпит, хвърлил е силите си в самообразование, но и в това отношение не се разкриват пред него никакви перспективи. Това го довежда до своеобразен nihilизъм и отчаяние. И ето в бурната нощ той грабва една случайно срещната жена и я отвежда в своята скромна и празна сутеренна стая. Жената – това е Глория, съпруга на посредствен и ограничен човек, който е стигнал до поста заместник-директор на фабрика. Тя по свой начин е нещастна и в пощенския раздавач намира един изход, една перспектива за щастие – и е щастлива. Но до тоя щастлив миг не стига лесно. Тъкмо обратното – трябва да претърпи грубостите на Бен, докато успява да го успокои и възроди, да му вдъхне вяра в собствените му сили.

И тук играта на актьорите (Ружица Сонич и Бранко Плеша) е великолепна. Изградена с прости, реалистични средства, тя завладява изцяло. Плеша е необикновено разнообразен – той е неузнаваем в ролята на „тигъра“, ако се сравни с чиновника от „Машинописци“. Актьорът притежава удивителна способност за преобразяване и превъплъщаване.

Ружица Сонич, която се представи отлично още в „Свински тръс“, тук показва целия си актьорски чар.

Гледах тая вечер „Ателие“ и както неведнъж отново мислех за това, което ни липсва: вкус, култура, мярка, – а това е почти всичко в изкуството. Тук вкусът са проявили и режисьорите, и актьорите. Чувствах, че нищо не излиза извън мярката, нищо не натиска оная линия, върху която се ражда красотата и която те изпълва с естетическа радост. И се питах защо е така у нас? Нима сърбите, нашите съседи от векове, толкова много са ни изпреварили? Защо у нас е необходимо всичко да се развива в крайностите – от плоския натурализъм до безцелното формалистично подражателство?

Вероятно причините за сегашното печално и безнадеждно състояние на нашата художествена култура са много. Но сигурно не най-маловажната от тях е липсата на свобода в търсенията, оценките, увлеченията, схващанията. Дай възможност на художника самостоятелно да мисли, свободно да избира, да търси истината без ограничения – и той ще стигне до голямото изкуство. Ще мине през увлечения и грешки, ще се лута дълго и това е неизбежно. Но натрупването на свободно откривана култура в края на краищата ще даде своя резултат, ще доведе до кристализиране на вкусовете и понятията. Друг път не виждам за напредъка на нашето изкуство.

Тая вечер се връщам у дома изпълнен с истинска радост, с дълбоко вълнение от видяното и почувстваното, от докосването до най-простото и най-голямото изкус-

тво. И същевременно ми е мъчно – както преди няколко седмици в Букурещ, – че ние сме така далече от великата простота и силата на изкуството. Такива мисли ми навея и телевизионното предаване за Багряна в четвъртък вечер. Отново липса на вкус и простотия на режисьора – потърсил само позата и създал нещо изкуствено, което по-скоро излага поетесата, отколкото да я представя с най-хубавите ѝ страни. Хората биха желали да видят Багряна във всекидневната ѝ обстановка – когато пише, чете, разговаря с хората, а не в непрекъсната поза на декламаторка.

*

Отново разговори за Талев. Бешевлиев¹⁰ се отбиха у дома след връщането си от болницата – утре Талев отново заминава за Ленинград, за операция. Под впечатлението на тия разговори през последните дни, днес започнах да чета „Гласовете ви чувам“. От първите петдесет страници нищо не бих могъл да кажа за целия роман. Но има едно нещо, което се долавя веднага: трагизмът на македонската съдба. Ако Талев би могъл да напише още две книги от тая серия, за да доведе разказа си до наше време, той щеше да покаже как се дойде до днешното състояние на нещата в Македония. Защото пред нашите очи се развива една историческа трагедия – трагедията на нашия народ, от който се откъсва жива плът – и това откъсване изпълва душите ни с рани и кръв. Погледнат с оглед на бъдещето, тоя процес може би има друг изход – раждането на един нов духовен свят. Очевидно е, че се формира ново национално самосъзнание, нова етническа и политическа единица. И това е една неизбежна последица на историята на Балканския полуостров през последните петдесет години.

Колкото и ясен исторически, тоя процес обаче е извънредно спорен; това е процес, в който се решава съдбата на живи хора, в който се изтръгват човешки души, в който се развиват психологически драми. Националното съзнание не се изменя изведнъж и без сътресения, колкото и да би се искало на някои. Това изменение неизбежно ще мине през много перипетии и през много дълбоки вътрешни конфликти. Ето една задача за голям художник – да напише трагедията на един народ.

В новия си роман Талев постепенно ни въвежда в тая трагедия. И това е, което най-много ме интересува, когато чета неговата книга.

*

Юни е месецът на изпитите – годишни изпити, държавен изпит. Двадесет и петгодишният навик вече ме е научил да не се ядосвам за безкрайното количество часове, които тези изпити са погълнали. Все някой трябва да провери знанията на студентите, а това значи – стоене с дни на едно място и слушане, слушане. Огромният брой – това се безцветни и неинтересни отговори. Но достатъчно е да имам двама добри студенти на сесия, за да се зарадвам на способностите, които се крият сред младежта, и да се замислиш за бъдещето на тези хора. В тая сесия та-

¹⁰ Проф. Веселин Бешевлиев – бълг. историк.

кива са случаите с Илия Тодоров и Татяна Янакиева. Илия не е никаква изненада – следя неговата работа от няколко години и вече познавам добре необикновеното му трудолюбие, прилежание, прецизност в работата. Затова очаквах дипломната му работа за редакциите на Паисиевата история спокойно – бях уверен, че ще бъде безупречна. И това се оказа така. Изненада беше обаче работата на Татяна Янакиева върху мемоарната литература през Възраждането. Макар че тя е в кръжока от две или три години, досега не бе показала на какво е способна. И ето изведнъж се явява с една работа, която учудва с богатството и дълбочината си – богатство на мислите, дълбочина в проникването на проблемите. Рядко в нашата наука някой е поставял с такова тънко разбиране въпроса за възникването и развитието на литературните жанрове. И това Янакиева е направила, привличайки значителен нов материал, което също [е] едно важно постижение. Не бях подозирал, че в това високо хубаво момиче, приветливо, усмихнато, малко стеснително (може би само пред преподавателите), се крие толкова ум и такава способност за анализиране и обобщаване на литературните факти.

И заедно с това си мисля: как ще използваме способностите на Илия Тодоров и Татяна Янакиева? Засега пред тях няма никакви практически перспективи: Илия остава в София без работа, Татяна заминава за Толбухин. И може би духовният капитал, който е вложен в тях, ще се разпилее поради липса на условия за развитие. Засега мога да им дам само моите насърчения, но знам, че това не е достатъчно. И е тъжно, че остават неизползвани силите на такива даровити млади хора.

ТЕТРАДКА № 31

София, 7.VII.1966, четвъртък

Снощи до късно бях в Невяна Стефанова¹¹ и Мико Величков¹², заедно с Хайтови и Юхас¹³, и жена му. Юхас е от няколко дни в София – видях го на представлението на „Ателие“. Отслабнал, боледувал тежко, пуснал брада. Струва ми се, станал е по-мълчалив, по-затворен. Показа ни еднотомната история на българската литература и антологията на българската поезия, излезли неотдавна на унгарски (той е автор и редактор). Нямах време да ги разгледам по-подробно, но са издадени много добре, в хубави, приятни формати.

За един час дойде на гости и директорката на „Ателие“ Мира Трайкович. Висока, расово красива жена, извънредно приятна в държането, непосредна, разговорлива. Облечена в светъл тоалет, от воалена тънка материя, която изцяло обгръща тялото ѝ – с подобен по стил тоалет, но в черно я видях и в театъра – в салона и на сцената след представлението на „Кой се страхува от Вирджиния Улф“.

Всички ѝ изказваме възхищението си от „Ателие“; бихме искали да ги видим пак в София. Откровено ѝ признаваме, че в сравнение с нашия театър те са отишли много далеч напред. Тя се радва, учудва се, че в началото на юли, в такива

¹¹ Бълг. писателка.

¹² Михаил Величков – бълг. драматург, съпруг на Н. Стефанова.

¹³ Петер Юхас – унг. българист и преводач от български.

горещи дни театърът може да бъде пълен – „това в Белград е невъзможно, какъвто и театър да дойде“. Разказва ни за „Ателие“, ко[е]то в Белград има и приятели, и врагове, за репертоара му, за артистите (театърът има само 12 щатни артисти, останалите са от други театри и са на хонорар).

Срещата с Мира Трайкович ме върна отново към впечатленията от последната пиеса на „Ателие“ – „Кой се страхува от Вирджиния Улф“ от Едуард Олби¹⁴. Четиримата актьори с много добра игра: Лиляна Кръстич (Марта), Сл. Перович (Джордж), Влада Попович (Ник), Ружица Сокич (Хани). Мъжете водят диалога чудесно, неподражаемо. Пиесата се развива в една атмосфера на всекидневни американски отношения, без психологическа поза, без мелодрамата на нашата постановка в „Театър 199“.

След като Мира Трайкович си отива (бърза за вечерята, която им дават софийските артисти), ние оставаме дълго да разговаряме за съдбата и пътя на нашата култура – липсата на по-широки контакти я правят в много отношения провинциална и изостанала.

София, 9 юли 1966, събота

Блага ми съобщи по телефона, че е получила разрешение за пътуване във Виетнам. Ще отиде през септември, защото сега настъпва сезонът на дъждовете. Пожелавам ѝ да напише искрена, проста, непосредна, „фактологична“ книга. Тя има друга идея – за книга без „фактология“, на размисли, предизвикани от видяното и преживяното. Боя се малко от книжен патос. И дълго говорим за искреността на твореца. Тя възразява – искреността може да бъде и поза. Оттам минаваме на необходимостта от намиране на собствен облик и собствен стил. Това е най-важното, но същевременно и най-трудното. Не в темата, а във верността на собствената природа, в таланта, в оригиналността, в искреността, в дълбочината се крие същността на изкуството. И тук истинският творец н[е] подражава – той има свой стил.

Учудва ме, че не е доволна от сръбската постановка на „Кой се страхува от Вирджиния Улф“ (видяла е второто представление). Смята, че второто представление е паднало – дори било под равнището на нашата постановка. Не знам доколко това е вярно, опитвам се да ѝ възразя; боя се, че простотата и непосредността на израза не ѝ е допаднала. Нейният темперамент е такъв – непосредността в изкуството не я вълнува, всичко у нея трябва да мине през интелекта.

*

Прочетох романа на Ч. Сноу¹⁵ „Завръщания у дома“. Може би това не е голяма книга и авторът ѝ не е изключителен писател. Поразява ме обаче кристалната чистота на рисунъка, яснотата на изображението. Без поза, без философски търсения, без композиционни трикове. Прост, последователен разказ. Образите на главните

¹⁴ Амер. драматург.

¹⁵ Лорд Чарлз Пърси Сноу – англ. физик и писател.

герои – Луис и Маргърит – са необикновено релефни, вътрешният им свят е нарисован с кристална прозрачност, по човешки.

Мисля, че нашите белетристи могат да научат много от тоя роман.

*

Тая вечер разговаряме у дома четири часа с Васил Сеизов¹⁶, когото не съм виждал отдавна. Темата е Македония. Сеизов се увлича главно в спомени. Разпитвам го за срещите му с Иван Михайлов¹⁷ във Варшава през 1939 г. и през войната в Загреб. Има високо мнение за качествата на Иван Михайлов, но отбелязва като основен негов недостатък необикновеното му властолюбие, стремежа му да подчини всичко на своята власт.

Няколко интересни неща около Д. Талев. Михайлов не го обичал, при все че Талев бил директор на в. „Македония“. След 19 май Талев е говорил пред Сеизов срещу Михайлов. Когато през 1924 г. Сеизов за първи път идва в България (бил е учител в банатските села) – в квартирата [на] Талев – тогава студент – се запознава с Методи Шатаров. Талев е бил комунист. А когато избягва в България през 1928 г., отново се среща с Талев – той е работел като коректор във в. „Македония“. Все още бил левичар, но скоро – и то в един кратък период – променя позициите си.

Сеизов е познавал Талев още от Първата война, били са съученици в Скопската гимназия. Спомня си радостта и гордостта, с която учениците са посрещнали първия му напечатан разказ.

Ситняково¹⁸, 9 август 1966, вторник

Десет дни в Рила, в сърцето на планината, само на четири часа от Мусала – това е удоволствие, което човек си позволява рядко. Наоколо безкрайни борови гори, високи върхове, бистри и буйни планински реки. Когато се разхождаме близо или далече около Ситняково, неведнъж се спирам пред великолепните изгледи, пред няколко извишили се бора, пред вида на горския път, който се вие между боровите, пред бистрия поток. Гледам ги с възхищение и си мисля: какъв банален, познат от многобройни картини на миналото пейзаж би излязло, ако го нарисуваш! Когато споделям гласно мислите си, нашата полска гостенка Тереса Бжозовска добавя: „Кич! След откриването на цветната фотография такива пейзажи вече не могат да се рисуват“. А и тя се възхищава пред онова, което се разкрива пред очите ѝ.

Тук, в Рила, човек нагледно се убеждава, че копирането на природата не може да бъде предмет на изкуството. Макар и свързани помежду си, това са два различни свята – и всеки има своята красота. Съвършено очевидно е, че е необходимо своеобразно творческо виждане на художника, за да се получи изкуство. Копира-

¹⁶ Бълг. журналист, деец на ВМРО.

¹⁷ Ръководител на ВМРО, решителен противник на коминтерновските идеи за автономия на македонската нация с „македонски“ език.

¹⁸ Ловна хижа на Интендантството на цивилната листа на царя, която след преврата на 9.IX.1944 г. е предадена за ползване от правоимащите от СБП.

нето на природата най-често води до антиизкуство. Един пример: паметникът на Смирненски в София, изработен от М. Марков¹⁹. Външно взето всичко е добре: и приликата на лицето и фигурата – Смирненски²⁰ е бил нисък, набит. Скулпторът го е познавал лично – затова е могъл вярно да възпроизведе ръста и фигурата. Георги Цанев, с когото разговаряме за паметника, потвърждава, че всички външни белези са спазени. Аз познавах братята на Смирненски – Тома и особено Дончо, с които известно време бяхме състуденти, а после се виждахме много често, почти до последните му дни (почина преди две–три години). И те бяха сравнително ниски, набити. Подобна е и сестра им Надежда. Следователно скулпторът е запазил характерните външни черти на Смирненски и все пак произведение на изкуството не се е получило. На пиедестала стои някаква чужда фигура, студена и безразлична, не носеща нищо от онова, което ние наричаме поета и човека Смирненски. При това ниската фигура, поставена върху пиедестал, още повече се е снишила. Очевидно е, че художникът е трябвало да потърси някакво друго измерение извън натурата, да намери други пропорции, различаващи се от външните пропорции и все пак неоткъснати от тях, за да се получи образът на Смирненски. Така е постъпил Малакчиев в своя проект за паметник на Лиляна Димитрова на Витоша – но, уви, проектът му едва ли ще се превърне в паметник, защото все още в нашата страна, особено у ония, които официално решават въпросите, понятията за изкуството са на твърде ниско, почти примитивно равнище.

Саръгьол, Иконостасът, Соленото дере, Самодивската поляна, Скалата и още толкова други – това са удивително красиви места, които изпълват душата с величие и спокойствие едновременно. В големите градове ние сме се откъснали от тревите, насекомите, дърветата, птиците, животните, мириса на гората, влажността на почвата, топлината на нагрените от слънцето камъни, от простите радости на вечерния огън или разходката по планинските пътища и пътеки – и това е несъмнено едно обедняване на нашия сетивен и духовен свят. Когато попаднеш тук, всичко те поглъща, ти си като пленен – и не ти се иска да се връщаш към ежедневието си: не ти се иска да четеш, не можеш да пишеш (тази тетрадка стои вече десет дни пред мен, без да съм я докоснал – и ако сега пиша, то е защото денят е дъждовен и сивотата на небето е потиснала горите). Трябва малко повече воля на човека, за да се откъсва по-често от ония аксесоари, които му е създала цивилизацията, и да оплаква душата си в природата, както оплаква лицето си на студения поток.

Компанията не е много разнообразна, за да могат да се правят приятни разходки. Преди всичко – старият и младият Цаневи, енергични, подвижни, неуморими в скитанията из планината; Симеон Султанов – малко натежал, но жив, вечно беседващ с някого за литература, книги и хора. Петер Юхас, пуснал мека черна брада, неизчерпаем в анекдотите си, които разказва с бавни интонации, с типичен унгарски акцент; нашата мълчалива варшавска гостенка Тереза Бжозовска, Любомир Огнянов²¹, когото виждаме само в трапезарията или в часовете за ядене –

¹⁹ Проф. Марко Марков – бълг. скулптор.

²⁰ Христо Смирненски – псевд. на бълг. пролетарски поет Христо Измирилев.

²¹ Любомир Огнянов-Ризор – бълг. преводач от англ. и нем. език.

през цялото останало време превежда в стаята си; Станислав Велчев²², носещ някакъв наивен, малко провинциален ентузиазъм. Останалите съпруги и безкрайно количество деца на писателите или съпрузи на чиновнички в издателството и редакциите. Литературните разговори са сравнително малко. Понякога Цанев разказва спомени за младините си (като рецитатор на Димитър Полянов²³ по време на ученичеството си), за Г. Бакалов, за Петканов, Бешков, Каралийчев. Султанов припомня разговорите си със Симеон Радев, Светослав Минков²⁴, Марко Марчевски²⁵ и др. Л. Огнянов разказва за „Релеф“ и за „Кормило“²⁶. Много често темата е сегашното състояние на Съюза, прибързаните и субективни назначения на редактори, бележките на Далчев и чудовищната статия на Каракашев²⁷ срещу Л. Тенев²⁸, В. Цанков²⁹ и Даниел в последния брой на „Литературен фронт“. Тая статия възмути всички. Йордан Радичков³⁰, който в неделя бе тука за няколко часа, напразно се опита да я омаловажи като нещо, което няма особено значение.

*

Прегледах тук последната книжка на *Twórczość*. Посветена е на Станислав Бжозовски – трагична фигура в историята на полската литература. Блестящ критик, автор на бележитата *Legenda Młodej Polski*, той извървява път не само пълен с противоречия, но и с тежки борби на съвестта. Още не е окончателно свалено от него обвинението за служба на руската царска полиция. В *Twórczość* са поместени няколко писма от периода, когато над него тегне обвинението в предателство, когато се събира да го съди другарски съд. Същевременно Бжозовски е болен от туберкулоза (тя го свлича в гроба, когато е едва на 33 години), без пари, потънал в страшни грижи за ежедневния залък хляб. Загадката на неговия живот остава неразкрита – това придава особен трагизъм на цялата му съдба. Съвременна Полша прави опит да хвърли светлина върху тая съдба, да прецени делото му. Специалната книжка на *Twórczość*, посветена на Бжозовски, се отбелязва в *Życie Literackie* и *Kultura* (а вероятно не само от тях) като важен факт.

В статията на Лешек Колаковский³¹ в *Miejsce filozofowania „Stanisława Brzozowskiego“* има един цитат или по-точно споменаване за мнението на Кшивицки за Бжозовски: „Кшивицки подозирал философа в болезнена способност за актьорско идентифициране с избраната роля и свързва тая негова способност

²² Бълг. журналист и фотограф.

²³ Псевд. на Димитър Попов – първият бълг. пролетарски поет.

²⁴ Бълг. писател фантаст, брат на Иван Минков, участник в комунистическия атентат срещу черквата „Св. Крал“ през 1925 г.

²⁵ Псевд. на бълг. детски писател Марко Марков.

²⁶ Издания, близки до БКП, в които се оплюват всички, които не си падат по болшевиките и техните адепти у нас, както и „ренегатите“, осмелили се да печатат в „Златорог“.

²⁷ Владимир Каракашев – бълг. литературен критик.

²⁸ Любомир Тенев – бълг. театрален критик.

²⁹ Вили Цанков – бълг. режисьор.

³⁰ Бълг. писател, депутат от БСП след 1989 г.

³¹ Полски философ.

с предполагаемия негов „двойствен живот“. Това мнение на Кшивицки показва колко страшна е била съдбата на Бжозовски – дори при тълкуване на известни особености на неговата философия се е изхождало от предположението за предателство.

Поляците ни дават още един пример, как трябва да се отнасяме към националните ценности, все едно в какви области са. В същата книжка на Twórczość са поместени две статии за Котарбински и Татаркевич по случай 80-годишнината им. Това са двама големи философи на Полша, свързани с миналото. Съвременна Полша дава висока оценка на делото им, при все че не принадлежат на марксистката философска школа. Нима ние не можем да отдадем заслуженото на някои наши философи от миналото? Струва ми се, че един Дим. Михалчев³² е рядко явление във философския живот на нашата страна. Разбира се, той се е борил срещу марксистката философия – и това не може да се отмени без внимание. Но заедно с това вървят неговите големи обществени заслуги като прогресивен учен³³, като редактор на едно прекрасно философско списание – „Философски преглед“, като приятел на Съветския съюз, който през 30-те години направи извънредно много със своя авторитетен глас за разкриване истината за Съветския съюз. И тая истина се разкриваше в жестока борба с домашната реакция. Но да оставим всичко това; да вземем блестящия философски ум, преподавателското умение, способността да се излагат по крайно ясен, понятен начин философските идеи. Никой у нас не е притежавал тая способност в степента, в която я притежаваше Михалчев. Който е посещавал неговите лекции, знае това. А сега той лежи вкъщи, притиснат от старчески болести и недъзи, никой от официална България не си спомня за него, никой не казва дума на признателност към тоя голям ум на нашия народ.

Докога ще продължава това у нас? Нима толкова много са забележителните представители на българската култура, на големите личности в нашата история, та ние можем с лека ръка да се отказваме от тях и да ги заличаваме в съзнанието си?

В статията на Ирена Кронска за проф. Тадеуш Катарбински има няколко интересни мисли за стойността на времето. Най-напред цитат от Сенека: „Всичко е не наше, само времето е наша собственост. Само това едно нещо, крехко и лесно отлитащо, ни е дала природата в притежание – а лишава ни от него кой както пожелае. И така голямо е неблагоприятното на смъртните, че получили някога нещо съвсем дребно и нищожно, а във всеки случай поддаващо се на отплата, смятат, че то им се полага; никой, който ни е отнел времето, не се чувства с нищо задължен, докато това е единственото нещо, при което не може да се издължи даже човек признателен“ (Listy moralne, I, 1, 3). Сам проф. Котарбински е посветил на това безвъзвратно отнемане на време един стих в своите „Весели тъги“ (Wesołe smutki):

(Изпуснат е цитираният текст на полски.)

³² Димитър Михалчев – бълг. философ, основател на сп. „Философски преглед“.

³³ Лъгал е на провала за живота в СССР.

„Едва си отворил книга – звънец. До обяд шест посещения. Следобед други толкова. Въздишаш, оставяйки накрая за минута сам: приятелството улеснява живота, но затруднява работата.“

С интерес научих от статията на Кронска, че Котарбински и досега продължава да пише своите „Весели тъги“.

*

Няколко интересни бележки в „Задграничния преглед“ на Twórczość:

В сп. Encounter съобщават, че за професор на катедрата по поезия в Оксфорд е бил избран след Robert Graves³⁴ 70-годишният Edmund Blunden³⁵. Тая катедра може да се заема само от виден поет или критик. Каква хубава традиция! Би могла да се установи и в нашия университет. Разбира се, това предполага високо културно равнище на поетите. Големите поети с такава култура у нас са малко; в миналото може би само Пенчо Славейков и Лилиев, а сега – Валери Петров. Такъв поет би могъл да чете или да води семинар само когато пожелае и колкото часа поиска – при това за всички студенти при свободен достъп в аудиторията. Това би внесло голямо оживление в живота на университета, би привлякло студентите с литературни интереси и поетически наклонности. Но необходимо е поетът да бъде голям и авторитетен и макар малко да остане на това място (като папата – избран на късна възраст), би могъл да окаже чудесно влияние върху младежта. Всеки 7–8 години титулярът на тая катедра би се сменявал, а това значи, че ще се сменява и характерът на внушенията и влиянията, които ще изхождат от катедратата.

В Les Lettres Nouvelles Hélène Berger, асистентка в Сорбоната, печата част от обширна работа за Джойс³⁶ под заглавие „Портрет на жената на художника, видяна чрез него“³⁷ – коментирани писма на Джойс до Нора³⁸ от 1904–1914 г. – иде ми наум, че подобни теми могат да се разработят върху основата на писмата на някои български писатели. Изобщо писмата малко се изследват – както като основен книжовен, писмен жанр, така и като отражение на отношения, мисли, епоха, психологическо развитие и т.н.

В Cahiers du Sud е напечатана интересна скица от Michel Décaudin „Apolinaire в търсене на самия себе си“. В бележката не се казва нищо за характера и съдържанието на тая статия, но отново ми хрумват идеи за подобни анализи и на наши писатели.

³⁴ Англ. поет, автор на романа „Клавдий“.

³⁵ Англ. поет, също като Грейвз воювал през ПСВ, което слага печат върху цялото му творчество.

³⁶ Джеймс Джойс – ирл. писател.

³⁷ „Портрет на художника като млад“ – роман от Д. Джойс.

³⁸ Нора Барнакъл – Джойс живее с нея от 1904 и сключват брак през 1931 г.

*

През юли подготвих за „Български писател“ антологията „Старобългарски страници“. Работата ме погълна и не успях да отбележа няколко интересни срещи.

На 22 юли вечеряхме в Боянското ханче с Артур Мендзжецки³⁹ и жена му Хартвиг⁴⁰ (Джагаров, Н. Хайтов, П. Караангов, Бл. Димитрова, Ников⁴¹). С Мендзжецки се познаваме малко, но при всяка среща съм имал впечатление от разговор с културен и изискан човек. За първи път виждам жена му – с твърде своеобразна хубост. След обяд са се върнали от Варна (летували са в Дома на журналистите) и утре заминават за Варшава. Хартвиг предпочита Созопол, където е била миналата година – в Дома на журналистите човек не се чувства сам, много време губи в срещи и разговори, не може да работи нищо.

С Мендзжецки говорим за новото полско списание *Poezja*, в редакцията на което влиза. Списанието се е посрещнало в Полша с неочакван интерес, трябвало е да увеличи тиража си. Редакцията държи много да осведомява читателите си и за поезията на другите страни – чрез преводи и бележки. Засега списанието ще помести стихове на Ханчев. (Мендзжецки изказва дълбокото си съчувствие към него в тия тежки и може би фатални за Ханчев дни) [и] ме моли през есента да му изпратя кратка статия за някои нови явления в нашата поезия, като ме кани и за постоянно сътрудничество. Обещавам, но как ще намеря време и за това задължение – не си давам твърде ясно сметка.

Тая толкова приятна среща с широко осведомени и културни хора изведнъж по линията на контраста ми напомни друга една среща около същото време в кабинета на Джагаров – свикани сме няколко души да се изкажем за новата проектопрограма по български език и литература. Тук е и Караславов и прави поредното си изумително по своята ограниченост изказване за наши и чужди писатели. Йовков отново става предмет на унищожителна критика: автор е само на няколко хубави разкази, които като локомотив теглят останалите му слаби и идейно неиздържани творби... Особено ожесточено е нападението срещу „Чифликът край границата“. От чуждите писатели са унищожени Ст. Цвайг⁴², Моравия⁴³, Селинджър⁴⁴, Евтушенко⁴⁵...

При такива оценки човек е просто потресен, излишни стават всякакви възражения. И си мислиш, възможно ли е при такава ограниченост на ума и погледа да се създават някакви значителни творби? Караславов, писателят, е решително само в миналото.

³⁹ Пол. поет.

⁴⁰ Юлия Хартвиг – пол. поетеса.

⁴¹ Вероятно Ангели Ников – бълг. писател.

⁴² Стефан Цвайг – австр. писател.

⁴³ Алберто Моравия – псевд. на итал. писател Алберто Пинкерле.

⁴⁴ Джеръм Селинджър – амер. писател.

⁴⁵ Евгений Евтушенко – рус. поет.

Тая последна за мене в Ситняково вечер стоим в затоплената стая на Юхас и разговаряме. Неуморимият събеседник Султанов подхваща ту една, ту друга тема. По-дълго се задържа на Ангел Каралийчев. Склерозата му е нанесла тежък удар и това ни изпълня с болка. Султанов разказва за последните си срещи с него, за радостта му от получаването на Димитровска награда (едва ли не плакал – Султанов забелязва, че Каралийчев винаги обичал официалните признания), за начина, по който пишел в ранните утринни часове в издателство „Български писател“. Понякога написвал края на разказа, а след това началото. Винаги пишел с молив, бавно с хубав почерк. Почти не задрасквал, разказът бивал написван изведнъж – и той или се получавал, или изобщо не ставал.

Цанев и Пенка Цанева разказват някои от спомените си за Каралийчев, особено из личния му живот. Каралийчев е живял у тях през 1924–1925 год., дружили са близко. Милена и първото дете на Каралийчеви са родени в една година и са кръстени заедно. Разказват за смъртта и на второто му дете – Ането. В 1929 г. са летували в Лакатник – Каралийчев и Вела са били още годеници. Непрекъснати кавги, остри реплики, раздели и нови сближавания (на тях се дължи и опитът на Каралийчев за самоубийство две-три години преди това – помня, че за това самоубийство четох още като ученик във вестниците).

Всички сме съгласни, че свежият талант на Каралийчев, макар и неоползотворен напълно, е рядко богатство за нашата литература. Няколко разказа ще останат завинаги в нея.

Говорим за Георги Райчев⁴⁶, оттам скачаем на Пастернак, Анна Ахматова, Лев Толстой. Цанев, Султанов и аз не можем да се освободим от впечатлението от удивителния гроб на Толстой в Ясна поляна.

Като ни слуша, Бжозовска ми шепне: „Има известна разлика, когато полски и български писатели разговарят за литература. Чувствам, че вие говорите с радостно признание за вашите писатели (говорехме за Йовков, Каралийчев, Г. Райчев). Поляците, когато говорят и най-положително за писателите си, все ще намерят да вмъкнат нещо отрицателно и критично, да изразят скептицизма си...“. Не съм сигурен дали това впечатление е напълно вярно.

Излизаме късно от стаята на Юхас. Навън е започнал дъжд, плющи по боровите и покривите, студен вятър пронизва и през дрехите. Мнозина от летовниците са се разколебали – мислят за София, искат утре да си ходят, дъждът ги потиска. Още повече че домакинът, бай Велин, който прекарва зиме и лете в Ситняково, забелязва: „Тук дъждът вали или 24 часа, или 7 дни“. Изглежда, че тоя път ще бъдат седем дни...

⁴⁶ Бълг. писател.

София, 17 август 1966, сряда

Среща в Съюза с Артур Сандауер⁴⁷. Влиза по бяла риза с връзка – днес е много горещо. На срещата сме с Дора Габе, Първан Стефанов⁴⁸, по-късно идва Блага. Особен разговор не се повежда, понеже Дора Габе няма интерес към проблемите, които докосва Сандауер, и постоянно го отвлича с други въпроси. Когато той успява все пак да превъзмогне нейната „съпротива“, тя се откъсва от разговора, почва да мисли за свои неща, сякаш отсъства от срещата. Сандауер ни показва току-що излязлата си книга „За всекиго по нещо неприятно“ (Dla każdego coś przykrego) – сборник статии; на първо място е прочутата му статия „С намаление“ (Bez taryfy ulgowej). Преглеждам книгата – повече от статиите съм чел в литературния печат.

Сандауер веднага бърза да подчертае, че в неговите работи има винаги нещо „скандално“, че предпочита резките оценки. Когато по-късно влиза в стаята Бартелски⁴⁹ с дъщеря си (пристигнали са вчера, снощи късно ми се обади по телефона) и показва българското издание на Галчински, Сандауер веднага започва да излага историята на стихотворението „Сервус, мадона“: то е било написано като религиозно стихотворение и отпечатано в 1936 г. в Prosto z mostu⁵⁰. Разбира се, в него има нещо богохулно (стихотворение на католик-хулиган) и още тогава е било посрещнато с недоволство от правоверните католици. Приживе на Галчински (само един път след войната) е било печатано с текста от Prosto z mostu. Но след смъртта се явява нов текст в два стиха – и стихотворението се превръща от религиозно в любовно – отнася се вече не до Богородица, а до Наталия Галчинска. Сандауер не вярва, че тая поправка принадлежи на Галчински и няма да се убеди, преди да види документи – ръкописи. Не приема и обяснението на Суавор в книгата му за Галчински – че се касае за възстановяване на първоначален текст, изменен по настояване на редакцията при печатането на стихотворението в Prosto z mostu.

С влизането на Бартелски разговорът загубва темпото си – Сандауер е малко стеснен от полския си колега. А той обича дългите лекции, безпрекословното слушане – да диктува характера на разговора. Съжалявам, все пак, че трябваше да прекъсне (чакаха го в 12 ½ другаде). Беше подхванал няколко интересни теми – за състоянието на сегашната полска полонистика, за интереса в Полша и у нас към писатели като Дос Пасос⁵¹, Фокнър⁵², Сартър, Кафка, Джойс. Че у нас те са малко и почти не се превеждат, това е вярно, но все пак странна е неговата бележка, че вчера имал среща с български критици и те нищо не знаели за тях, едва ли не за първи път от него чували техните имена...

Сандауер е чел някои български поети; възхищава се от Яворов, особено от неговите хайдушки песни. Вероятно трябва да има необикновена памет (Дора Габе я нарече „чудовищна“), защото повтаря безпогрешно отделни стихове. Все пак ин-

⁴⁷ Пол. литературен критик.

⁴⁸ Бълг. поет.

⁴⁹ Леслав Бартелски – пол. писател.

⁵⁰ Литературен седмичник.

⁵¹ Джон Дос Пасос – амер. писател от т.нар. „изгубено поколение“.

⁵² Уилям Фокнър – амер. писател, носител на Нобеловата награда за 1949 г.

тересно е литератор като Сандауер – страстен апологет на западната култура – да надникне в българската поезия и в нашата страна. Спомням си кратката ни среща преди 6–7 години на една варшавска премиера (Сандауер е забравил за нея); представи ме Спевак – като гост от България. „А, от България, от страната, където постоянно печатат статии срещу полската култура!“ – каза Сандауер доста злобно и малко високомерно. – „Ние само ги препечатваме“ – отговорих усмихнато и той млъкна. В днешната среща – струва ми се – от тоя тон нямаше и следа.

Обядвахме с Бартелски и Блага. Направо е долетял с дъщеря си от Берлин в София. Разказа ни редица новости за полската литература, главно за новоизлезли книги. Не е успял да се снабди с книгата на проф. Кшижановски за Сенкевич⁵³ – изчезнала за няколко дни от книжарницата. (Бжозовска казва за тази книга, че все пак е тъжна – никога преди това не е вярвала, че един такъв бележит и преуспяващ писател като Сенкевич е могъл да има тъжен живот, да бъде така самотен.)

*

Миналия петък четох лекция за поезията на Багряна пред курса за българисти. Помолих Багряна да дойде да прочете няколко стихотворения. Разбира се, интересът към нейната личност беше извънредно голям. Но главно – тя прочете чудесно своите стихотворения, с тънко вникване във всички нюанси, с отбелязване на стиховете особености – без всякакво скандиране, нещо рядко за един поет. Никога не съм я чувал по-добре да рецитира – намираще се в много хубаво настроение. Струва ми се, че и никакъв артист не би могъл да постигне нейната рецитация.

Предната вечер разговаряхме по телефона с Багряна за кандидатурата ѝ за Нобеловата награда. Нищо не се прави, никой не говори за това. Двете шведки, които бяха в България и започнаха превеждането на стиховете ѝ, едва ли скоро ще бъдат готови. В края на краищата може така да стане, че цялата работа да заглъхне. А въпросът съвсем не е личен – той е национален, става дума за честта на нашата култура и нашия народ. Все още не сме достатъчно израснали, за да се издигнем над личните отношения и да видим нещата в дълбокия им общ смисъл.

*

Разговарях надвечер с Джордже Игнатович⁵⁴ в сладкарница „Берлин“ – обади ми се вчера и поиска да се срещнем; току-що бил пристигнал. Срещите с Игнатович винаги ме изпълват със странно чувство: какво става в душата му? Как така – при това в зрели години – можеш да минеш от една нация в друга? Как човек може да понесе подобно раздвоение? И какво всъщност чувства в дълбините на съзнанието си? Струва ми се, че винаги е една трагедия. При това жената на Игнатович е българка. Никога не мога да забравя годините на войната, разговорите си с него (отличен младеж!) и тогава той бе Георги Игнатов. В очите и гласа му има

⁵³ Хенрик Сенкевич – пол. писател, носител на Нобеловата награда за 1905 г.

⁵⁴ Сръб. литератор от бълг. произход.

нещо дълбоко изстрадано. Раздвоението му налага особено поведение в живота – и това е също своего рода трагизъм.

*

Вчера с Наталия Шумава отидохме да видим гроба на Драгоманов⁵⁵. Намира се зад френското военно гробище, до самата стена, между католишки гробове. Петко Атанасов, който ми каза, къде е гробът, ми обясни, че Драгоманов е погребан там, защото не е искал религиозно погребение. Преди повече от 70 години⁵⁶ това ще е било много далече, в полето, много извън тогавашните гробища. Вероятно толкова далече не са погребвали дори самоубийците.

Паметникът с барелеф над Драгоманов е изработен от Парасчук⁵⁷. И той е погребан до Драгоманов. Вероятно някой се грижи за двата гроба – посадени са цветя.

Шумава стоя дълго – тиха, замислена. Не каза много думи, но чувствах какво голямо нещо представя за украинците Драгоманов. Забелязах: „Някога неговите кости ще бъдат пренесени в Украйна“. Тя отговори почти безшумно: „Едва ли“. После, когато си тръгнахме, откъсна няколко стръка тъмнозелени листа от посятото на гроба украинско растение (не си спомням как го назова) и ги сложи в чантата си, за да ги отнесе в Киев.

Показах ѝ гробовете на нашите писатели: Пенчо Славейков и П. Тодоров, Петко Славейков, Елин Пелин, Ал. Балабанов, Лилиев (още стои дървената пирамида над гроба му – никой от близките му не се е погрижил да постави една каменна плоча, макар че печелят от книгите му, писмата, архивите му; същото е и за гроба на Майстора – наследниците от картините му се готвят да си правят апартаменти).

Все там наоколо са гробовете на Д. Димов, Хрелков⁵⁸, Гьончо Белев⁵⁹ и др. Най-силно впечатление на Шумава направиха гробовете на Илия Бешков – неодялан камък, мозаична птица, леко начертан кръст, китка цвете, която излиза от поставена наблизо кръгла каменна плоча; Стоян Михайловски, чиито могъщи черти се излъчват внушително от изправената скала, и застиналата в мълчаливо коленопреклонение женска фигура върху гроба на Яворов. На гроба има поставени пресни цветя – казват, че те никога не липсват тук. Нещо особено затрогващо и печално има в това, че в непосредно съседство е гробът на нещастната Лора Каравелова⁶⁰ – гробът ѝ е почти занемарен и притихнал в забвение. Видяхме още един гроб – на проф. Шишманов⁶¹. Той е внушителен, но почти изоставен. Няма следа, че там е погребана Лидия Шишманова. И нейният гроб е може би останал неизвестен.

⁵⁵ Михайло Драгоманов – укр. историк и фолклорист, преподавател в СУ.

⁵⁶ 1895 г.

⁵⁷ Михайло Парасчук – укр. скулптор.

⁵⁸ Николай Хрелков – бълг. поет.

⁵⁹ Бълг. автор, функционер на БКП.

⁶⁰ Дъщеря на Петко и Екатерина Каравелови, съпруга на Яворов.

⁶¹ Проф. Иван Шишманов – бълг. филолог и политик. Женен е за дъщерята на М. Драгоманов – Лидия.

Върху грамадния каменен ансамбъл на Христо Белчев⁶² стои малко неестествено порцелановият лик на Мара Белчева, като залепен, като чужд. При това нищо в тоя лик не напомня както за физическата красота, нито за вътрешното очарование на тая бележита жена.

*

Тая вечер се върнах късно. На масата си намерих бележка, че ме е търсил Сандауер – моли утре сутринта да му се обадя в хотел „Люлин“.

София, 20.VIII.1966, събота

В четвъртък сутринта позвъних на Сандауер в хотел „Люлин“. Превел първата от „Хайдушките песни“ на Яворов. Чете ми го по телефона, за да провери известни места. Казвам му, че преводът е добър, предава своеобразния ритъм и стил на творбата. Имам известни възражения за последните стихове на строфата – заменя „пушка огнебойка“ с *małżonka* (съпруга) и „солунска девойка“ с *macedonka* (македонка); и при двата случая се внасят нови нюанси, които не отговарят на оригинала. Не се съгласява с мен. Днес заминава за Варна; в края на август се връща в Полша и веднага ще даде стихотворението за печат в *Kultura*. Възхищава се от „Хайдушките песни“ – нарича ги шедевър по постройка. Интересува се от мелодията, на която се пеят песните; обещавам му да потърся мелодията в Института за музика.

Днес по телефона научих от Вичо Иванов⁶³, че Сандауер заминал сам за Пловдив – не искал никакъв придружител. Преди няколко години бил идвал в България като турист и изнесъл след завръщането си много интересен доклад в Българския център във Варшава.

Сега разбирам откъде знае някои български фрази, защо така бързо запомня изрази и вмъква български думи в разговорите си. Пътуването без придружител вероятно ще му даде много и за опознаване на страната, и за известно свикване с езика.

*

В същия ден към 11 ч. отидох у Бела Казанджиева⁶⁴ – ще ми чете спомените си за Йовков и Мара Белчева. Обширен апартамент на „Цар Самуил“ срещу черквата „Св. Георги“. Катя Казанджиева⁶⁵ и Сур[у]жон⁶⁶ са в Куба, апартаментът е

⁶² Христо Белчев – бълг. политик, убит през 1891 г. от македонствующи вместо С. Стамболов. Съпруг на М. Белчева – бълг. поетеса и любовница на Пенчо Славейков.

⁶³ Бълг. писател.

⁶⁴ Сестра на Дора Габе и съпруга на проф. С. Казанджиев.

⁶⁵ Дъщеря на Бела Казанджиева, пианистка.

⁶⁶ Леон Суружон – съпруг на К. Казанджиева, цигулар.

празен. На стените няколко хубави картини на художничката Суружон⁶⁷ – с нейните типични раздвижени и съвременно затихнали фигури, с преливащи се черти и тонове. „Обяха я за формалистка и я прогониха от България“ – добавя Бела Казанджиева. В една от стаите някой свири на цигулка. Оказва се, че това е Дина Шнайдерман⁶⁸, която по-късно влиза при нас – жива и енергична както винаги. Репетира тук, защото няма условия [у] дома си.

С Бела Казанджиева разговаряме близо три часа. Наблюдавам я: побеляла коса, но все още живо лице, малко прегърбена фигура, нещо закачливо в погледа и думите – притежава забележително чувство за хумор. То личи и в спомените за Йовков, които ми чете. Тя е имала възможност да наблюдава Йовков в продължение на две години всеки ден, когато Йовкови са живели у тях на ул. „Цибра“⁶⁹, на партера, в две стаи и кухня, под наем, след връщането им през 1927 г. от Букурещ. В домашната среда Йовков е нарисуван извънредно живо – разговорът му с Казанджиев, когото уговарят да се настани у Казанджиеви, нареждането на стаите, склонността му да работи в кухнята, забавите и игрите с малката Елка, паленето на печката сутрин, начинът, по който пуши, приклепна[л] пред печката, та тютюневият дим да влиза в нея. По-слабо са написани спомените за Мара Белчева – те са повече характеристика, отколкото разказ и наблюдения. При това Бела Казанджиева не я е познавала отблизо в младите ѝ години; спомените засягат случки и разговори между двете войни. Научавам една интересна подробност: Фердинанд си е бил направил мраморна отливка от ръката на Мара Белчева и я използвал като преспание в кабинета си.

Разпитвам Бела Казанджиева за Казанджиев⁷⁰ и Боян Пенев⁷¹ и я подканям да напише спомени и за тях. Запознали са се като студенти. Събирали се у дома на Б. Пенев на ул. „Гробарска“. Малка двуетажна къща; долу в полуетажа живеели бащата и майката, горе Боян и семейството на брат му Никола. У Боян Пенев идвали Казанджиев, Добри Немиров⁷² (наричали го „наш Добри“, понеже винаги така говорела за сина си – с известна гордост – майката на Добри Немиров), Евгения Димитрова – писателка, с която по това време Боян Пенев имал любов, М. Кремен⁷³ и др. Говорели и спорели, четели и свирели, по време на университетските размирици там се съчинявали статии и позиви.

Питам: как се запознах Боян Пенев и Дора. Яворов ги запознал; венчали се в Толбухин (Добрич), където им кумували един културен и даровит местен учител и... Яворов вече е бил разделен с Дора. Пристигайки в София (от Добрич или Гренобъл), Дора научила за някакви клюки и рязко скъсала. У стария Габе в Добрич е имало няколко извънредно интересни, обширни писма на Яворов, в които той

⁶⁷ Султана Суружон – бълг. художничка, сестра на Л. Суружон.

⁶⁸ Бълг. цигуларка.

⁶⁹ Сега „Авицена“.

⁷⁰ Проф. Спиридон Казанджиев – бълг. психолог и философ.

⁷¹ Бълг. литературен критик и историк, съпруг на Дора Габе, любовник на Елисавета Багряна.

⁷² Псевд. на бълг. писател Добри Зарафов.

⁷³ Псевд. на бълг. писател Михаил Иванов Икономов-Грозев.

подробно изяснява случилото се. Писмата изчезнали при румънската окупация на Добруджа и при преследването на Петър Габе⁷⁴.

Научавам интересни неща за семейството на Пенев. Бащата е бил казанджия в Разград. Обичал веселбите и безгрижния живот; двете момчета, още малки, са наблюдавали неведнъж как той е довеждал гуляйджийски компании с леки жени въщи и е карал жена си да им служи. Въпреки че тя е затваряла децата в една стая, за да не гледат, това е оставило тежки следи в съзнанието. „Боян може да е наследил нещо от баща си, но всички негови увлечения бяха кратки и след това той дълбоко страдаше, затваряше се в себе си, мълчеше, отчуждаваше се от всички.“ И Бела Казанджиева продължава: „Дора не го разбра. Тя се втурваше навсякъде със своята подозрителност, той се намираше под нейния постоянен контрол, тя беше рязка и нетърпелива... А тоя изключително надарен и културен човек се нуждаеше от една атмосфера на спокойствие, на разбиране, на равновесие... Багряна му го даде по-късно със своята деликатност и сдържаност. Тя няма никакво отношение към раздялата между Дора и Боян. Тя се яви във време, когато тая раздяла вече беше станала...“.

Бела Казанджиева ме помоли никога да не загатвам пред Дора за тоя наш разговор; тоя разговор е резултат на едно доверие и не би трябвало да се узнава от други. В тоя момент Бела Казанджиева съжаляваше, че нейната сестра някога не бе успяла да намери път към характера на Пенев и бе прекъснала живота си с него. Но и тя потвърди онова, което бях чувал няколко пъти и от Дора Габе – че след раздялата, в отношенията си, засягащи общи литературни планове и работи, те бяха запазили винаги взаимно уважение.

*

На ъгъла на „П. Делян“ и „Бойчо войвода“, към Военното училище (по-скоро на гърба му) в помещение за магазин – ателието на скулптора Доганов⁷⁵. В петък сутринта Багряна ме помоли да отида да видя бюста, който ѝ прави Доганов. Там ще бъде и Блага. Би желала да има впечатлението на по-близки хора, които познават поезията.

Сварих ги с Блага, те бяха дошли преди мен. Ателието е сравнително подредено, макар че е почти запълнено с гипсови бюстове и фигури. На пръв път те не правят никакво особено впечатление – обикновени, почти банални. До бюста на Багряна (още глина) е изправен и бюстът на Фурнаджиев, който прави впечатление веднага с върнатата си поза (тежка глава, издадена напред и наведена, с добре доловени ярки черти, с малко скрита усмивка и с иронични уста, които всеки момент могат да изрекат една шега и остра, нараняваща нападка). Бюстът е малко груб, чертите са едри, но приликата – не само външна – е несъмнена.

Бюстът на Багряна е по-фин, по-деликатен. В профил и полупрофил е постигнал голяма прилика. Не знам дали е напълно верен общият израз на лицето –

⁷⁴ Баща на Дора и Бела Габе. Крупен чифликчия, автор на „Румъния в Добруджа 1913–1916. Анкета“ (София, 1917).

⁷⁵ Константин Доганов – бълг. скулптор.

тоя израз не поразява така, както при Фурнаджиев, но в цялата глава има нещо спокойно, съдържано, вгълбено и мъдро. И двамата с Блага имаме впечатление, че главното е постигнато. Блага би искала по-голямо обобщение, повече движение, което да отговаря и на динамиката на поезията на Багряна. И аз, и скулпторът, и Багряна мислим, че вече е късно да се променя основната концепция на художника – една промяна в позата, в движението на главата би развалила всичко. Скулпторът е дал Багряна от последните ѝ стихове, от боянския и бразилския цикъл – по-умъдрена, вгълбена, съзерцателна. При това постарал се е да даде не един портрет на момента, а един портрет – обобщение на последните години, един образ, който ще остане за поколенията. И в това е сполучил.

Самият Доганов се държи естествено, няма нищо „артистично“ във фигурата и лицето му. Оказва се, че е от Копривщица, което е придало на държането му и на говора му нещо средногорско, нашенско, непосредствено и народно.

София, 21.VIII.1966, неделя

Цяла сутрин чета, прелиствам вестници и списания и не се залавям за нищо сериозно. Отново денят е горещ и задушен. На масата ме чакат материалите за доклада пред Конгреса по балканистика: остават само четири дни, а аз все още не съм подготвил текста си.

Понякога е трудно да се напишат две думи – всичко ти се струва казано, известно; имаш чувството, че трябва да повтаряш известни и банални неща. Чудя се на смелостта и постоянството на ония, които непрекъснато, всекидневно и всекичасно пишат статии, книги, доклади – и освен думи там не виждаш нито една нова и свежа мисъл. За това човек трябва да има високо самочувствие, да е маниак и същевременно да е духовно затъпял. Пък може би от моя страна това е само едно оправдание на мързела?

Човек би трябвало да има спокойствие и тишина, да остане сам, за да може да вникне по-дълбоко в нещата и да напиш[е] може би само няколко страници, но да ги напише добре, точно, задълбочено – без банални разсъждения и без външни ефекти и поза.

Би трябвало да браним самотата си. Лично аз би трябвало да изменя начина, по който живея – да се откажа от излишните приятелства, от срещите, събиранията и разговорите. Може би трябва да си изработя и друга тактика при контакта си с чужденци – да намаля до минимум времето, което отделям за тях постоянно, а сега през лятото – всеки ден. Тогава човек ще заприлича може би на някакъв чудак, самотник, мизантроп, но това не е лишаване от контакт със света – защото за сметка на мимолетния контакт, ще имаш възможност да общуваш с един голям вечен и богат свят (не знам защо тая сутрин ме преследва фразата *Ars longa, vita brevis*⁷⁶...).

Тереса Бжозовска се върна от Варна; снощи разговаряхме дълго с нея. Изпълнена е само с възхищения – от природата и морето, от хората, от реда,

⁷⁶ Животът е кратък, изкуството вечно (лат.).

организацията и чистотата. Предупреждавам я да не се увлича, опитвам се да поука ентусиазма ѝ. Но, от друга страна, си мисля: дали нашият народ наистина не притежава такива положителни качества, които ние не виждаме, но които се оглеждат веднага във впечатленията на чужденците? Ние сме склонни да виждаме у себе си само лошото – и това ни води често до национален нихилизъм.

Все пак Бжозовска не може да ме убеди, защото само няколко часа преди това водих разговор с Ядвига Нуркевич за нашата политическа и културна пропаганда във Варшава, за работата на Г. П. и Ч. П. Пълна безпомощност и тъпост! Ограниченост, която води до отблъскване на най-добрите ни приятели. И това не е само там. Кариеризъм, тъпост и ограниченост господстват навсякъде. Как то[га]ва човек да вярва в дисциплината, добрия разум и организацията, които Бжозовска открива у нас!

*

Вчера беше ден на гафовете – имам такива дни. Просто в даден момент изгубвам всяка съобразителност и върша тъкмо това, което най-малко трябва да се извърши. И после дълго не мога да се освободя от чувството на неудобство пред другите и пред себе си.

ТЕТРАДКА № 32

София, 23.VIII.1966, вторник

Сутринта (вчера) с Тереза Бжозовска отидохме в Боянската черква. Отново – както безкрайно пъти досега – стоях възхитен пред фреските на боянския майстор. Поразителен е неговият стремеж да се откъсне от византийския канон – да създаде живи образи. Пътят на всяко ново изкуство започва с нарушение на правилото, с отклонение от традицията. Толкова по-трудно е било това за боянския майстор, понеже е трябвало да се бори с една извънредно силна традиция – тя продължава векове след него, особено в иконата. Извънредно интересно е сравнението между Боянската черква и криптата на „Александър Невски“ – това са два свята; в единия има човеци, човешки погледи, човешки настроения; в другия – схематични, сурови, обобщени лица на постници и аскети, чудовищно нечовешки. Само в колорита на част от иконите (в лявата страна на криптата) има нещо весело и пъстро, светло и жизнено.

Един културен, проникновен есеист, познавач на епохата, би могъл чудесно да разкрие особеностите на тия светове.

*

Среща с Радой Ралин⁷⁷. Отидох в 6 ч. в кино „Изток“ да видя „Гепардът“⁷⁸. Оказа се, че прожекция има едва от 8 ч. И тъкмо се чудех дали да се върна до Университета, видях Радой. Заведе ме вкъщи (живее недалече). Неговата стая гледа на юг: вижда се един голям син фрагмент от Витоша, който придава особена прелест на изгледа. Спомних си веднага за зазидания южен прозорец във Вазовия кабинет – от него Вазов постоянно е виждал Витоша и това сигурно не е било без значение за душевната му ведрина.

Стаята на Радой е малко безредна. Отворена пишеща машина върху маса с тънки крака. Наоколо етажерки с книги. На някакъв нисък шкаф стои ваза с боядисан налъм с нея. Няколко картини – едната от Ваня Дечева⁷⁹, няколко рисунки, залепени по шкафовете и стените, шкаф-грамофон и радио, малка масичка, малки столчета. Лампа с голям абажур, върху чиято гладка повърхност стоят многобройни подписи на гости.

Радой с козята си брада се чувства великолепно в тая обстановка. Налива ми някакво питие (собствена рецепта: полска водка плюс нескафе), на което после усещам дълго последиците.

Вчера са спрели новия му филм и той е твърде възбуден. При тая обстановка не вижда никакъв смисъл за нашето изкуство и нашата култура – осъдени са на бавно, но непрестанно умиране. Сега пише сценарии за югославяните. За „Авала-филм“, а ако намери жена, която да гледа майка му и децата му, ще отиде да работи в Братислава – в сатиричните словашки кинопредавания.

Говорим за кариеризма на някои наши писатели, заели отговорни постове – нямат смелост да кажат какво мислят. Един от тях е Богомил Райнов⁸⁰ – фалшив, лицемерен; в „Народна култура“ е напечатан обширният му доклад за творческата свобода с недопустима характеристика на Сартър, с нападки върху западната култура⁸¹, основани повече на куриози и случайни, нетипични явления. Защо е необходим кариеризмът на Божидар⁸², такъв талантлив поет?

Радой ми показва статия на западногермански автор (Краус) за съвременната българска литература; там е дадена кратка характеристика и на неговото творчество, наред с Ал. Геров, Далчев, Бл. Димитрова и др. Авторът е искал да посочи новите търсения в нашата литература

Цитира ми една от последните си епиграми със заглавие „Свободата има само един ден“ (може би не предавам текста точно):

⁷⁷ Псевд. на бълг. сатирик и дисидент Димитър Стоянов.

⁷⁸ Филм на Лукино Висконти по романа на Джузепе ди Лампедуза с Бърт Ланкастър и Клаудия Кардинале.

⁷⁹ Бълг. художничка, живее в Париж.

⁸⁰ Бълг. писател, догматик и сталинист, когото Р. Ралин прякоросва Погодил Номерайнов заради многобройните му подлости.

⁸¹ Самият Б. Райнов доста успешно копира Реймънд Чандлър.

⁸² Божидар Божилов.

Свободата – блян непостижим –
на втория ден се превръща в режим.

Възхищава се от Лец. Разказвам му за срещите си с него във Варшава; обещавам му една плоча с негови собствени рецитации.

Когато тръгвам за киното (Радой ме изпраща до входа), мисля за писателската му съдба. Един от нашите най-популярни писатели през последните години, блестящ сатиричен талант, рядка обществена смелост, но всичко това се плаща с всекидневни трудности и огорчения.

Познавам пътя на Радой. За пръв път го видях в Сливен през юни 1944 г., на изпитната сесия на Историко-филологическия факултет⁸³. Намери ме в някакъв ресторант, искаше ми някакво интервю за местния вестник. А след войната го виждах непрекъснато – жив, подвижен, дори с нещо „детско“ и „несериозно“ в държането, с постоянни весели или невероятни приключения, способен винаги да те постави пред някаква изненада. Оттогава някои са склонни да виждат у него само нещо „шутовско“ – разбира се, съвършено несправедливо. Ако има нещо външно „шутовско“, то е само прикритие, необходимо понякога, за да каже полесно истината. Каква творческа фантазия у Радой, каква сатирична инвенция, какъв импровизаторски талант! Ако живееше в по-друго време, разностранните му дарби биха направил[и] от него театрален реформатор, сатирик от стила на един Рабле⁸⁴ или Чапек⁸⁵...

Никой не може да избере времето си за раждане. Радой може би някога се е мислил за един от редките щастливци, които са го избрали. Сега – съмнявам се. Все пак неговите огорчения не се превръщат в отчаяние – в природата си крие неизчерпаеми жизнени сили и те го правят по-скоро оптимист (въпреки всичко!), отколкото песимист.

*

„Гепардът“ е филм, който поразява с основния си образ княз Фабрицио Салина (великолепно изпълнен от Бърт Ланкастър). Макар че се отнася исторически за епоха отпреди 100 години, във филма има многобройни съвременни акценти, една философия, която те кара да се замисляш, и нас [за] нашето време.

Пропуснах преди няколко години да прочета романа на Джузепе Томази ди Лампедуза – казват, че далеч надвишава филма (Емилиян Станев ще ми го даде тези дни). Във философията на княз Салина има нещо от съзерцанията и мислите на някои от Йовкови герои, особено Йовковите старци, които живеят с видението на миналото, с една честност, която безвъзвратно умира, които са неспособни да се присъединят към суровите и груби жизнени закони на новото, особено на границата на две епохи.

⁸³ По това време СУ е евакуиран в провинцията.

⁸⁴ Франсоа Рабле – фр. писател хуманист.

⁸⁵ Карел Чапек – чеш. писател.

Някои напускат филма – и при това хора, в чийто вкус можеш да имаш доверие, – намират го в отделни части (особено в третата част – бала) разтегнат и досаден; смятат че Висконти не е могъл да получи необходимото темпо. Аз нямах това впечатление; дори и балът беше художествено убедителен – сред блясъка, в който аристокрацията се среща с новите господари на живота – още повече изпъкваше поразителният образ на Салина.

*

Преди няколко дни имах едно малко странно посещение. Потърси ме млад човек (оказа се после, че той съвсем не е тъй млад – на 40-годишна възраст), с когото някога съм се запознавал при посещението на един чешки професор. Бях свършено забравил за това познанство. Върнал се преди две-три седмици от Прага, където е прекарал пет години – четири като учител в българското училище и една – като учител в чешка вечерна школа. През това време успял да завърши педагогика и бохемистика. Сега е дошъл да ме пита дали би могъл да намери в София – Университета, Академията, някоя редакция – работа, като завършил чешка филология.

Разказва ми историята си. Живял в Първомай. Завършил институт за основни учители в Пловдив, след което е бил оставен учител и директор на основно училище в Първомай. Оттам Министерството на просветата го изпратили за учител в Прага. Потърсил работа в Пловдив – инспектор или гимназиален учител; нямало никакви места, при това не бил и пловдивски жител⁸⁶. Предложили му да се върне в Първомай – директорското му място било запазено. Отхвърлил това предложение с възмущение, като обида. „Как мога да се върна отново в Първомай? За това ли съм учил, защо съм завършил висше образование? При това отново директор на основно училище!“ Съжالياва, че не е останал в Прага и упреква приятеля си професор, който го посъветвал да се върне в родината си, да не се откъсва от нея...

Мислих дълго за тоя млад човек. Естествено, той има законно право да търси ново място, да се изкачи на по-високо обществено стъпало след връщането си от чужбина с университетска диплома. На негово място може би всеки от нас би постъпил така. И все пак упоритостта, с която преследва тази цел, в рязкостта, с която отказва да се върне на старата си служба, има нещо неприятно. Слушах го с известно раздражение.

Когато си отиде, съжالياвам, че не разговарях с него по-открито, че не му дадох откровен съвет: да се върне в Първомай, да заеме стария си пост и на него да вложи новите си знания, културата, която е придобил в чужбина (каза ми, че обича педагогиката като наука и педагогическата работа). Колко полезен би бил той там и какво морално удовлетворение би изпитал в работата си, при съзнанието, че помага, че е полезен, че издига хората по-високо с опита и знанията си. Дори от някакво лично гледище това би било изгодно: той вероятно веднага ще се наложи на вниманието на другите, ще покаже качествата [си] и ще бъде отличен, издиг-

⁸⁶ Хитроумна измислица на комунистите за контрол на миграцията и движението на „на-родните маси“.

нат, само след две-три години ще получи по-висок пост, към какъвто така горещо се стреми.

Но най-важното е да направиш нещо за хората в този малък град, да им върнеш онова, което са ти дали, да се отплатиш на обществото за това, че ти е дало възможност пет години да живееш в чужбина, да учиш, да обикаляш, да се наслаждаваш на една по-висока култура.

Чувството за граждански и обществен дълг е най-редкият артикул в нашата епоха.

Охрид, 11 септември 1966, неделя

На прославата на Климент в Охрид по случай 1050-годишнината от смъртта му. С неохота посрещнах решението на Академията да ме изпрати тук като член на българската [де]легация – с Вл. Георгиев и Андрейчин⁸⁷; не ми се искаше да слушам неща, които грубо фалшифицират истината, без обаче да можеш – като гост – да възразиш. Но сега не съжалявам, че тръгнах. Трети ден съм в Охрид, от прозореца ми в хотел „Палас“ гледам бялата повърхност на Охридското езеро и далечните сини очертания на планините и изпитвам радостта на новороден сред една необикновена красота. Охрид е толкова далече от София, минават се планини и реки, пренасяш се чак на другия край на Балканския полуостров – и все пак попадаш в една атмосфера съвършено близка, своя, родна. Сякаш всеки ден срещаш тези хора из софийските улици – слушаш думите и разговорите им, без да те лъхне нито най-малко нещо чуждо в тях, сякаш се връщаш към детството си, когато си чувал същите думи у майките на своите съученици и другарчета. Някога Ючбунар беше пълен с бежанци от Македония – и тая реч, която сега чувам из охридските улици, звучеше непрекъснато в къщите и дюкяните, хлебарниците и сладкарниците в квартала на запад от бул. „Ботев“. Тук, в Охрид, приемаш говора на хората естествено, като диалект на своя роден език. В Охрид ми са близки къщите и дюкяните – връщат ме към някогашна София, домовете, нанизани върху ридовете над град[а], сякаш си в Търново, гласовете и усмивките на хората, сякаш никога не си се разделял от тях. Имам впечатлението, че съм в най-българския от българските градове.

*

Тръгнахме в петък с кола. София, Станке Димитров⁸⁸, Кюстендил – ожънати ниви, зелени дървета, овошки, прегънати от плодове. Излизаме от Кюстендил, изоставяме асфалтирания път. Приближаваме границата и пътят става много лош и така продължава няколко десетки километра отвъд границата. Сега граничните формалности се уреждат извънредно бързо – това още повече ме убеждава, че тая граница (и всички други граници) е съвършено излишна. Куманово, Скопие

⁸⁷ Проф. Любомир Андрейчин – бълг. филолог.

⁸⁸ Днес отново Дупница, макар че малката гара и футболният отбор още са свързани с псевдонима на коминтерновския агент и функционер на БКП.

с центъра, в който не можем да се ориентираме, понеже след земетресението са издигнати нови високи сгради, Велес, накачал на баира – като ново Търново, пътят за Прилеп, който минава по подножието на Бабуна, Битоля, където старо и повехнало от времето се смесват с чудесни нови пострройки.

Дотук голи планини, мъртви камъни без зеленина, изгорели баири, редки малки села. От какво живеят тези хора в една земя, която не може нищо да роди? Големи райони от Македония са безплодни. Спомням си споровете в миналото у нас: заслужава ли Македония да бъде включвана в българската държава – трябва да я храним. Разбира се, един национален въпрос не може да се решава така, по някогашната михайловистка революционна организация, която през 20-те години и началото на 30-те вършеше всекидневно по софийските улици убийства, беше довела до тъжни мисли, дори до отчаяние от македонския въпрос мнозина.

На път за Ресен пейзажът съвършено се променя. Меки зелени хълмове, свежест, градини, овошки, обработена земя. Изведнъж чувстваш живота на земята. Ресен със своите стари и нови къщи милва приятно очите. Пътят се извира сред зеленина, после се изкачва дълго, преваляме планината и започваме да слизае към Охрид. Между Битоля и Ресен зърнахме Преспанското езеро. Сега търся бреговете на Охридското. Струва ми се, че ще ги видя всеки миг. Хълмовете ги крият, крият ги дори къщите на Охрид. Когато навлизаме в града, едва тогава тихата сребърна повърхност на езерото ни изпълва с неповторимо очарование. Привечер. Мек здрач лежи над града. Но небето е чисто, очертанията на планините са ясни, наляво старият Охрид, накачал върху риди, ни приветства и се усмихва.

В хотел „Палас“. Среща с Блаже Конески⁸⁹, председател на комисията по честването. Други познати от Македония, гости от чужбина.

Домакините ни посрещат топло. Но когато им казваме, че по-късно ще пристигнат и два автобуса с 50 сътрудници на Академията и ги молим да им помогнат да се настанят, те са малко смутени: каква е целта на това посещение, какво може да произлезе? Но с готовност се наемат да помогнат на групата и действително го правят. Бързо организират настаняването. Илиевски чака автобусите до полунощ; внимателни са към българските си гости през цялото време.

*

Приеми, тържествени заседания, срещи, разговори, разходки из града. Човек се намира в някакво непрекъснато вълнение – от срещите с хората на тоя град, от чувствата и размислите, които ни внушават историческите паметници.

Слушам официалните речи. В 5 ч. в събота в двора на Имарет джамия, стария Климентов манастир, говори председателят на изпълнителния съвет Минчев; вечерта в 8 ч. на тържественото събрание чете доклад Блаже Конески. Може би историческата необходимост, особеното стечение на обстоятелствата е наложило откъсването на това население от българския народ и обособяването на Македония в отделна етническа и държавна област – най-сетне човек може да разбере

⁸⁹ Сърбоманин, функционер на МКП, изпълнител на коминтерновската директива за съществуването на македонска нация с македонски език, фалшификатор на историята.

това. Но никой не може да ме убеди, че е необходимо да се преиначава историята, да се наглася според нуждите на съвременния политически момент. Докладът на Блаже Конески е спокойно написан, с хубаво изложение на мислите, с дискретна поетичност. Но в него има невероятни преиначавания, нелогично откъсване на Климент от цялото културно движение, което започва с инициативата на Борис и Симеон, неубедително издигане на Охридската школа над всичко останало на Балканския полуостров и в тогавашния славянски свят...

Изглежда все пак, че нашето присъствие респектира; избегнати са нападките, така присъщи на македонската наука и македонския печат. И това е добре.

Днес на тържественото заседание на Скопския университет в голямата зала на синдикалния почивен дом (на 4–5 километра от града) в речите на ректора, на представителите на другите югославски делегации се повтарят същите положения: дейността на Климент се откъсва от всичко, изхожда се от естествената и историческа среда. Но получи се нещо странно на пръв поглед: почти всички гости от чужбина грижливо избягват да се съгласят с тая теза, заобикалят я, говорят съвсем общо за славянската култура и литература или засягат отделни специални въпроси. А това са известни учени: Курц и Станислав от Чехословакия, Славски и Магнушевски от Полша, Шмаус от Германия, Оти от Англия, Боасен от Франция, Мериджи от Италия и т.н. Правят изключение само двама: Пойкерт и Хадравич.

Когато Вл. Георгиев застава на трибуната, цялата зала замлъква, настъпва напрегната тишина, която трае до края на твърде дългата му реч. Той е търсил фрази и изрази, за да не подразни, старал се е да намери общ език. Имам впечатлението, че не го е постигнал напълно, присъщата му липса на такт и тук се е проявила – с прекомерното повтаряне на „нашия“, „нашите“, което трябва да се разбира дв[у]-значно, и с честото подчертано обръщение „съграждани на Климент“. Но иначе речта е правдива, не прави никакво отстъпление от истината, историческата правда не се жертва заради временни компромиси.

Несъмнено официална Македония не може да бъде доволна от тая реч. Но тя ще предизвика размисли у мнозина. Учудва ме реакцията на чуждите гости. Следобед Е. Хил поздравява непритворно, искрено Георгиев. На приема, който дава вечерта председателят на изпълнителния съвет, Магнушевски ми казва, че речта е била много хубава. При нас се приближава Курц и казва същото. Разговорът с Магнушевски е извънредно интересен. Дискретно той ми говори за недоумението си: как можеш да свикаш учени, слависти, специалисти, които добре познават фактите, и пред тях да прикриваш тия факти, да премълчаваш исторически събития. „С науката аз се занимавам не поради никакви емоционални причини, а за да търся истината чрез изследване на фактите. Но човек представя нещата върху основата на тия факти. Можеш в момента да си се заблудил – утре новото изследване ще изправи тая заблуда. Но съзнателно да пренебрегваш истината и да строиш теории в противоречие с фактите – това съвестта ми на учен никога не може да позволи...“⁹⁰

⁹⁰ Изопачаването на фактите и откровените лъжи са типични за комунистическата историография, така че удивлението на двамата учени е неразбираемо.

Двамата се съгласяваме, че това не е необходимо на македонците, че те могат да създават своята нация и държава, изникнали в ново време, без да се връщат хиляда години назад и да съчиняват невероятни теории...

Но националистическата македонска интелигенция не е на това мнение. Блаже Ристовски⁹¹ седи до мен в синдикалната зала, слуша смутен речта на Георгиев, известно време мълчи, след това тихо забелязва, че Георгиев се е стремил да избегне с общи изрази всякакви открити признания. Отвърщам му: така ще бъде дотогава, докато те премълчават явните факти за връзката на Климентовото дело с българската култура. Да, съгласява се, вярно е, но имало и други обстоятелства...

*

Има между македонците хора, с които може да се разговаря приятелски. Те не се увличат в открити антибългарски настроения, стремят се да застанат близо до нас, за да стигнем до взаимно разбиране. Един от тях [е] Петър Кенески. Може би това, че живее в Загреб, е оказало своето влияние. Преди две години се срещах няколко пъти с него в София, водих дълги разговори. Вчера вечер разговаряхме отново за политика и литература. Запозна ме със своя брат – драматурга Чашуля, видна фигура в културния и политическия живот, доскоро посланик в Боливия. Днес с двамата братя и проф. Франгеш направихме чудесна разходка по брега на езерото до с. Пещани, на 14 км на юг. Гледката на езерото не ни напусна през цялото време. Тук са построени редица много хубави хотели и почивни домове, със светли модерни ресторанти, с тераси, обвърнати към езерото. Пием кафе и разговаряме дълго. Чашуля е жив и интересен събеседник, културен писател. Отчасти познава нашата литература, особено драматургията и театъра. Разговорът преминава върху Талев – във връзка с тежкото му заболяване. Чел е романите му, говори с голямо възхищение за „Железният светилник“, „Преспанските камбани“, повече бележки има за „Самуил“. Познава лично Талев. Спомних си: Кенески беше ми казвал в София, че баща им е бил учител на Талев. Вероятно това е било изтъкнато българско учителско семейство и то е дало своето отражение върху синовете – все пак те не могат да се откъснат от оная семейна атмосфера, в която са израснали.

*

Днес следобед откриха изложбата на славянското писмо. Уредена е с голямо разбиране. Чувства се ръката на Мошин – само той би могъл да се справи с такава трудна задача.

*

Охрид и отново Охрид, старите надвиснали къщи, нощната ни разходка от осветения „Св. Иван Канео“ – сякаш от някаква приказка е излязъл стройният силу-

⁹¹ Мак. литератор и фалшификатор на литературната история.

ет на черквата, къщата над езерото, върху стръмния скалист бряг; тая приказка от Средновековието не може да се забрави никога.

София, 17.IX.1966, събота

Във вторник късно вечерта се върнахме от Охрид. Оттогава – изпити, досадно заседание на катедрата, внасяне на бележки, подготовка за Оксфорд. Но образът на бялото Охридско езеро, на плъпналия по баирите стар град, на романтичните силуети на черквите не излиза от паметта ми.

Заслужават отбелязване няколко епизода през последните дни.

Пътуване до Струга. И това е един от легендарните градове, с които дълбоко е сраснало нашето съзнание. Гробът на Миладиновци⁹² – колко исторически спомени са свързани с него.

Пътят тръгва на север от Охрид, покрай езерото. Влизаме в Струга при изхода на Дрин, който образува широк канал, преминаващ през града. Още тук старо и ново се смесват, но старото преобладава – с паянтовите къщи, с дървените пейки или изправените камъни през портите, където вечер жените се събират на разговорка. Пазарен ден – със зеленчуци, овощия, пъстри килими, медни звънци, детски свирки. Селянките, които са дошли на пазар, носят битовите си дрехи, все още твърде много запазени тук. Малка уличка, която има характера на пролука, ни отвежда към къщата на Миладиновци, или по-точно към мястото, където някога се е намирал техният дом. Сега тук е издигната нова читалищна сграда, а пред нея – паметник на двамата братя – две фигури, обърнати една към друга.

Тук тачат паметта на братята. И напълно естествено – в тяхното дело днешните македонци търсят един от корените на своята нация.

Ние сме изпълнени също с дълбоки чувства, стоим развълнувани на това място, с мисъл за ония, които не деляха своя народ, схващаха го като едно цяло, работеха за него, умряха за него. От тяхното дело и от техния подвиг ние не можем да се откажем – това би значило да изневерим на историята.

*

Малък инцидент. В неделя сутринта в 7 ч. бе отслужена тържествена Климентова литургия от македонския архиепископ и митрополит Доситей. Казаха ни, че в своето слово е допуснал оскърбления за българския народ. Вл. Георгиев реши да не ходи на приема, уреден от митрополита; също никой от поканените от групата на научните сътрудници да не присъства; да отидем само ние с Андрейчин като единствени представители.

Нашите приятели сред македонците бяха смутени, особено проф. Илиевски. Още не мога да реша дали тая демонстрация беше нужна; трябваше да запазим нервите си до край, още повече че общото отношение към нас беше крайно внимателно.

⁹² Димитър и Константин Миладинови – бълг. възрожденци и фолклористи.

*

Да посетиш манастира „Св. Наум“, след като си пътувал с параход час и половина по езерото, е рядко преживяване. Манастирската черква е една от най-красивите. Великолепна вътрешна и външна архитектура, подчинена на хармония на линиите. В Средновековието не само че не са били лишени от естетически вкус, но са имали необикновено развито чувство за красотата. Иначе не биха избрали това чудесно място, не биха очертали така красиво силуета на сградата, не биха я украсили отвътре и отвън с архитектурни детайли, от които се излъчва безкрайна наслада за окото. Дори и живописиста, макар и късна, от XIX в., има своя атмосфера, придава очарование на вътрешността на черквата; по ансамбловия характер на живописиста си (не по стил, не по стойност) тя ми напомня Боянската черква.

Манастирът „Св. Наум“ напълно се свързва със старите охридски черкви. В понеделник сутринта ги обиколих: „Свети Никола Болнички“, „Света Богородица Болничка“, „Света Богородица Перивлепта“ (Св. Климент), „Света София“. Рядко има град с толкова много добре запазени средновековни черкви. Това придава на Охрид особена атмосфера, особено историческо и естетическо очарование. А в късна нощ отново отидохме при осветената от прожектори черква „Св. Иван Канео“ – кацнала на самия бряг на езерото. Не мога да си представя по-хубаво сбогуване с Охрид.

*

Няколко срещи и няколко разговора. На път за „Св. Наум“ случайността ме постави един зад друг с една извънредно симпатична млада жена – Невена Исакова, – учителка по македонски език в една от скопските гимназии. Разговорът започна с обяснения за селата и сградите по брега на езерото, премина върху литературата. Моята спътница се оказа въодушевена ценителка на поезията; говореше ми за македонската поезия, за любимите си български поети – познава отлично Яворов и Дебелянов, Смирненски и Вапцаров и още толкова други, а Ботев е за нея нещо изключително. Възхищението ѝ от поезията сякаш хвърляше и особено очарование върху лицето ѝ – красиво и интелигентно; всичко във фигурата ѝ, в държането ѝ, в облеклото ѝ говореше за рядка култура.

В този приятен разговор изведнъж проблесна една светкавица, сякаш се чу звън на рапири. Самата Исакова постави въпроса за нашето отношение към Македония. Защо не сме ги разбирали, единствено ние не сме ги признавали – когато това възприели вече всички чужденци. „Болно ни беше вчера от речта на вашия другар, вярвайте, заболя ни всички...“ Опитах се да отклоня този разговор, но не беше възможно: трябваше да изслушам нейните аргументи (отдавна познати), да ги отхвърлям внимателно. Отново бях поразен от фанатизма на македонската интелигенция – стена, която трудно вече може да се пробие.

Съжалявам, че в двора на манастира не се приближих до Исакова – тя стоеше дълго време сама на каменния зид над езерото и гледаше неговите води. Само

вечерта я зърнах на площада в града – чудесно облечена и очарователна, но и двамата не бяхме сами, разговорът не можеше да продължи.

Нов разговор на връщане – със сестрата на Блаже Конески – Милица Смилевска. Скромна, съсредоточена, спокойна. Седнахме заедно на парахода. И двамата проявихме деликатност – говорихме за всичко друго, но не и за въпроси, които могат да предизвикат вечния национален спор. Пред мен се разкри македонската жена в най-хубавите и най-типичните си черти, такава, каквато я познаваме от романите на Талев, каквато съм я виждал в своето детство и ученичество в Ючбунар в домовете на мнозина от съучениците си. Твърде малко говорихме за работата ѝ в Института за македонски език. Тя ми разказа за семейството си (при това на чудесен народен език, който още звучи в ушите ми), за дъщеря си, за болестите си, за родителите си и за родителите на своя мъж, за отношението на Блаже към децата. Порази ме нейната привързаност към дома, към семейството, към близките – всяко отделяне от тях е за нея страдание; затова не обича и да пътува. От целия ѝ разказ лъхаше нещо от дълбоките извори на народната душа, от най-хубавата народна патриархалност, която съвсем не е израз на консерватизъм, а само проява на моралното здраве, на нравствена чистота. Това са македонските жени, които през най-тежки години са запазвали семейството, са отглеждали с нечувана преданост своите и чужди деца.

И още нещо: Милица ми разказа с много искреност за своите впечатления от неотдавнашно пътуване из България, а също си спомни за учителката си по български по време на войната Диамандиева. Всички ученички са я обичали. Една от най-големите си загуби от земетресението⁹³ смята пропадането на снимката, където класът се бил фотографирал с учителката.

В Скопие обядваме у братовчедите на Андрейчин. Нова среща с чудесни македонски жени, необикновено гостоприемни и сърдечни: майка, дъщеря и снаха. Чувствах в отношенията им нещо много хубаво, изградено върху традиционното уважение към майката и свекървата, върху здравата семейна традиция, но и върху мъдростта и необикновения такт на майката, която съумява всички да сплоти около себе си. И накрая това изпращане от трите през няколко етажа до входната врата – по стар македонски обичай, както забеляза майката.

И още една последна среща, трогателна и странна. Разхождах се сутринта из стария град. На една от най-интимните охридски улици (прочетох табелата „Климентова“) срещнах стар човек, мъничка фигура, овехтели, охлузени дрехи. Носеше кошница със зарзават – денят беше пазарен. На моето „Добър ден“ се спря, попита ме откъде съм и при отговора ми, че съм от България, бързо се приближи, взе ръката ми и я целуна – не успях да му попреча. Неудобно ми беше, че тоя стар човек ми целува ръка. И започна да разказва малко несвързано, с постоянни повторения на едни и същи изрази, че по време на войната при българите всичко било много хубаво; и работа си имал, и купони за брашно, дрехи, месо – за всичко, а сега било зле. Приблужи се при мене и със снижен глас пришепна: „нашите, македонците, – нали така се наричат сега – не са хора, лоши са, ето хамалин станах...

⁹³ Юли 1963 г., 6,1 по скалата на Рихтер.

Ама ние сме си българи, българите са много добри, татко ми е служил войник в България...“ Говореше гласно, при все че минаваха хора. Когато си тръгнах, преди да се усетя, отново се наведе и ми целуна ръка.

Не бих искал да правя големи заключения от тоя случай; може би това беше някой луд или някой пострадал, но все пак имаше нещо Дядо-Йоцовско в държането му. През целия ден не можех да се освободя от мисълта си за него.

*

Прочетох в последната книжка на „Пламък“ разказа на Веркор⁹⁴ „Мълчанието на морето“. Веркор за мен досега беше само едно име, едно голямо име на съвременната френска литература, познавах само негови статии и нищо от художествените му творби. Развълнуван съм от хуманизма на тоя разказ, от дълбоката му вътрешна морална сила, от деликатността, с която третира най-важния въпрос за френския народ през време на войната – срещата с хитлеристкия окупатор. Няма евтино изразена ненавист, няма схеми, няма опростени и груби чувства. Бих желал някой български писател да бе написал тоя разказ – или поне за в бъдеще нашите писатели да се научат да пишат така.

*

Всичките ми днешни бележки са писани набързо; чувствам, че думите са бледни и съвсем не предават мислите, които бяха нахълтали в съзнанието. Изплъзнаха ми се истинските възмущения от красотата на Охрид, от последната вечер, прекарана при „Св. Иван Канео“ и из старите охридски улици.

Бих искал да предам онова, за което мислих много през последните дни – когато подготвях за издаване сборника на Веркович⁹⁵. Когато преглеждам документите, когато се докосвам до историческите факти за Македония, живея в един свят абсолютно реален, осезаем, неоспорим – и все пак свят на миналото, свят на мъртви сенки, на отминали хора. На тяхно място сега са дошли нови – коренно различни от тях и са населили същата земя. И двата свята са еднакво реални. И все пак светът на миналото е по-реален, по-правдив, по-убедителен за мен; другият е сякаш измислен от лошия случай. Мъртвите изискват от нас да им бъдем верни. Ние им принадлежим и те ни принадлежат. Как можем да се откажем от тях? И кой има право да ни принуждава към това? И още за нещо мислих преди дни. Вчера бях отново в Боянската черква с Инес Кьолер. След това си спомних разговора с Невена Исакова за нашата поезия. Днес в разказа на Веркор ме порази онова място, в което немският офицер изрежда имената на френските писатели – ако в немската литература човек спира само при две имена: Гьоте, Шилер, във френската те са дълга и почти неизчерпаема редица. Бих искал да напиша една проста, обикновена книга за нашата култура и за нашата литература, за ония неща и имена, които възпламват най-хубавото от историята и душата на нашия

⁹⁴ Псевд. на фр. писател Жан Брюлер.

⁹⁵ Стефан Веркович – хърв. фолклорист и етнограф.

народ и които ни карат да обичаме онова, което се нарича родина. Тая книга ще бъде за младежи. Трябва да бъде написана просто, чиста от фрази и евтини сантиментализми, дискретна в своите емоции.

Оксфорд, 20.IX.1966, вторник

Ранна студена сутрин. Гледам от прозореца си на партера [на] централната каменна сграда на Ню Колидж. Разделя се на две части от кръгла кула със защитни нарезки, по-ниска от самата сграда, построена пред нея. На плана едната част е посочена: Chapel, а другата Hall (това е огромна трапезария, където снощи късно вечеряхме). В двора големи площи от ниско окосена трева.

Сякаш се намирам в средновековен манастир (вероятно това някога наистина е било манастир). Огромен комплекс от масивни каменни сгради, вътрешни дворове, до които се достига по сводести каменни коридори. Студено величие, което смайва. А когато тая сутрин погледнах през прозорците и видях леката полумъгла във въздуха и върху сградите, помислих си: хладният и мрачен Албион, който е станал отдавна политическа и литературна легенда.

Ние сме настанени в по-нова сграда, както каза проф. Оти – от XIX в. Имам две стаи – кабинет и спалня. Спалнята гледа към улицата, където до късна нощ и от ранна сутрин шумят бързо минаващи автомобили. От прозореца се виждат стари островърхи, с прозорци насечени на квадрати, някъде с очертани греди върху лицевата стена. Зърнахме ги снощи при влизането в града, когато с колата минавахме по дългите, често пъти дъгообразни улици.

От София излетяхме с Вл. Георгиев и Леков в 3 ч. сл. об. – самолетът направи закъснение с час и половина – чакаше пътници от Дамаск. В огромния му търбух над 90 пътници; душно е. След два часа сме във Виена – обширно, светло летище, където можеш и да отдъхнеш на меките кресла, и да се разходиш сред просторните зали. Навън гигантски птици с надписи на различни езици, с различни форми. Огромните животни, които някога са населявали земята, отдавна са изчезнали, с изключение на кита, който е влязъл в океаните; за тях съдим само по части от скелетите, които постоянно изкопаваме под земните пластове. Но човекът на нашата съвременност е създал нови животни-гиганти – невероятно големи птици, които напускат с ужасен писък земната повърхност, издигат се на 7 хиляди метра високо и обикалят небесното пространство. Такива птици виждаме след два часа на парижкото летище „Бурже“ и след нови 45 минути в лондонското летище.

От Париж пътуването е нощно, паднал е вечерният мрак. Сега е по-спокойно в самолета – голямата част от пътниците са слезли. Една от най-интересните гледки – когато минаваме над Лондон (летището е на северозапад от града), в продължение на 10–15 минути (а летим със скорост над 600 км в час) под нас е една огромна разпалена жарава: светлини, светлини, светлини – най-вече в ярко злато, отчасти в зелено. В тая жарава ясно се очертават огнени реки – пътища, булеварди, алеи. Ако си представим, че самолетът спре за няколко мига, ще видим плана на Лондон, очертан в огнени линии.

Жаравата е толкова огромна, че едва съзирам нейните далечни краища, а при това виждам само част от малкото странично прозорче на самолета.

Нощно пътуване с кола близо два часа – от летището до Оксфорд. Пътища, ярко пронизани със светлини, големи табели с пътни знаци. В началото не виждаме край на населените места, а по-късно се показват зелени поляни, по-малки селища с къщи.

В Оксфорд влизаме като в някаква приказка: старинни къщи като оперни декори или като детски играчки. Няколко завои по дъговидни стари улици, огромната порта на Ню Колидж, която в тоя час е затворена. Връщане по тясна улица (на едно място двете страни на уличката са свързани със стъклена арка-коридор, като в италианските градове), спираме пред друг вход – влизаме в широк двор със зелена площ, ограден с високи каменни здания. Вечеряме в старинна, бездънно висока трапезария, със стари потъмнели портрети, с дълги масивни дървени маси и скамейки. И след това потъваме в един свят, необикновен и странен – като в каменна бездна.

Оксфорд, когото обикалях днес няколко пъти, е чуден град. Хладът и леката мъгла бързо изчезнаха, слънце заля улиците. Въздухът ободрява – сякаш се намирам в планинска атмосфера. Тук няма високи модерни сгради. Човек вижда навсякъде каменните стени на коледжите, островърхите кули на черквите – и заедно с това чудесните двуетажни и триетажни старинни домове по главните и странични улици – с остри покриви, ярко боядисани врати и прозорци, а някъде и греди. Понякога това са каменни домове, но при тях камъкът е лек; покривите, вратите и прозорците са изплетени като каменна дантела.

Разбира се, сред тия тесни средновековни улици непрекъснато се провират коли – една след друга, устремени в някакъв лудешки бяг. А по главните витрини бляскави витрини показват високото благосъстояние на страната.

*

Днес следобед пристигнаха почти всички членове на Международния славистичен комитет. Вечерята е вече по-тържествена, три дълги маси са заети от гостите. Виждам познати от последните заседания на комитета – Виноградов, Борковски, Кошмидер, Браун, Билфелд, Коновалов, Бадалич, Дорошевски⁹⁶, Кшижановски, Хавранек, Ягодич, Станг, Гунарсон. Не са дошли Мазон, Якобсон, Ем. Петрович. От първия състав на комитета неколцина са вече покойници: Белич⁹⁷, Лер-Славински⁹⁸, Фасмер⁹⁹, Кнѐжа...

След вечеря Коновалов ни показва черквата. В нейното преддверие статуя на Епштейн от бял камък: изправена фигура с обърната глава. Скулпторът сам е избрал мястото, където да бъде поставена. Някой каза, че това е възкръсналият Лазер. А мене все ми се струва, че това е символ на унищожените в концлагерите

⁹⁶ Витолд Дорошевски – пол. славист.

⁹⁷ Александър Белич – сръб. филолог.

⁹⁸ Тадеуш Лер-Славински – пол. славист.

⁹⁹ Макс Фасмер – нем. славист.

затворници. В черквата, наляво от олтара (цял с дървени скулптори на светии) чужда картина на Ел Греко: „Св. Тома“. Под електрическата светлина те гледат дълбоки очи, остро очертани контури на лицето. Би трябвало тая картина да се види на дневна светлина. Зад черквата – квадратен двор, отвсякъде заобиколен с четири засводени коридора. Понякога тук се играе Шекспир – неотдавна са поставили в ъгъла, където се издига огромно дърво, „Ромео и Жулиета“.

Не ми е известно дали Оксфорд е свързан с Шекспир, но като вървя по неговите улици, като надниквам зад каменните порти на „коледжите“, когато изучавам мрачните стълбища на Ню Колидж, непрекъснато мисля за героите на великия английски драматург.

*

Тук в Оксфорд си спомних една среща в София. В петък вечер отидох в Клуба на журналистите. Намерих там – неочаквано – Стрийковски¹⁰⁰. На масата бяха още Домбек¹⁰¹, Караангов с жена си, Б. Ничев. За пръв път виждам Стрийковски радостно оживен, весел, разговорлив, готов на шеги. Дори заговаря с мен на „ти“. Завърнал се от почивка – от Созопол и Бургас; доволен е. Изненадан съм, защото бе се оплаквал, че не е в писателския дом във Варна. Само преди десетина дни Домбек ми разказваше за неговите тревоги. Хубаво е, че ще се върне в Полша с добри чувства за нашата страна.

Оксфорд, 22.IX.1966, четвъртък

Заседанията на комитета продължават втори ден. Още в първото заседание Хавранек излага чешката концепция за славистичния конгрес в Прага; тя се приема, защитава я дори Виноградов – предлага най-много до 10 доклада във всяка секция. Но на практика тази концепция се оказва неосъществима – вчерашните и днешните заседания на отделните комисии за езикознание и литература показват това.

Работата на комитета протича някак си вяло. Няма спорове, няма по-резки изказвания, няма образуване на лагери. Хавранек води заседанията без нерв, на нисък глас, поради което думите му не се чуват, на руски език, който не е твърде лесно да разбереш. Виноградов е уморен, остарял; взема думата по-рядко и говори неинтересно, кратко, без свойствената си хапливост и ирония. Отсъства Якобсон, който говореше при всеки случай и винаги живо, оригинално. Не се вижда и старческата подвижна фигура на Мазон. Еджертон мълчи, присъствието на Гунарсон почти не се забелязва. От време на време се чува приятният глас на Браун, който говори мъдро и със симпатична благодушност.

Но ако заседанията не са интересни, градът продължава да ме увлича и омайва. Вчера следобед се появи младият Майкъл Холман от Лийдс (познавам го от София) с жена си Доротей (българка). Тая сутрин той ни разведе из няколко от най-интересните „коледжи“. Трудно е да се запомнят имената им – и не е необхо-

¹⁰⁰ Може би пол. писател Юлиан Стрийковски.

¹⁰¹ Тереса Домбек-Виргова – пол. българистка.

димо. Бяхме с Марков и Ягодич с жена му. Влизахме в старинни сгради с широки четвъртити дворове, постлани с типичните за тоя град тревни килими, минавахме през сводести коридори, разхождахме се из прекрасни градини – с много простор, пъстри цветя и зеленина. Обширни трапезарии, високи храмове, каменни стени като крепости. И навсякъде тишина – сякаш градът се е откъснал от шума на автомобилите и мотоциклетите (последните са тук извънредно много и твърде често са ги възседнали жени). Струва ми се, че шумът не смее да навлезе в дългите тесни улички, които водят към „коледжите“. В такава тишина човек може да се съсредоточи в мислите си.

Не е лесно да се разбере каква е ролята на тези многобройни колежи (над 30). Почти всички са възникнали от манастири. Но днес вместо монаси в килии – в приветливи стаи живеят професори и студенти. На пръв поглед колежите наподобяват студентски домове, но с една коренна разлика: тук не само се живее, но се учи, водят се семинарни упражнения и практически занятия. Към колежите са причислени отделните катедри, тук се намират постоянно професори и преподаватели, те живеят заедно със студентите – и това има несъмнено възпитателно значение. Колко утвърдена е била тая система, говори построяването на тези огромни коледжи. Това са средновековни дворци – или крепости. Камъкът им придава някаква студенина, но всъщност цяла Англия е студена – свиква се...

Холман ни разказва дълго за живота на коледжите. Някога тук са живеели богатски синове, сега огромно количество студенти са стипендианти (казват, че стипендианти са 80% от всички студенти). Професори и студенти се хранят в една зала. Но общуването се проявява главно в научната работа; понякога един преподавател се занимава само с един студент. Всеки студент е длъжен в седмицата да прекара 1 час при преподавателя си, да му прочете своята писмена работа, да я обсъдят заедно. Общите лекции се четат във факултетите, които нямат нищо общо с коледжите в административно отношение.

Строят се и нови коледжи – в модерен стил, главно за докторанти и специализанти. Но онова, което прави най-силно впечатление, когато се върви из тоя град, несъмнено са старите каменни сгради, издигнали високи стени като крепости във всички посоки.

Оксфорд, 24.IX.1966, събота

Последен ден в Оксфорд. Днес на обяд завършиха заседанията. Д-р Валман се оказа както винаги извънредно сръчен, прочете решенията, много прецизно формулирани. За първи път всички заседания на комитета минаха напълно безбурно, без всякакви стълкновения между „западни“ и „източни“ делегати. Не мина без речи: вечният ентузиаст Братко Крефт произнесе гореща и високогласна благодарствена реч. Професор Оти говори кратко, деловито, съдържано – както подхожда на англичанин.

Впечатленията от Оксфорд са незабравими. Вечерни разходки из притихналите улици – сравнително малко минавачи, но коли продължават да профучават

всеки миг. Посещение на Бодлеанската библиотека: стари зали, преходи от двор в двор, кръгла вътрешна постройка, изложба на старинни ръкописи; особено богатата е гръцко-византийската сбирка. Недалече от Бодлеанската библиотека и Ню Колидж е една великолепна книжарница – казват най-добрата и най-богатата в Англия. Днес обикаляхме из Леков с нея, изпълнени със съжаление, че не можем да идваме тук всяка седмица, за да видим изложените нови книги, и че у нас за такава книжарница все още не може да се мечтае. Изобщо Оксфорд е осеян с книжарници (и с магазини за обувки – може би тук климатът прави обувките така необходими?) В един град, основата на който е университетът, книжарниците са съвсем естествено на мястото си.

В старинните оксфордски улици има малки ресторанти, навярно посещавани най-вече от студентите. Излизайки от Ню Колидж, само през няколко десетки метра, в малко тясна къса улица, се намира един такъв ресторант, съвършено скрит сред сградите. В дворчето маси и столове, вътре – тясно, но уютно помещение. Онзи ден прекарахме тук два часа с проф. Кшижановски в тиха, приятелска беседа, изпълнена със спомени на Кшижановски за някогашния му престой в Англия, за професорските му години в Рига.

И денем, и вечер по улиците на Оксфорд се срещахме постоянно с групи младежи с дълги коси, в нарочно небрежно облекло. Това са така наречените „битници“, подражатели на прочутите „битълси“. Аз не знам дали те са непременно развратени – не забелязвам никакви хулигански прояви. Това е просто едно своеобразно увлечение, може би мода, може би особен протест срещу нашия свят, може би една жажда за освобождение от всякакви условности. Тия младежи с дълги коси, при които няма особени различия между двата пола, по-скоро приличат на Исусовци, на някогашните наши толстоисти...

Бях и на кино – просторна зала на главната улица, доста запълнена. Публиката живо реагира на един глупейши филм с главен герой Конъри – груб, „мъжествен“, силен, нарушаващ всички житейски условности, побойник и покорител на женски сърца. По-късно ми казаха, че той играел и във филмите за Джеймс Бонд. Все пак съм удивен, че възплъщението на простащината и грубостта могат да се приемат с такъв интерес от младежта (киното бе изпълнено преди всичко с млади хора).

Същата картина наблюдавах миналата година в Западна Германия. Жалко, защото иначе английските младежи ми се виждат сериозни, деловити, енергични. Нима може да ги задоволява такава духовна храна? Нямам нито най-малко основание да смятам, че ги познавам от няколкодневен престой на английския остров. Но все пак срещнах няколко извънредно симпатични младежи: Майкъл Холман – извънредно интелигентен, жив, естествен (интересна е неговата младежка биография със скитанията му из редица европейски страни – да учи, като същевременно работи) и Ен Пеннингтън, лингвистка, преподавателка по английски език в един от девическите колежи на Оксфорд. С бяло кръгло лице, руси коси, пълничка и все пак елегантна фигура, с приветлива усмивка и меки обноски – тя по-скоро прилича на славянка, отколкото на англичанка. Току-що се е върнала от Съветския съюз, където е прекарала десет месеца; говори полски, сърбохърватски, разбира

български. Разговарях на няколко пъти с нея – проявява голям интерес към България и би трябвало да я поканим на летните курсове.

В петък следобед с автобуси отидохме в Стратфорд. Градът на Шекспир е отдавна туристически обект. Вероятно из неговите стари улици крачат повече чужденци, отколкото оксфордчани. Посещения: черквата, където е погребан Шекспир (плоча пред олтара с надпис, бюст на срещната стена – казват, че е най-старият Шекспиров бюст), домът на неговата жена – по-скоро интерес с оглед на английския бит преди четири–пет века; родната къща на Шекспир – с всички легенди за стаята, в която се е родил; Шекспировият театър, където вечеряме почти на терасата над реката и гледаме „Дванайсета нощ“. Тия тесни улици със старинни домове с остри покриви – и заедно с това прекрасните нови къщи за едно или две семейства (характерни за цяла Англия) придават на Стратфорд особена прелест. Но над всичко стои обаянието на великия англичанин – легенда и действителност едновременно, защото за него свидетелства едно гениално и неповторимо творческо дело.

Когато вървя из стратфордските улици, не мисля толкова за това, че тук е бродил Шекспир – живият Шекспир такъв, какъвто е бил, какъвто е живял, за мен не е интересен, защото е може би една легенда. Но Шекспир, авторът на безсмъртните драми е напълно реален – и неговият дух присъства в тоя град – не толкова с домовете, които легендата свързва с неговия живот, но с любовта на хилядите, които са се стекли в тоя град, с разговорите, които са насочени изключително към него, с неговите творби и с книгите за него, които стоят на всички витрини, с многобройните изображения – по паметници, фотоси, рисунки, украшения и т.н., и особено с Шекспировия театър. Чудесно построен над реката, с прекрасни тераси, с обширна зала, която следи с внимание представлението, защото всички, които са дошли, са убедени, че тук ще видят истинския Шекспир. И наистина е така: представлението на „Дванайсета нощ“ е безупречно в стилно отношение; мярка във всичко – в условността, в декора, в музиката, в играта, в ясната и чиста дикция, която не звучи като декламация. В известно отношение Малволио се е превърнал в център – поради ярката, характерна игра на актьора.

С дълбоко вътрешно вълнение, притихнал от радост, гледам „Дванайсета нощ“ и си спомнях една друга „Дванайсета нощ“ от моите студентски години – със Сарафов, Марта Попова, Кисимов и Иван Димов. Никога не съм чувал толкова радостен и хубав смях на сцената и в залата, както тогава. Вероятно в Стратфорд играят „Дванайсета нощ“ по-точно и по-добре, но някогашното очарование не може да се повтори вече никога.

ТЕТРАДКА № 33

Лондон, 26.IX.1966, понеделник

Втори ден в Лондон, най-големия град на Европа. Това не са думи от учебниците, а действително впечатление от един град-гигант.

Последните вечери в Оксфорд бяха извънредно приятни – с късните скитания из тесните средновековни улици, с разговорите из дворовете на Ню Колидж, с посещенията на един от студентските ресторанти или по-точно кръчми-аперитиви (тук стоят прави не само младежите, но и по-възрастни хора, защото помещенията са тесни, всичко е претъпкано). В събота вечер след приема – твърде отегчителен и неинтересен – обиколихме с Доротея и Майкъл Холман, с Билфелд, Новотлю, Юнкер и Марков няколко от тези заведения и намерихме място едва в ресторанта на ъгъла зад Ню Колидж. Времето, прекарано тук, разговорите, които водихме, бяха чудесен завършек на оксфордския ни престой.

На другия ден ни чакаше Лондон – голямата изненада, въпреки че всички бяхме подготвени за нещо необикновено и голямо. Мъглива сутрин. Колата пори мъглата по асфалтения път за лондонското летище – оттук ще заминат със самолет Вл. Георгиев, Бл. Конески, Крефт, Хадрович, а ние с Леков ще продължим за Лондон. Оти, любезен, сдържан, акуратен, ни изпраща. Пред лондонското летище оставаме сами – почти безпомощни без английски език и напразно търсим автобус, който да ни отведе за Лондон: неделен ден, автобусите на летището не пътуват. Леков изпада в паника, както обикновено – обладава го пълен песимизъм, сякаш е настъпил по катастрофален път край на света; никакви обяснения и никакви внушения за търпение не могат да му помогнат. Най-сетне едно такси – черно, високо старинно купе като всички лондонски таксита, но широко – в него могат няколко души да се сместят свободно – ни отвежда към големия град. Мъглата постепенно се разтваря и вдига, в околността на Лондон (може би това са всъщност неговите квартали) се зареждат типичните за тая страна малки, едно-семейни или двусемейни къщи, с градинки и цветя пред всяка от тях. Големите постройките са по-скоро фабрики и учреждения, отколкото жилищни домове.

Англичаните са индивидуалисти, искат да запазят своята лична и семейна независимост, не ги е обхванал още колективизмът на съвместното жителство. Дали това е въпрос на национална психология, или на социален строй? Във всеки случай огромна грешка е, че в София не се създават подобни квартали на красиви едноетажни или двуетажни домове със зеленина и градини, а навсякъде се издигат (дори в малките градове) жилищни блокове – колоси, където е унищожена напълно интимната красота на жилището.

Навлизаме в лондонските улици; дълго търсим нашия хотел – Garden Court на Kensington Gardens Square. По едно време шофьорът ни отвежда пред блестяща нова сграда, където ни посреща портиер с ливрея. Очевидно, че това не е нашият скромнен хотел (после няколко пъти минах покрай тоя огромен съвременен хотел на Kensington High St). Нови кривуличения из улиците и след доста време попадаме на Garden Court. Малка градинка, заградена от улици, на които са построени неголеми няколкоетажни еднообразни бели постройките, с издаден вход отпред. В тоя квартал непрекъснато срещам тези едноетажни бели сгради. Кой ги е строил? Дали това първоначално не са били частни домове и вили на богати лондончани? Вътрешното разпределение, с тесните стълбища, с полуетажите, където има стаи до стаи, с тесните коридори (това ми напомня донякъде парижките хотели), говори за сгради, още при самото построяване предназначени за малки хотели –

пансиони. Те са били градени в ония времена, когато е липсвала съвременната техника на бани в стаите, на асансьори и т.н. Но все пак е уютно, спокойно, тихо. Една приятна изненада: собственичката на хотела е полякия, персоналът е повечето полски – и това ни спасява: можем да се разбираме и да получим всички необходими информации. Когато става дума за ресторант, съобщават ни, че през няколко номера, на същата улица, в подобна бяла сграда се помещава полската Имка¹⁰² с полски ресторант.

Възползваме се бързо от указанието. Ресторантът стол е в сутерена. Приветливо помещение, няколко маси, полска кухня. Наблюдаваме посетителите, които не са малко – полски емигранти, мъже и жени. Може би тези хора са щастливи в тоя град на големи възможности и изобилие. Но не мога да се освободя от мисълта, че това е съдба на емигранти, откъснати от родина и близки, извадени с корен от родната почва. Емиграцията е историческа традиция за Полша през последните няколко века и може би поляците не чувстват нищо трагично в това (въпреки „Епилога“ на Мицкевич към „Пан Тадеуш“). Аз наблюдавам съседите си по маса; те разговарят тихо помежду си; всички са скромни, обикновени хора. По коридорите, по които минаваме, са разлепени съобщения, афиши; вероятно тук стават събрания, срещи. Нима това само по себе си не е вече един вопъл за родината у един поглед към нейния останал далече образ?

Следобед първо запознаване с Лондон, с[ъс] Западен Лондон. Една кола ни отвежда до аерогарата (Ер Терминал), където си заверяваме билетите. И след това тръгваме пеша по широките булеварди и улици Cromwel, Garden Court Road, Kensington High St., Kensington Church Str., Notting Hill Gate, Pemradge Villas, Grove Bishops Bridge... Редуват се високи жилищни домове с традиционна архитектура и шумни търговски булеварди с блестящи магазини, които поразяват с изобилие на стоки. Огромният град бучи, но хората, които срещаме, са спокойни, сериозни, обикновени – не носят нищо от громала и блясъка на тоя град. Сякаш вървим из София, – а физиономии и облекла обикновени и всекидневни. Сякаш няма раси и националности; те са прелели бреговете на държавите и нациите и са се смесили.

Вечерта отивам в най-близкото кино, където представят два филма на Джеймс Бонд. От неговите филми направиха у нас държавен въпрос; върху един роман на Гуляшки¹⁰³, в който ще се срещнат Авакум Захов и Джеймс Бонд, поставиха международния престиж на българската литература. Мисля си: какво повече има в това – тънка сметка или бездънна глупост? За тая среща на българина и англичанина гърмяха правителствени и партийни органи, с месеци се появяваха съобщения и интервюта.

Видях най-сетне два от тези филма. Пълно разочарование; даже неинтересно като филмова приключенска интрига; замислено примитивно, шито с бели конци. А героят е просто един побойник и убиец, лишен от всякакъв по-дълбок душевен

¹⁰² УМСА – Християнска младежка асоциация, популярна и в България до комунистическия преврат, чието възстановяване започва през 1991 г. в Пловдив от някогашни нейни членове.

¹⁰³ Андрей Гуляшки – бълг. писател и борец срещу идеологическата диверсия на Бонд с ДС кадъра Авакум Захов.

живот. Не случайно са намерили за изпълнител Конъри – с неговата груба, „мъжествена“ фигура, твърде тъпо лице, брутални движения. Господи, за тоя герой ли се вдигаше толкова шум в нашите вестници и гръмогласно се говореше, че ще му бъде противопоставен новият, социалистическият човек? Та заслужава ли това, заслужава ли да му се обръща внимание изобщо? И пак си мисля – на какво бе резултат тоя шум; на глупост или сметка?

Вървя из лондонските улици след киното, мисля за гангстери и убийци; спомням си черната хроника на Лондон – за нея не малко се говори в нашия и чуждия печат. Може би това е истина, но хората, които минават край мене, са толкова всекидневни, че не мога никъде да открия черния ореол на тоя загадъчен град.

Прибирам се в хотела с надежда, че утре ще видя големия Лондон. Една нощ и започва вторият ден – тръгваме към центъра на града.

София, 3 октомври 1966 г., понеделник

За една седмица старите и новите впечатления бързо се смесват, Лондон се отдалечава от паметта с бързината, с която бе дошъл. Сега перото мъчно намира лондонските видения и мисли, защото ги изпреварват последните разговори в София – в Клуба на журналистите, у Людмил Стоянови, в Университета, през вчерашната разходка в Ловния парк с Камен Калчев¹⁰⁴, Тошко Абазов и Иван Пауновски¹⁰⁵, след днешната случайна среща на бул. „Руски“ с Драгомир Асенов¹⁰⁶, Серафим Северняк¹⁰⁷ и Емил Петров¹⁰⁸. Нови литературни тревоги: недоволство отгоре от интервюто с Веселин Андреев, остра реакция срещу статията на Емил Манов¹⁰⁹ в „Лит[ературен] фронт“ „Моят герой на нашето време“. Питаш се: до кога? Кога ще дойде отново по-широко разбиране за културата, което единствено може да създаде атмосфера за нейното развитие? Прочитам тия дни някои от „Писма до госпожа Z“ на Брандис¹¹⁰ – книга, която у нас е направила силно впечатление, четат я с голям интерес. Брандис изказва мислите си за всичко, което го вълнува – минало и настояще, политика и култура, изкуство и нрави... Вероятно не всички са съгласни с тези мисли, но колко е хубаво, че той може да ги изрази и да покаже богатия мисловен и емоционален свят на един писател.

В сряда сутрин ми се обади по телефона Анна Каменска и Ян Спевак – срещнах се с тях в 12 ч. в хотел „България“; Ян следобед заминаваше за Прага. На другата вечер ходихме с Анна Каменска на концерта на филхармонията (Хайдн, Пипков, Малер – същата симфония, която с такова удоволствие слушах миналата година в Мюнхен в изпълнение на Ротердамската филхармония). Говорихме със

¹⁰⁴ Бълг. писател с леви убеждения.

¹⁰⁵ Автор на „Възмездие“ – апология на незаконния „народен съд“, избил по класов признак противниците на коминтерновската агентура в България.

¹⁰⁶ Псевд. на бълг. драматург Жак Нисим Меламед.

¹⁰⁷ Псевд. на бълг. писател Серафим Серафимов.

¹⁰⁸ Бълг. кинокритик.

¹⁰⁹ Бълг. писател и сценарист, функционер на БКП.

¹¹⁰ Казимеж Брандис – пол. есеист.

Спевакови за конфликта им със Стерн (не разговарят с него, сношават се само писмено, което страшно затруднява работата им над българската антология), за Лец – и до последния момент запазил хумора си. Когато един ден преди смъртта му донесли коректури от негова нова книга, върнал ги с думите: „Не мога да ги прегледам, защото много съм зает – зает съм изключително със своето умиране“. И на другия ден починал.

Тези дни заседание на бюро на Отделението (във връзка с уволнението на Л. Стоичкова), заседание в четвъртък на Атестационната комисия, в петък у Андрейчин на имен ден, в събота вечер до късно разходка с Камен и Иван Мартинов¹¹¹ из парка (Мартинов ни занимава обширно с последните си тревоги), разговори у дома с Таринска¹¹² и Клементина Иванова¹¹³; днес започнах лекции, а сега чакам да дойде Дочо Леков¹¹⁴; утре факултетски съвет. Ето – ежедневието започна и Лондон остана далече. Нещо повече – дори надеждата за научна и литературна работа остана далече. Днес, когато четях писмото на Лидия Шишманова¹¹⁵, изпратено до Арнаудов и поместено в предговора на книгата „Иван Вазов – спомени и документи“, порази ме с нова сила (а толкова пъти съм чел това писмо!) един пасаж: „Известно е колко общителен и любезен бе с хората в обикновения живот мъж ми. Но истински, интимни приятели той, поне през последните 20 години, нямаше много. За такова приятелство му липсваше и време, и потребност. Често, когато му предлагаш да отиде някъде, той ми отговаряше: „Прекарах цял ден с Волтера – нямам желание да виждам други хора“. Шишманов е бил все пак щастлив, че е могъл да остава дълги часове в кабинета си, от който е излизал – по израза на г-жа Шишманова – „бледен, изтощен, с угаснал поглед“.

Въпреки всичко – трябва да се върна към Лондон. Вторият ден, понеделник, бе истинско потъване в неговите лабиринти. Едно такси ни отведе в самото му сърце – площадът „Пикадили“ (Piccadilly Circus). Тежките масивни сгради, улиците, които се вливат в тоя площад, блестящите витрини, движението на колите, пълните с хора тротоари (нито особено елегантни, нито особено различни, но забързани и съсредоточени в своите мисли) – от всичко това те лъхва могъщият ритъм на огромния град. Столица на колониална империя; тук са се струпали богатствата от целия свят. Впечатленията са толкова много и така разнообразни, че паметта мъчно ги задържа. Отбиваме се на един от ъглите в някакво заведение, за да се разхладим, след това продължаваме да вървим по големите улици: Shaftsbury, Charring Cross Road, Tottenham Court Road – току-що сме пресекли шумната артерия Oxford street. Пътеводителят ни помага лесно да намерим Bedford Square, където работи Барбара Крадър, американска фолклористка, която само преди една седмица виждах в София на конгреса по балканистика. Четириъгълен площад, в средата градина, почти еднакви триетажни сгради, наредени една до друга (после научаваме, че са от XVIII в.). Изкачваме се по една от тях на третия етаж. Барбара

¹¹¹ Бълг. писател, функционер на БКП.

¹¹² Стефана Таринска – бълг. литераторка.

¹¹³ Бълг. литераторка.

¹¹⁴ Бълг. литературен историк.

¹¹⁵ Съпругата на проф. Иван Шишманов.

работи в стая с две маси – за нея и колежката ѝ; навсякъде книжа, пакети. Бърза ме да излезем, да ни покаже поне част от Лондон в двата часа, с които разполага Барбара – висока, жива, усмихната, – говори по-скоро сръбски, отколкото български.

Съвсем наблизо е Бритиш Музеум. Влизаме от задния вход и потъваме из залиите. Онова, което най-много ни интересува, е изложбата от стари ръкописи; показани са образци от азбуките и писмеността на различни народи. С голям интерес разглеждаме и залата, където са изложени ръкописи с миниатюри.

Да се разгледа огромният и световноизвестен Британски музей, разбира се, е невъзможно – тук трябва да се седи с дни, седмици, месеци. Излизаме през парадния му вход и стоим пред неговата фасада: древногръцки класически стил, грамадни колони, потъмнели от времето каменни стени. Величието и мощта на Британската империя, която е заключила тук несметни богатства, се чувстват тук най-реално. А недалеч оттук се издига тъмният силует на високо здание (над 30 етажа) – архитектурен символ на друго време, но все още свидетелстващ за материалното могъщество на тая велика държава, която напразно смятаме, че умира. Случи ни се няколко пъти да минем покрай основата на тая висока сграда – тя е в сърцето на деловия Лондон. Дълго вървим по търговските булеварди, особено по Оксфорд Стрийт. Автобусът ни завежда до Trafalgar Square. Слизаме при националната галерия. Долу площадът е изпълнен с хора и гълъби; високо се издига колоната на Нелсън. В площада се вливат голям брой булеварди и улици – в първия момент не можеш да се ориентираш. Тръгваме по Whitehall към парламента. От двете страни се издигат грамадните, тежки правителствени сгради. Някъде тук е известната улица Даунинг Стрийт – резиденцията на британските министър-председатели. Пред кавалерийската казарма – войници с пъстро традиционно облекла. Двама конници стоят неподвижно от двете страни. Конете неспирно привличат вниманието на минувачите. Няколко пъти минахме оттук и виждах хора, които са протегнали ръце и гаят конските шии.

Уестминстърското абатство на брега на Темза, с островърхите кули – познат силует от хиляди изображения. Разглеждаме го от всички страни, също и от големия Уестминстърски мост над Темза. Не може да не се вълнуваш, когато стоиш на това място – една от най-големите забележителности на Европа, един от нейните митове и легенди.

Обядваме в един ресторант на самообслужване, точно срещу Уестминстър, а след това тръгвам нагоре към Трафалгар Скуер. Отново минавам покрай грамадните почернели сгради (наляво зад тях са кралските паркове и Бъкингамският дворец). Движението и шумът край колоната на Нелсън са все тъй силни. Гледката от стълбището на националната галерия е просторна и живописна.

Два часа и половина обикалям залите на галерията. Построена през тридесетте години на миналия век, с традиционната класическа фасада, тя има най-доброто естествено осветление, което някога съм виждал. Залите са обширни, с високи стъклени плафони, от които влиза изобилно дневната светлина. Не знаеш в коя зала повече да останеш: при старото средновековно изкуство или при италианската ренесансова живопис. В една от първите зали наляво – френските импресионисти,

представени с някои от световноизвестните им платна. По-нататък Рембранд¹¹⁶ – никъде не съм виждал толкова негови картини, събрани заедно. Чудесен Веласкес¹¹⁷, прекрасен Гоя¹¹⁸; в изобилие Рубенс¹¹⁹; многобройни творби от английската живопис. А ако окото ви не се е уморило от това величие на световното изкуство, слезте долу в сутерена, там ви чакат картините, които в момента не се излагат. Наредени гъсто по стените или опрени на пода – те ви предлагат нови богатства.

Да опишеш един музей – не е възможно; може би не е и нужно. Достатъчно е да напълниш душата си с красота и да си отидеш, отнесъл образи и краски, удивления и мисли пред безграничната сила на човешкия гений.

Наблюдавах посетителите – много млади и много възрастни хора от различни раси и различни националности; може би никъде в Лондон не се чуват разговори на толкова много езици. Някои от тези посетители стоят дълго пред определени картини и ги разглеждат с проникателно око или със застинало върху лицето очарование. Приятно е да ги наблюдаваш – особено когато това са девойки, сякаш слели се с красотата на изкуството.

Отново наблюдавам Трафалгарския площад от каменното стълбище на галерията. А след това тръгвам по лондонските улици и извървявам невероятно дълъг път, вгледан в сградите и хората, в лондонския паваж и в лондонското небе: Hay Market, Piccadilly Circus, Regent Street, Oxford Street, дългата Bayswater Road, покрай Хайд парк и Кенсингтън Гардънс, след това по Queensway при нашия тих Кенсингтън Гардънс Скуер. Покрай мен постоянно преминават червените лондонски двуетажни автобуси, но предпочитам да измина тоя път пешком – мога да се вирам в човешките лица, да се спирам на кръстопътищата, да разглеждам сградите и булевардите, да вниквам в ритъма на Лондон. Град-гигант, в който обаче има хиляди красиви кътове и уютни места, където можеш да спреш или да поседиш [пред] чаша кафе или сладолед. Завиждам на тишината и уюта на големите сладкарници, където сред уличния шум и множеството хора все пак можеш да се почувстваш сам – като в някакъв оазис.

След 5 часа движението по централните булеварди особено се засилва. Почват да се мяркат английските делови хора – черни костюми, черни бомбета, чадъри в ръка. Те обаче не са толкова много, нито са особено елегантно облечени – понякога и бомбетата, и костюмите носят знака на някаква овехтялост. Вероятно това са дребните чиновници – големите бизнесмени са в колите си.

Вторникът е последният ни лондонски ден – или по-точно: полуден. Обикалям из Кенсингтън Гардънс, газя по огромните зелени площи, наблюдавам играта на децата край езерото. Лондонското небе е нито светло, нито мрачно; в парка е просторно и свежо. Не се учудвам, че тук са дошли момци и девойки с купища книги – да учат и четат.

¹¹⁶ Рембранд ван Рейн – нидерландски художник и гравьор, смятан за един от най-великите в историята на световното изкуство.

¹¹⁷ Диего Веласкес – исп. художник в двора на крал Филип IV.

¹¹⁸ Франсиско Гоя – исп. художник и график на Короната.

¹¹⁹ Петер Паул Рубенс – фламандски художник от епохата на Барока.

Аерогарата, летището, влизаме в самолета. Гуляшки, който е дошъл тук преди три дни, пътува за София с дъщеря си – сядаме наблизко и аз му казвам впечатленията си от филмите [за] Джеймс Бонд. На летището зървам посланик П. Вутов¹²⁰ – разменяме няколко най-обща думи. Скоро голямата птица полита и се загубваме в една височина от няколко хиляди метра. След 45 минути сме на парижкото летище „Бурже“. След два часа Виена. Нови два часа – София. Лондон остава далеч – като спомен.

София, 9 октомври 1966, неделя

Вчера се извърши погребението на Михаил Димитров¹²¹. Съобщиха за неговата смърт в четвъртък, на защитата на кандидатската дисертация на Стефка Таринска. Станахме на крака. Обстановката бе съвсем подходяща – защита на дисертация за прозата на Ботев. В същия ден един от най-изтъкнатите ботевоведи беше си отишъл – и започваше своята кариера един нов и млад специалист по Ботевото творчество, при това с много сериозно и задълбочено изследване.

Погребението на Мих. Димитров мина твърде скромно. Малко хора. Вероятно мнозина не са знаели деня и часа на погребението: в петък сутринта вестниците съобщиха за смъртта; днес бе поместен само официалният некролог (подписан от Т. Живков), без всякакви сведения за погребението. Поради това и аз не можах да остана докрай, имах насрочено заседание на катедрата за 11 ч., което нямаше как да се отложи. Чух само началните думи от словото на Вл. Георгиев, делово и сухо както винаги. След него трябваше да говори К. Братанов¹²², а на Боянското гробище – Хр. Христов¹²³ и още някой. В неголямата зала на Природонаучния музей думите на Георгиев едва се чуваха.

Спомням си сега първите си срещи с бай Михаил – така го наричахме. Името му познавах [от] по-рано, но срещнах се с него като студент. Може би за повод на първата ни среща е послужила една статия, която поместих за неговите работи върху Ботев във в. „Пладне“, в един от броевете, посветени на Ботев. След това започнах да ходя на неговите упражнения по експериментална психология, в една малка стая на горните етажи, с твърде примитивна дървена апаратура. Но не психологията ме свързваше с Мих. Димитров, а Ботев и Възраждането. Макар че първите години след свършването на университета не бях в София – с изключение на една година между Полша и Пловдив, поддържах – заедно с Бурмов – близки връзки с него. Той ми прашаше своите книги, дори изследванията си по психология. За една от тях – „Личността на Ботев“ написах рецензия, от която беше много доволен, защото беше помогнала за разпространението на книга[та], още повече че бай Михаил се боеше, че ще бъде конфискувана. Срещите ни осо-

¹²⁰ Петър Вутов, комунистически функционер.

¹²¹ Бълг. философ и историк, утвърдил лъжата, че Ботев е автор на „Символ-верую на българската комуна“. Вж. [онлайн]. [прегледан 19.X.2012]. <http://kandimirov.com/stylish/142-otkradvaneto-na-botev.html>

¹²² Може би биологът акад. Кирил Братанов?

¹²³ Акад. Христо Христов – бълг. историк.

бено зачестиха след 1938 г., когато бях назначен за асистент в университета. Той често идваше в моята стая, оглеждаше се, усмихваше [се] и ми казваше: „Да не би да Ви напакоствя – ако ме види Романски¹²⁴ при Вас“. Успокоявах го, че не се боя. Действително Романски, с когото те враждувах страшно, около разправиите за къщите, строени в един и същи двор заедно с проф. Герасимов¹²⁵ (Романски, без да ги предупреди, беше построил голяма къща пред техните прозорци и ги беше засенчил), беше виждал няколко пъти бай Михаил при мене, но никога нищо не ми беше казал и с нищо не бе си променил отношението към мен.

Един неприятен епизод беше скарването на Мих. Димитров с Бурмов и острата брошура, която написа срещу него. Поводът беше критичното отношение, което Бурмов беше взел към неизвестните Ботевы произведения в „Тъпан“¹²⁶, издирени от Мих. Димитров. Но струва ми се, че истинската причина бе по-дълбока – в съперничеството, което се появи между двамата при едновременното издание на Ботевите съчинения.

По-късно, след 9 септември, острието на враждата се притъпи, добрите отношения между двамата се възстановиха, но Бурмов беше запазил неприятен спомен от тая вражда и на няколко пъти ми казваше: „Докато бай Михаил е жив, няма да се занимавам с издаване на Ботевите съчинения“. Колко много държеше Мих. Димитров на тези съчинения се вижда и от думите, които ми каза преди 7–8 години, когато „Български писател“ предприе ново издание на Ботев. В издателството бяха решили да възложат редактирането на мен и Мих. Димитров (Бурмов предварително бе заявил, че няма да участва). Аз отказвах, като заявих, че, от една страна, Мих. Димитров е достатъчно компетентен, за да извърши сам тази работа, а от друга – ще възникнат известни трудности при определяне на автентичността на едни или други, приписвани на Ботев произведения. Най-много, на което мога да се съглася, е да напиша предговора. Така и стана. Но бях учуден от начина, по който посрещна моето решение Мих. Димитров: той ми се обади, благодари ми горещо и ми каза, че съм постъпил много благородно, отказвайки се от участие в редакцията...

След 9 септември Бурмов и аз участвахме в много общи инициативи с бай Михаил: основаването на Научен институт „Хр. Ботов“, честването през 1949 на столетието на Ботев, присъединяването на института към Академията – тогава Мих. Димитров бе на продължително лечение в Будапеща и аз бях може би повече от една година – до неговото завръщане – временен директор на института. Многобройни заседания в музея на Вазов, където известно време се помещаваше Институтът „Хр. Ботев“, след това на ул. „Шипка“, в стария дом на ген. Кирил Ботев, в Бояна, където през последните години бай Михаил живееше.

Напоследък все по-рядко го виждах. Той беше се усамотил в Бояна, там работеше и почиваше, рядко слизаше в София, почти не посещаваше никакви събрания и заседания.

¹²⁴ Акад. Стоян Романски – бълг. езиковед.

¹²⁵ Може би проф. Тодор Герасимов – бълг. археолог и нумизмат.

¹²⁶ Бълг. вестник със сатирично-хумористично съдържание, излизал в Букурещ. Твърди се, че и Ботев е сътрудничил в него.

Сега, когато есенната пръст е легнала върху неговия съвсем пресен гроб, моите мисли не могат да се отделят от образа на човека, когото познавах повече от три десетилетия. Михаил Димитров въплъщаваше в себе си ярки индивидуални черти, на пръв поглед силно противоречиви. От първия до последния ден на годините, през които го познавах, той си остана външно все така усмихнат, благ и добър, винаги приветлив и благоразположен. Той никога не повишаваше гласа си, винаги намираше някаква ласкава дума за събеседниците си, бе извънредно внимателен. И същевременно това бе човек, който полемизираше страстно, нападаше язвително, защитаваше фанатично своите възгледи, преследваше противника си до край. Темпераментът му се изявяваше не в личните беседи и срещи, но в писанията му. Когато се затваряше в кабинета си, той се превръщаше в друг човек – неузнаваем, безпощаден, непримирим. Такъв си остана дори в последните си дни до 85-годишната си възраст. Макар че го познавах толкова добре, все пак бях изненадан, когато разтворих втория том (издаден неотдавна) на „Публицистиката“ на Каравелов – в предговора той бе подложил Ерихонов¹²⁷ на ожесточена критика и остри нападки.

Тук не става дума за слабости на човека (всеки ги има), но за една психическа структура, която все повече изчезва в нашия живот. Може би само Людмил Стоянов е запазил още тая полемична страст. Мих. Димитров принадлежи към едно поколение, което бе издигнало големи публицисти и горещи полемисти, което бе се учило от полемичния жар на руските революционни демократи, бе усвоило опита на Плеханов и Ленин. В това поколение влизат Димитър Благоев¹²⁸ и Г. Бакалов¹²⁹. Неслучайно с втория от тях Мих. Димитров бе голям приятел.

Вярвайки фанатично в своите идеи, М. Димитров не бе готов никога да отстъпи в споровете. Той бе особено чувствителен по два въпроса: литературното наследство на Ботев и идейните позиции на Каравелов. Понякога беше неприятно да се следи неговата полемика – стигаше до субективизъм. Спомням си трудностите, които имах като редактор на неговата биография на Каравелов. Трябваше да воювам при множество отделни пасажи; дори във връзка със заключителната глава наложи се да заявя, че ще оттегля името си като редактор на книгата. Само поради моята категоричност бай Михаил се съгласи да видоизмени или изхвърли известни пасажи, в които Каравелов бе невярно обрисован и несправедливо критикуван.

Но независимо от всичко заслужава възхищение енергията, с която М. Димитров бранеше своите възгледи, страстта, с която работеше, последователността, с която реализираше своите творчески задачи. Той написа няколко книги за Ботев, издаде няколко пъти съчиненията му, до последния момент допълваше неговото книжовно наследство. Имайки предвид една голяма, изчерпателна биография на

¹²⁷ Леонид Ерихонов – рус. филолог, докторант на СУ, изследвал бълг. просветителско движение през Възраждането.

¹²⁸ Бълг. политик, основател на организираното социалистическо движение, марксист, проводник на кръвожадните ленински идеи в България чрез БКП (т.с.).

¹²⁹ Бълг. публицист, марксист. В едно от многобройните си червени списания пръв обяснява на българите що е то „Берёзка“ (руския вариант на лелеяния от поколения българи „Кореком“).

Ботев, каквато бе замислил отдавна, той се срещна с голямата фигура на Каравелов. Смяташе, че трябва добре да я проучи, за да може вярно да очертае делото на Ботев. И ето, посвети най-малко десетина години на Каравелов: една обширна биография, два големи тома „Публицистика“, множество полемични статии върху идеологията на Каравелов. Кой си е поставял такива широки задачи от по-младото поколение учени? М. Димитров имаше друга закваска, носеше в себе си духа на друго време, знаеше цената на научния труд, намираше в него целия смисъл на живота си. Само така може да се обясни, че той посвети всичките си сили на една цел – Ботев, че за нея остав[я] психологическите си изследвания, че до последния си ден ѝ служи всеотдайно.

Обичах да слушам неговите разкази за младостта му, за учението му, за войната, за първата му статуя за Ботев – една психологическа характеристика, която толкова го увлича, че преобразява научните и творческите му стремежи. Бай Михаил беше преминал през много трудности. Няколко десетилетия заемаше скромно асистентско място. Това му тежеше, без обаче да го хвърля в униние. Обществения му позиции и марксистическите му възгледи, известни на всички, затрудняваха неговото авансиране в университета. Девети септември бе за него и една лична победа: Мих. Димитров получи всичко, което можеше да му даде народното признание – обществено положение, титли, благоприятни за работа материални условия. Но това не промени особено нито неговия бит, нито неговото отношение към хората. Той не шумеше, не потърси амплото на показан общественик, на суетен позьор. Продължи все така упорито да работи, без шум, с удивителна вътрешна енергия. Както всички истински хора на научния труд, смъртта го свари над ръкописите му – той ги напусна само, когато беше невъзможно да работи, – защото бе изпаднал в безсъзнание.

София, 20.X.1966, четвъртък

Отново смърт – тая сутрин в 7 ч. е починал Димитър Талев. В неделя при него в болницата беше ходил Бешевлиев; веднага след това се отби у нас – бил сравнително спокоен, чувствал се по-добре, за първи път разговаряли дълго, повече от половин час. Говорел за новата, петата част от своята поредица романи – държал много на нея, в нея щял да покаже по-дълбоко и по-пълно своите основни герои...

И отново спомени. Запознах се с Талев към началото на 30-те години – не си спомням дали след рецензията, която – още студент – писах в „Лит[ературен] глас“ за „Усилни години“¹³⁰ или преди това. Виждах го: слаб, строен, стегнат, понякога с черни очила, особено когато вече работеше в „Зора“¹³¹. Следях неговата писателска работа, без обаче да виждах изблик на по-силен талант; много повече бях развълнуван от „Усилни години“, отколкото от по-късните му творби. Дар-

¹³⁰ Роман в три части: „В дрезгавината на утрото“, „Подем“, „Илинден“.

¹³¹ Независим всекидневник (1919–1944) с гл. редактор Данаил Крапчев, убит след превратата на 9.IX. от комунистите в Горноджумайския затвор. По-късно започват да лансират версията, че се е обесил на разкъсаните си чорапи.

бата му влизаше в релси, избистряше [се], но същевременно и се успокояваше на едно твърде средно ниво.

След 9 септември се извърши едно от чудесата в българската литература – роди се големият писател Димитър Талев. Причината, обяснението на това рядко и необикновено явление? Може би дълбокият прелом в живота му, тежките преживявания, близостта на смъртта, която почти случайно го бе отминала, тревогите на затвора, съда, интернирането, материалната оскъдица? Може би дълбоката вътрешна равностетка, която през тези две-три тежки за него следвоенни години бе направил на живота си и връщането към мечтите и идеалите на младостта?

От Луковит дойде в София, разговаря няколко пъти с Радевски (бяхме секретари на Съюза), направиха се постъпки за неговото възвръщане в София и реабилитирането в Съюза.¹³² Сеизов¹³³ и Мирчев¹³⁴ често ми говореха за него; аз също го виждах и разговаряхме. Написа повестта си за Кипровци¹³⁵ – първият знак за литературното му съживяване. След това дойде „Железният светилник“ и първият голям, неочакван успех. Постепенно се оформи трилогията (след „Илинден“ Талев прекъсна поредицата и едва отново се върна към нея с „Гласовете ви чувам“) и в съвременната българска литература се очерта едно голямо творческо дело и се наложи на всеобщо внимание един голям талант. Д. Талев бе приет от всички (някои продължиха дълго да мърморят в едно прикрито недоволство), стана един от първенците, от най-четените, от най-тачените. Успехът премина и границите на страната.

Когато преди четири-пет месеца Талев се разболя, в един разговор Емилиан Станев го нарече „последният възрожденец“. Наистина делото на Талев нямаше само тясно литературно значение – то играеше и по-голяма национална и патриотична роля. Чрез него нашата интелигенция по-добре осъзна трагедията на българите в Македония, тяхната историческа съдба, тяхната неразривна връзка със съдбата на нашия народ, а там, в Македония то продължаваше да поддържа поне частица от българското съзнание, да буди поне отчасти съвестта, да напомня за бащината кръв. Защото романите на Талев там се търсеха и четяха – търсят се и се четат и сега, и вълнуват дори най-горещите фанатици на македонизма като нещо почти откъснато от всичко българско и почти антибългарско. „Кръвта вода не става.“ За съжаление тя е вече станала вода у македонската интелигенция и свидетелства за деня от най-големите трагедии, които е изживял в своята история българския народ – трагедия по-страшна от помохамеданчването, защото помаците бяха все пак една изолирана, малка част от българското население в Родопите.

¹³² Д. Талев е обявен за „великобългарски шовинист“ и е изключен от Съюза на българските писатели в съзвучие на предателската коминтерновска политика на БКП за македонизация на Македония, която през 60-те години след скъсването на Тито в Москва се променя в „патриотична“.

¹³³ Васил Сеизов – бълг. журналист, сътрудник на в. „Зора“, деец на ВМРО.

¹³⁴ Боян Мирчев – бълг. журналист, сътрудник на в. „Зора“, деец на ВМРО.

¹³⁵ „Кипровец въстана“.

Талев дълбоко страдаше от тая трагедия. И за да я изживее, пишеше своите книги. Те бяха написани с кръв и сърцето му – като една надежда, но и като едно отчаяние.

През последните десет години бяхме съседи. Виждахме се често – у Ем. Станеви, у Бешевлиев, в Руския клуб, в театрите; в късните вечери се връщахме заедно и дълго разговаряхме по улиците. По-рядко ходех у тях, при все че постоянно ме канеше. През седмица-две ми се обаждаше по телефона – за някаква справка в Университета, за полските му преводи, за рецензии, които се бяха появили в чужбина. Чувах бодрия му глас: „Професоре...“. И започваше разговорът. Най-приятно обаче беше да го слушаш, седнал у тях или на гости, винаги оживен, фанатик във възгледите си, безкомпромисен в любовта си към всичко българско, изтъкан целият от страстен патриотичен порив.

Той обичаше да разговаря – не само да спори, но и да разказва, да си спомня миналото, да се шегува, да се смее открито и с младежка радост. Жизнеността му беше неизчерпаема, дори когато остро страдаше от язвата си. А след операцията просто възкръсна – ободри се, подмлади се, получи нова енергия, събудиха се виталните му сили. Нищо не предсказваше, че го чака жесток жребий, коварна болест, която ще го повали изведнъж.

С Талев изчезва може би последният крупен представител на нашата национална интелигенция, минала през много лутания и заблуди, самоизмамвала се и грешила, понякога тежко виновна, но все пак винаги и дълбоко свързана с България, с българщината, с историческата съдба на българския народ. След 9 септември ние нито можахме достатъчно да разберем, нито достатъчно да използваме здравата част от тая интелигенция – сектантството и националният нихилизъм бяха основната пречка. Все пак с големия си талант Талев се наложи, той се превърна в голям факт на нашата култура – и не можеше да се отмине.

Следва

IN MEMORIAM

НА 10 МАЙ 2015 Г. ЗАГУБИХМЕ НАШАТА КОЛЕГА И ПРИЯТЕЛ ГАЛЯ ДИРИМАНОВА

Г аля Иванова Дириманова е родена на 11 юни 1951 г. в гр. Враца. Висшето си образование завършва във Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

От 1978 г. е директор на Окръжната библиотека в гр. Враца. През трите години като директор на библиотеката работи активно за подобрения в съществуващата материална база и обслужването на читателите, става инициатор на опит за единно библиотечно обслужване на територията на общината, участва в научни разработки. В процеса на работа се оформя и трайният ѝ интерес към проблемите на комплектуването на библиотечните фондове.

От юни 1981 г. след успешно издържан конкурсен изпит Г. Дириманова е научен сътрудник по проблемите на комплектуването на общообразователните библиотеки в Научно-методичния център на Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Като научен сътрудник нейният принос е безспорен във формирането на съвременни възгледи за комплектуване на обществените библиотеки в страната и координирането и кооперирането в тази област. С дейността си тя е действала за професионалното обучение и израстване на много библиотекари в българските обществени библиотеки.

През 1992 г. е назначена на длъжност „Главен библиотекар“ в отдел „Комплектуване на българска литература“, а от 2004 г. до пенсионирането си през 2012 г. заема длъжността ръководител на Направление „Комплектуване на фондовете“.

Нейната дългогодишна работа в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ е свързана с много разработки и практическа дейност в областта на вторичния подбор, комплектуването на фондовете за международния книгообмен, работата с даренията и др. Тя е автор на публикации в професионалното списание „Библиотека“, на много доклади и съобщения на научни семинари и конференции. Години наред тя е водещата фигура в проектите на Министерството на културата за комплектуването на литературата на български език.

Гая Дириманова ще остане в паметта ни като пример за професионализъм и колегиалност. Сбогуваме се с един коректен, съпричастен и отговорен ръководител и колега, допринесъл за професионалното израстване на поколения библиотекари и за развитието на библиотечната наука и практика.